

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 2 (105)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология/ Ethnology / Этнология

<i>Рахимов Е.К.</i> XIX ғасырдың қазақ қыстаулары (тарихнамалық аспекті) <i>Rakhimov Y.K.</i> Kazakh wintering quarters of the 19th century (historiographical aspect) <i>Рахимов Е.К.</i> Казахские зимовки XIX века (историографический аспект).....6	6
<i>Захидова. Х.А.</i> Шамахи қаласындағы орта ғасырлық медициналық орталықтар <i>Zahidova H.A.</i> Medieval Medical Centers of Shamakhy <i>Захидова Х.А.</i> Средневековые медицинские центры Шемахи.....21	21
<i>Рахимжанова С.Ж., Аккошкарлова Ж.Т.</i> Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі заманғы қыш өндірісі жайлы кейбір мәліметтер <i>Rakhimzhanova S.Zh., Akkoshkarova Zh.T.</i> Some data on modern pottery in Southern Kazakhstan <i>Рахимжанова С.Ж., Аккошкарлова Ж.Т.</i> Некоторые данные о современном гончарстве в Южном Казахстане.....36	36
<i>Алиев А.</i> Грузия әзірбайжандарының дәстүрлі медицинамен емдеу әдістері (XIX-XX ғасырдың басы) <i>Aliyev A.</i> Methods of Traditional Medicine Treatment Among Georgian Azerbaijanis (Early XIX-XX Centuries) <i>Алиев А.</i> Методы лечения средствами народной медицины среди азербайджанцев Грузии (XIX– нач. XX вв.).....50	50
<i>Атдаев С.Дж.</i> Гүл-Жемал-ханша (жеке тұлғасының ерекшелігін айқындауға негізделген сипаттама) <i>Atdaev S. J.</i> Gul-Jemal-Khan (The Final Additions to the Portrait) <i>Атдаев С.Дж.</i> Гюль-Джемал-хан (последние штрихи к портрету).....62	62

Материалдық емес мәдени мұра/ Intangible cultural heritage/

Нематериальное культурное наследие

<i>Байбосынова Ұ.М.</i> Қорқыт ата мұрасы және Сыр бойының жыршылық-жыраулық дәстүрі <i>Baibosynova U.M.</i> The heritage of Korkyt ata and the tradition of zhyrshy-zhyrau of the Syr Darya region <i>Байбосынова У.М.</i> Наследие Коркыт ата и традиция жыршы-жырау Сырдарьинского региона.....81	81
<i>Самедова С.Т.</i> Оңтүстік халықтардың этномәдени байланыстарының кейбір аспектілері ежелгі кезеңдегі Кавказ (зергерлік материалдар негізінде) <i>Samedova S.T.</i> Some aspects of the ethnocultural ties of the peoples of the south Caucasus in the era of antiquity (based on jewelry materials) <i>Самедова С.Т.</i> Некоторые аспекты этнокультурных связей народов Южного Кавказа в эпоху античности (по материалам украшений).....99	99
<i>Байбосынова Ұ.М.</i> Сыр өңірі жыраулық өнеріндегі оғыздық дәстүр <i>Baibosynova U.M.</i> The Oguz Tradition in the art of Zhyrau Syr Darya <i>Байбосынова У.М.</i> Огузская традиция в искусстве жырау Сырдарьи.....118	118

Тұлғалар/Personality/ Персоналии

<i>Сыдыков А.Ж.</i> Он остаётся верным своему слову, сказанному более 50-ти лет тому назад..!.....127	127
---	-----

Этнология / Ethnology / Этнология

<https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.01>

FTAMP: 03.61.91.20

Рахимов Е.К.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

Астана, Қазақстан

e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЛАРЫ (ТАРИХНАМАЛЫҚ АСПЕКТІ)

Аңдатпа. Қазіргі заманда қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына деген қызығушылық айтарлықтай артты, бұл тәуелсіз Қазақстанның рухани дамуымен байланысты екені сөзсіз. Қазақтардың тарихы мен этнографиясына деген қызығушылық тек ғылыми мамандардың ғана емес, қалың бұқараның арасында да байқалады. Ата-бабаның тарихи-этнографиялық мұрасын объективті түрде зерттеп бағалау және насихаттау күн тәртібінен алынып тасталған жоқ. Осыдан оқырманға ұсынылып тұрған мақаланың мақсаты: қазақ этнологиясында аз зерттелген мәселелесіне – XIX ғасырдағы қазақтардың қыстаулары; олардың пайда болуы, құрылымы, қысқы тұрақты қоныстар мен тұрғын үйлердің формалары мен түрлерінің дамуы жазбаша деректер бойынша тарихнамалық шолу жасау. Бұл ретте төңкеріске дейінгі және қазіргі жазбаша зерттеулерге ғылыми талдау жасалынды. Қазақтың қыстаулары туралы негізгі мәліметтер М. Красовский, М. Шорманов, В. Радлов, Н. Харузин, В. Шнэ, Ф. Щербина және басқа да авторлардың еңбектерінде бар екені атап өтіледі. Бұл тақырыпты дамытуға кеңестік және отандық ғалымдар: этнологтар, археологтар – В. Востров, И. Захарова, С. Жолдасбаев, С. Әжіғали, Ж. Артықбаев және т.б. өз үлесін қосқан. Дегенмен, бұл зерттеу мәселесі этнология, этноархеология және археология тоғысуында пәнаралық әдістерді пайдалана отырып, одан әрі жан-жақты зерттеулерді қажет етеді.

Кілт сөздер: қазақтар, этнология, этнография, материалдық мәдениет, қыстау, қоныстар, тарихнама.

Дәйексөз үшін: Рахимов Е.К. XIX ғасырдың қазақ қыстаулары (тарихнамалық аспекті)

// Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 6-20 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.01>

Кіріспе

Қазақтың қыстауларын зерттеп білу өзекті мәселе болып тұр, себебі ол отандық этнологиялық ғылымында толық қамтылмаған. Алғаш рет бұл тақырып бойынша В.В. Востров пен И.В. Захарованың монографиясында мәліметтер беріліп, ол жалпы қазақ халқының тұрғын үй мәселесі аясында қарастырылды. Бірақ, авторлар қыстауларды қазақ қоғамындағы тіршілік әрекетінің нақты жүйесі ретінде зерттеуді өз алдына мақсат етіп қоймаған. Сондықан қысқы ғимараттардың сипаттамалық жағына үлкен мән берілді (Востров, Захарова, 1989).

Біз өз қолымызда бар жазба, этнографиялық деректерге сүйене отырып XIX ғасыр қыстауларын қазақтардың дәстүрлі тіршілігін қамтамасыз ету жүйесіндегі рөлі мен маңызын ашу міндетін қойдық. Этнология ғылымының қазіргі ұстанымынан дәстүрлі қазақ қоғамының қыс мезгіліндегі өмірін қамтамасыз ету мәселелерін зерттеу маңызды. Біз қыстауларды, ондағы құрылыстарды тұтас жүйе ретінде қарастыруды мақсат етпедік, тек тарихнамалық аспектісін қарастыруды алдымызға міндет етіп алдық.

Қазақтардың қыстауы туралы негізгі жазба деректер осы тарихи кезеңге қатысты болған соң XIX ғасыр уақытын таңдадық. Бұрынғы кезеңдердегі ақпарат үзінді немесе мардымсыз. Төңкеріске дейінгі ресейлік тарихи әдебиетінде қазақтардың отырықшы үйлері туралы ақпарат аз. Алғашқы мәліметтер XIX ғасырдың ортасындағы әдебиетте кездеседі. Бұл қысқаша жалпы сипаттамалар. Отырықшы тұрғын үй туралы толығырақ мазмұнды және егжей-тегжейлі очерктер XIX-шы

ғасырдың екінші жартысы мен XX-шы ғасырдың басына жатады.

Зерттеудің материалдары мен әдістері

Біз айқындаған мәселеге төңкеріске дейін және одан кейінгі уақытта бірнеше зерттеулер арналған еді. Соларды талдап көрейік.

Н. Харузиннің Ресейдегі көшпелі және жартылай көшпелі түркі-моңғол халықтарының тұрғын үйлері мәселесіне арналған негізгі еңбегі ерекше. 1896 жылы «Этнографиялық шолу» журналының 3 санында жарияланған оның монография екі бөлімнен тұрады. Автор өз зерттеулерінің ең басында көшпелі халықтар арасында тұрғын үй құрылысының дербес тарихының болғандығына күмән келтіреді: «Отырықшылыққа көшу кезінде Ресейдің көшпелі және жартылай көшпелі халықтары көп жағдайда олардың мәдени көршілерінің ықпалында болған. Нәтижесінде отырықшы түріктердің немесе моңғолдардың тұрғын үйлерінің тарихын толығымен тәуелсіз деп санауға болмайды: бұл түріктер немесе моңғолдар ықпалына толыққанды көшкен ұлттардың қоныстары тарихының тарауларының бірі болып табылады», - деп жазады (Харузин, 1896). Автор отырықшы өмірге келген көшпелі және жартылай көшпелі халықтар арасындағы тұрғын үй тарихының өзін жоққа шығара отырып, зерттеу тақырыбының өзіне қайшы келеді.

Монографияның бірінші бөлімінде жылжымалы тұрғын үйлердің түрлері, екіншісінде – тұрақты (яғни стационарлық) тұрғын үйлердің түрлері қарастырылады. Біздің зерттеуіміз үшін Н. Харузин еңбегінің екінші бөлімі, әсіресе қазақтарға қатысты материалдар

маңызды. Айта кету керек, автор өзінің этнографиялық бақылауларына ие болмағасын, барлық еңбегін XVI-XIX ғасырлардағы зерттеушілер мен саяхатшылардың жазба деректеріне негіздеген. Қазақтардың отырықшы үйін сипаттау кезінде автор Ақмола облысы қазақтары туралы В. Шнэнің материалдарын кеңінен пайдаланады. Ембі өңіріндегі қазақтардың жертөле үйлерін егжей-тегжейлі сипаттай отырып, Харузин сол жерде болған Леваневскийдің материалдарын пайдаланады. Ертіс қазақтарының отырықшы үйлерін сипаттау кезінде Н. Харузин Катанаевтың қазақтар мен казактардың өзара қарым-қатынасы туралы материалдарын, ал Бөкей хандығы бойынша ағасы А. Харузиннің еңбегін пайдаланады.

Н. Харузиннің қазақтардың отырықшы өмір салтына көшу мәселесі туралы пікірлері құнды. Оның деректері бойынша Бөкей Ордасының қазақтары бірінші болып қоныстанған, олардың 2/3 бөлігі 1862 жылға қарай тұрақты қыстауларға ие болды. Автор қазақтардың қоныстануы көші-қон үшін бос орындардың жоқтығынан орын алғанын өте орынды атап көрсетеді (Харузин, 1896: 63).

Ақмола облысы қазақтарының тұрақты қыстаулары туралы ең толық және егжей-тегжейлі мәліметтер берген В. Шнэнің өз бақылауының нәтижесінде жазылған мақаласы Ақмола қазақтарының отырықшы баспанасына арналғанды. Бұл еңбекте XIX ғасырдың 80-жылдары Ақмола облысында болған қыстаулардың алуан түрлері жан-жақты сипатталған, сонымен қатар құрылыс жабдықтары, жоспарлануы, безендірулері, қосалқы құрылыстары, тіпті олардың құны да келтірілген (Шнэ, 1894). Қазақ қыстаулары туралы негізгі

жазба деректердің бірі ретінде осы еңбекті ерекше атап өтуге болады.

Шығыс Қазақстан үшін қысқы тұрғын үйлер туралы ең қызықты мәліметтерді Н. Коншиннің Ертіс өңіріндегі қазақ шаруашылығының экономикасына арналған «Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области» мақаласында келтіреді. Ол осы өлкедегі қазақтардың қоныстану процесіне баға беруге мүмкіндік беретін статистикалық мәліметтерді кеңінен пайдаланған. Қарастырып отырған тарихи кезеңнің тұрақты тұрғын үйлер жөнінде сенімді, бірақ біршама үзінді сипаттамаларды Г. Катанаевтың, А.К. Гейнстің, Г.Н. Потаниннің, Н. Пахомовтың шығармалынан табамыз (Востров, Захарова, 1989: 5-6).

Далалық өңір қазақтарының шаруашылығы мен тұрмысы туралы көлемді материал статист Ф. Щербинаның жетекшілігімен далалық өлкелерді зерттеу экспедициясы жинап, әзірлеген көптомдық «Материалы по киргизскому землепользованию» қамтылған. Бұл қомақты еңбек кесте түрінде ұсынылған орасан зор статистикалық материал үшін ғана емес, сонымен қатар құнды мәтіндік деректер де береді. 18 томда авторлар Ертіс өңірі қазақтарының қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайын күйзеліспен жазады. Бізді байырғы халықтың қоныстану процесі мен сипатын, қыстауларды ретке келтіруді сипаттайтын мәліметтер, олардағы қоныстанған елді мекендердің таралуы туралы статистикалық деректер қызықтырды (Материалы, 1902).

Қазақтардың қыстаулары, олардың құрылымы мен орналасуы, оларға меншік құқығы туралы маңызды мәліметтер XIX ғасырдың ірі қоғам қайраткері М. Шормановтың

мақалаласында берілген (Чорманов, 1871). Оның кейбір деректерін этнолог Ж. Артықбаевтың XIX ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымының мәселелерін қамтитын монографиясында пайдаланды. Оның «Казахское общество: традиции и инновации» еңбегі сол замандағы қазақ қоғамының объективті көрінісін ашады. Бізді қызықтыратыны – ғалымның қазақтардың қоныстану проблемалары және тұрақты проблемаларының пайда болуы туралы пікірі, оның ішінде осы қайшылықты өтпелі кезеңде қысқы тұрғын үйлер. Шығарманың айрықша ерекшелігі – автор Қазақстанның тарих-этнология ғылымында алғаш рет этнос пен қоғамды біртұтас тұтастық ретінде қарастыра отырып, оның әрбір құрылымдық бөлігін талдап зерттеді (Артықбаев, 2003).

Көрнекті этнограф, лингвист, фольклортанушы, археолог, Ресей Ғылым академиясының академигі В.В. Радловтың қазақ халқы туралы этнографиялық жазбалары ғылым үшін өте маңызды. Оңтүстік Сібірге, Қазақстанға, Орта Азияға бірнеше рет саяхат жасады. Оның қазақтар туралы этнографиялық сипаттамалары 1988 жылы «Наука» баспасынан (Мәскеу) алғаш рет орысша аудармасында жарық көрген «Из Сибири» саяхат күнделігіне енгізілді. Мұнда ғалымның қазақтардың қыстаулары, олардың құрылымы, қыстауларды дұрыс таңдаудың маңыздылығы, қыстауларға меншік құқығы туралы жазбаларын таптық (Радлов, 1988). Бұл деректер М. Шормановтың мәліметтерімен сәйкес келеді.

Бұл мәселені зерттеу барысында біз отандық ғалымдардың ұжымдық еңбегі – 1995 жылы жарық көрген және қалың оқырманға жақсы таныс

«Казахи» тарихи-этнографиялық зерттеуін пайдаландық (Казахи, 1995). Кітапта қазақ халқының дәстүрлі материалдық және рухани мәдениетінің барлық мәселелері тарихи контексте ашылған. «Тұрғын үйлер» және «Елді мекендер» бөлімдері қазақ қыстауларында қамтиды. «Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX вв. (тарихи-этнографиялық атлас материалдары)» атты ұжымдық монографиясында қазақтың қыстауларына қатысты құнды мәліметтер табылады (Хозяйство, 1980).

Этноархеолог С. Әжіғали қазақтар арасындағы отырықшылық мәселесіне көлемді мақаласын арнаған. Мұнда қазақ малшылары арасындағы қоныстардың пайда болуы мен дамуы, оның ішінде көшпелілер арасында тұрақты қыстақтардың пайда болуы мәселесі жан-жақты қарастырылған. Автор жазба деректермен қатар археологиялық деректерді де кеңінен пайдаланады (Ажигали, 2002).

Зерттеуімізде пайдаланылған негізгі зерттеу әдістер: этнологиялық, тарихнамалық талдау, салыстыру. Осыдан біздің мақаламыз этнография ғылымының тарихы мен тарихнама салаларының түйісуінде орындалды.

Негізгі бөлім

Қазақстан территориясында қоныстанған тұрғын үйлердің пайда болу уақыты туралы мәселе толық зерттелмеген, бірақ археологиялық деректерге сүйене отырып, қоныстанудың ерте түрлері туралы пайымдауға болады. Олардың пайда болуы қазақтардың отырықшы егіншілік мәдениетімен байланысты болуы керек, ал археологиялық деректер елді мекендердің сонау XV-XVIII ғасырларда болғанын көрсетеді.

Этноархеолог С. Жолдасбаев 1969-1970 жылдары Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың солтүстік сілемдері аралығындағы аймақта осы кезеңге жататын қазақтың алғашқы тұрақты қоныстарын тапқан (Жолдасбаев, 1972; Жолдасбаев, 1974). Ғалым Жетісу өңірінде 150 астам қыстаулар мен 400-ден астам тұрғын үйлер орнын тауып ашқан. Табылған қысқы қоныстардың барлығы желден жақсы қорғалған тау шатқалдарында немесе Шу, Іле және басқа да өзендердің жағасында, сондай-ақ Балқаш өңірінде орналасқан екен. Әр шатқалда 3-5 шаруа қожалығы, әр шаруашылықтың бір немесе қосбөлмелі тұрғын үйлері мен қоралары болған (Жолдасбаев, 1989: 392).

Ол уақытша және тұрақты қоныстардың төрт түрін ажыратады: қыстау, қыстақ – қыстау-қоныс, уақтылы қорған – саз және тас қабырғалармен және арықтармен нығайтылған уақытша қамал, кент, қала – тұрақты қоныс. Олардың ішінде қыстаулар көп таралған түрі болды (Жолдасбаев, 1975; Жолдасбаев, 1976).

Мәдениеттанушы Ө. Жәнібеков қазақ халқының мәдениетіне арналған кітабында қазақтардың этнографиясының беделді зерттеушісі С.И. Руденконың қазақ қыстауларының ертеден пайда болғанын атап өткен сөзін келтіреді: «Қысқы баспаналарға келсек, олардың типологиялық тұрақтылығы, өте кең таралу аймағы және басқа да бірқатар ой-пікірлер олардың үлкен ежелгілігін айғақтайды» (Джанибеков, 1990).

Қазақтар ата-бабалары қоныстанған жерлерге қоныстанған, өйткені бұл жер сонау ерте заманның өзінде адамдардың өмірі мен шаруашылық қызметіне қолайлы болып саналған.

Мұны көрнекті ғалым С. Әжіғали де растайды: «...соңғы қазақ стационарлық қыстауының қалыптасуында аумақтың экономикалық дамуының терең тарихи тәжірибесі маңызды рөл атқарды. Қазақстанның көптеген аймақтарында археологиялық зерттеулерде жақсы байқалған көне қоныстар мен дәстүрлі қысқы жолдардың экологиялық сабақтастығы жақсы байқалады» (Ажигали, 2002: 173).

Қазақтарда тарихи тұрғыда қоныстардың екі негізгі түрі дамыды – уақытша және стационарлық, олардың функционалдық нұсқалары: іс жүзінде уақытша (қысқа мерзімді); уақытша маусымдық; стационарлық маусымдық және стационарлық отырықшы (жыл бойы) (Ажигали, 2002: 153).

Ж. Артықбаев былай жазады: «...XIX ғасырға дейін қысқы орындарында тұрақты үймереттер құрылысы өте сирек кездеседі. Ал XVIII ғасыр ірі тайпалар арасындағы ең жақсы қыстаулар үшін үздіксіз күреспен сипатталады» (Артықбаев, 2003: 201). Мұндай пікірді қазақ этнографиясының білгірі М. Шормановтан да табамыз «...халық аңыздарында қыстаулар үшін болған сұрапыл шайқастар мен қырғындар туралы естеліктер көптеп сақталған» (Шорманов, 1871: 2).

Қыстайтын жерлерге тұрақты қоныстар салу мал қыстауы мен қора-жайларын ретке келтірумен тікелей байланысты. Бұл туралы С. Әжіғали былай деп жазады: «Көшпелілер арасында тұрақты қоныстану элементтерінің пайда болуы, ең алдымен, белгілі бір шаруашылық ауылының еңбек шығындарының айқын белгілерін көрсететін мал қораларының орналасуымен байланысты болды – мысалы, тас қоралар немесе төлге арналған орындар. Бұлар үстіңгі

жағынан қамыспен немесе қылшық ағашпен жабылған. Бұл, сондай-ақ еңбек шығындарының басқа да айқын белгілері қыстауларды одан әрі стационарлық етіп орналастыруға негіз болды» (Ажигали, 2002: 162). Сондай-ақ Ж. Артықбаев қазақтардың XIX ғасырдың ортасынан бастап мал шаруашылығы үшін тұрақты қыстауларды жаппай салуға көшкенін, бұл қыстауларға тұрғын үй салудың кең тарағанын көрсетеді (Артықбаев, 2003: 205).

Осылайша, Қазақстанның негізгі аумағында стационарлық қыстақтардың кең ауқымды құбылыс ретінде дамуының алғы шарттары негізінен XIX ғасырдың ортасына қарай дамыды, мұны төңкеріске дейінгі көптеген авторлар дәлелдейді.

XIX ғасырдың 2-ші жартысында Ресей империясының отаршылдық саясаты қазақ жер пайдалану жүйесінен қолайлы жердің едәуір бөлігін тартып алуға әкелді. Көш жолдардың қысқаруына байланысты қазақтар қыстауларға көбірек қоныстануға мәжбүр болды. Жайылымдық алқаптардың қысқаруына және қыстақтардың құнының артуына байланысты, ондағы шабындық пен егіншіліктің дамуына байланысты қыстақтарды жеке ауылдарға, тіпті отбасыларға меншіктеу қажеттілігі туындады. Қыстауларды бекітудің тағы бір әдісі тұрақты ғимараттар салу болды.

XIX ғасырда көшпелілердің жартылай отырықшы және отырықшы өмір салтына жаппай көшуі бірқатар себептерге байланысты болды және ең алдымен, отаршылдардың (казактар, қоныс аударушылар, өнеркәсіпшілер және т.б. – авт.) пайдасына орасан зор жерлерді тартып алу арқылы іске асты.

Бұл көп жағдайда жайылымдардың

маусымдық ауыстыру циклінің бұзылуына әкеп соқты, онсыз мал шаруашылығын, шөп шабу мен егістік алқаптарын табысты дамыту мүмкін емес болды. Көшпелі шаруашылық мал шаруашылығын қамтамасыз етуге жеткіліксіз жер телімдерімен шектелді. Шаруашылық жүргізудің жаңа формалары қажет болды. Осы мақсатта қысқы азық қорын құру, ауыл шаруашылығы дақылдарын қарқынды өсіру үшін шөп шабу дамыды. Мұндай шаруашылықты жартылай отырықшы және отырықшы өмір салтынсыз жүргізу мүмкін емес еді. Сондықтан, жұмысшылардың негізгі бөлігі уақыт өте келе қыста отырықшы үйлердің артықшылығын көбірек түсінгенін ескермеу мүмкін емес.

Қыстаулардағы тұрақты ғимараттың бір түрі шошала. Оны этнограф В. Шнэ өз еңбегінде егжей-тегжейлі сипаттайды: «Шошала тұрғын үйдің бір түрі болып табылады, бірақ жылылығымен де, салыстырмалы жайлылығымен де ерекшеленбейді және сыртқы түрі қазақтың киіз үйіне ұқсайды. Оңтүстікте ағашсыз аймақта оның қабырғалары 2 аршын жоғары шымтезектен, ішке қарай аздап көлбеу етіп тұрғызылған. Доғал конусты киізбен жабылған кәдімгі шаңырақ толықтырады. Атбасар ауданында қазақтардың жиі кездесетін қыстаулары осы шошала. Солтүстік орманды бөлікте шошала сегіз қырлы жақтаудан жасалған, төбесі киіз үйдегідей шаңырақпен жабылған. Көбінесе дөңгелек қабырғалар жер мен көңмен толтырылған екі қабатты дуалдан салынған. Конус тәрізді еңіс сырықтардан жасалған, оның ұшы қабырғаларға бекітілген, ал үстіңгі жағы шошаланың ішіндегі төрт бағанға тірелген шеңбер немесе төртбұрышта жатыр. Мұндай шатырдың беткейлері

қамыспен, қылшық ағашпен және шыммен жабылған, ал ашық төбесі киізбен жабылған. Есіктің орнына қазақтар кіреберісте не шиден немесе қамыстан тоқылған төсеніш, не киіз төсеніш түсіреді. Шошала қазақтарға біріншіден, асхана ретінде қызмет еткен, екіншіден, ол күндіз-түні кедей жұмысшылардың тұрақты мекені болған» (Шнэ, 1894: 12).

Байқап отырғанымыздай, шошала бірте-бірте өзінің бастапқы мақсатын жоғалтып, бірте-бірте қыстайтын қосалқы бөлмеге айналды. Бұдан Н. Харузин «Жартылай отырықшы өмірге көшу және қарабайыр тұрғын үйлерді неғұрлым дамыған түрлермен ауыстыру кезінде ескі формалар жойылмайды: олар шаруашылық қажеттіліктерге бейімделіп, басқалармен бірге салынды» деген әділ пікір шығарады. Шынында, күрделі тұрғын үй ғимараттары, соның нәтижесінде бір аулада бола отырып, оның дамуының негізгі сәттерінде үйдің тарихын қадағалауға мүмкіндік береді. Сонымен, қазақ байының әдемі үйінің қасында жұмысшылардың баспанасына немесе жартылай жерге батып кеткен, терезесіз, қарабайыр ошағы бар қарабайыр жертөле орналасқан. Оның қасында қонақтар мен жұмысшыларға арналған қос, дәл сол жерде топырақтан көтерілген киіз үй сипатты шошала бар» (Харузин, 1896: 71).

Жартылай қазылып орнатылған жертөлені (басқа атаулары – жеркепе, жер үй) тікбұрышты жер үсті ғимараттарға көшудің басы деп санау керек. Ертеректе жертөлелер қыстау үшін салынған және кедейлердің баспанасы болған. Олар тереңдігі бір метрден сәл асатын төртбұрышты шұңқырға орнатылған. Шұңқырдың шеттерін бойлай 50-80

см биіктікте, шұңқыр тереңдігінің 1/3 бөлігінде қабырғалар тұрғызылып, тегіс шатырмен жабылып, шөпті топырақпен жабылған. Есік үшін баспалдақтар немесе тегіс түсу ұйымдастырылды.

XIX ғ. 2-жартысында Қазақстанның далалық аймағындағы стационарлық қыстауда жеркепелер мен жертөлелер басым болды. Кейіннен жер үсті тұрғын үйлер тарала бастады. Жер үсті төртбұрышты қысқы үйлердің пайда болуы XIX ғасырдың 40-60 жылдарынан басталады, ал 80-90 жылдарға қарай қазақтардың түгелі дерлік қыстауларға ие болған.

Маралды қазақтары туралы Ф. Щербина мәліметін келтірейік: «Осыдан 70-80 жыл бұрын (егер Щербинаның еңбегін құрастырған кезден алсақ, бұл шамамен 1820-30 жылдар – авт.) қазақтар жыл бойы киіз үйде өмір сүріп, кейін жеркеп жасап, одан кейін шым, қыш кірпіш, бөренеден үй салуды үйренді» (Материалы, 1902: 90).

Қыстаудың құрылымы туралы М. Шормановтың еңбегінен білуге болады. Ол былай деп жазады: «Әр қыстауда қоршаудан, тақта тастан немесе шымтезектен жылы аулалар салынады. Олар жабылады немесе тіректерден жасалған қарапайым қоршаулар ретінде болады. Қазақтар өз үйлерін күйіне қарай не ағаштан, не жалпақ тастан, тіпті қыш кірпіштен салады. Кедейлер қыс бойы жылытылған киіз үйлерінде тұрады» (Чорманов, 1871).

XIX ғасырдағы қазақтардың қыстаулары – бұл сыртқы түрі климаттық және табиғи-тарихи жағдайларға, сондай-ақ меншік иесінің экономикалық әл-ауқатының дәрежесіне байланысты құрылыс. Шығыс Қазақстанның таулы аймақтарында қыстаулар тастан және ағаштан тұрғызылған және олар

негізінен тау аңғарларында орналасқан. Дала бөлігінде шым мен тастан жасалған қыстаулар, солтүстік аймақтарда ағаштан жасалған үйлер басым болса, оңтүстігінде кірпіштен қаланған тұрғын үйлер көп болған (Артыкбаев, 2003: 219).

Н. Харузиннің айтуынша Бөкей хандығы қазақтарында (Еділ мен Жайық аралығын мекендеген қазақтар – авт.) қамыс үйлер жиі кездесетін болған. Олар Ертіс өңірінде де белгілі болған, бірақ жергілікті қазақтар қамыстан көтерілген үймереттерді тек шаруашылық құрылыс ретінде пайдаланған (Харузин, 1896: 21).

М. Шорманов XIX ғасырдың ортасында Баянауыл тауларында қыстаулары орналасқан Павлодар уезінің Жанқозы-Айдабол және Қаржа болыстары негізінен ағаш үйлер салған. Жерлестерінің тұрмыс-тіршілігін жетік білген ол былай деп жазады: «Ағаш жетпеген жерде қазақтар қыстауын шикі кірпіштен салған, ал мүлде ағашсыз тауларда ғимараттар жабайы тастан, ал Ертіс алқабында шымтезектен тұрғызылған. Кедейлер киіз үйлерін жылытып қыстаған» (Шорманов, 1871: 3).

М. Красовскийдің деректері бойынша 1862 жылы Баянауыл сыртқы округінде 58 ағаш, 823 тас және 2000-ға жуық жеркепе үйлер болған екен. Аталған ауданда Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Қарқаралы округтерімен салыстырғанда тас үйлер әлдеқайда көп болды (Красовский, 1868).

Ағаш үй құрылысы XIX ғасырдың екінші жартысында қарқынды жүргізілді. Ғасырдың соңына қарай Семей облысының үш уезінде (Өскемен, Семей және Зайсан) 12 474 ағаш құрылысы болған, бұл үйлердің 22,6%-ын құраған (Казахи, 1995: 130).

Словцовтың жазбаларына сүйене отырып, Н. Харузин Ақмола

облысының қазақ байы Тотановтың ағаш үйінің сипаттамасын береді. Бұдан шығатыны, үш бөлмелі үйде бірі орыс, екіншісі голландтық екі пеш болған. Терезелердің сипаттамасы таң қалдырады: «үйдегі терезелер бірдей емес биіктікте болды, өйткені олар бір уақытта кесілмеді, қала базарларында мүмкін болғанда сатып алынып орнатылды». Қазақ байының сипатталған қыстауы шарбақпен қоршалған 24 баспанадан тұратын шағын ауыл ретінде болған (Харузин, 1896: 46).

Жартылай отырықшы, отырықшы тұрмысқа көшкен қазақтар негізінен бір және қосбөлмелі үйлер салған. Оларға екі, кейде үш жағынан іргелес, ортақ шатыры бар шаруашылық құрылыстары (малқоралар, қоймалар) орналастырылған. Бірыңғай кешен сол кезде практикалық болды: тұрғын үйден шығу жабық ауланың ішіне кірді, бұл оны қысқы жел мен қардың үйінділерінен қорғады. Кіреберістің бұл орналасуы мал бағу процесінде және ең бастысы қасқырлар мен қарақшылардан сақталуы үшін қолайлы деп саналды.

«Қыстайтын аймақтардың ерекшелігі – адам үйлері мен мал қораларының тығыз байланысы. Жақындығы соншалық, қазақтың үйіне кіргіңіз келсе, барлық дерлік аулалар мен малға арналған шарбақтарды аралап өтуге тура келеді», - деп жазады В. Шнэ (Шнэ, 1894: 2).

Тұрғын үйдің өзі, әдетте, кіреберісі жоғары, ұзартылған түтін шығаратын мұржасы бар ерекше қабырғалық пешпен жылытылды, ол бөлім қызметін де атқарды.

Үйдің шатыры былай тұрғызылды. Үйдің көлденең қабырғаларының қабырғаларының үстіне бойлық

арқалық төселді, кейде бөлменің өлшеміне байланысты оған параллель тағы екі бүйірлік арқалықтар орналастырылды, олар бір-бірімен арқалықтар арқылы байланыстырылды, оларға сырғауылдар салынды. төсеніштермен жабылды, олардың үстіне қалың қамыс төселді. Содан кейін барлығы шөпті топырақпен жабылды. Төбесі сабан аралас сазмен сыланды. Қабырғалары да балшықпен сыланып әктелді (Джанибеков, 1990. 224-225).

В. Шнэ Ақмола қазақтарының қыстауын былай сипаттайды: «Тұрғын үй екіге бөлінеді. Оның алдыңғы жартысы төменгі арқалықтан алдыңғы қабырғаға дейін тақтайшалардан немесе кесілген бөренелерден жасалған төсеніштерден тұрады. Жататын орын жерден $\frac{1}{4}$ аршын немесе одан да жоғары көтерілді. Сол жерде қазақ отбасы бүкіл уақытын өткізген. Жертепенің екінші жартысы, есікке қарай шаруашылық қызметте пайдаланылды. Мұнда бұрыштардың біріне пеш қойылған.

Барлық пештер қыш кірпіштен жасалған. Жеркепенің қабырғалары сылануда; қабырғалары мен пештері әктелген. Пеш екі бөліктен тұрады, төбеге жақын жерде бірдей түйісетін екі бөлек құбыр және екі оттық орналасқан. Терезелердің көлемі шаршы аршын. Терезенің жақтауына жасыл, күңгірт шыны, көбінесе кепкен қарын салынған. Жеркепенің сыйымдылығы өте мардымсыз» (Шнэ, 1894: 3). Бұл сипаттама орманды дала және дала зоналарының көпшілігіне тән еді.

Тағы В. Шнэден оқимыз: «Қазақтар үйлерінің кіреберістерінің астына мал қора жасайды. Жеркепенің бүйір қабырғаларына оң-сол жақтан қазақтар ұсақ малға арналған тағы бір жеркепе көтеріп жатыр. Бұл қора, көлемі мал саны

мен жыл сайынғы өсуіне сәйкес келеді, ал оның қорасы үлкен болса да, барлық жерде дерлік қазақ үйінен екі есе үлкен. Олардың жанында тағы екі жеркепе бар. Біреуі кедей жұмысшылар үшін баспана, екіншісі қойма рөлін атқарады. Сипатталған құрылыстар бүкіл қазақ шаруашылығының орталығы болып табылады. Олардың айналасында жеңілірек құрылыстар топтастырылған. Қазақтар жер үйін жалғастырып, алдыңғы жағын қамыспен, шіріген шөппен, желбезектермен бірге топырақ үйіп, ені $\frac{1}{2}$ аршын, ұзындығы 3 сажан болатын қабырға тұрғыза береді. Бұл қабырға тік бұрышпен бүгіліп, жеркепенің бүйірлеріне одан әрі параллель келеді. Осылайша, қыстау алаңының үш жағынан үлкен аумақты байланыстыратын оқпан тұрғызылады. Ал жекпелер қорғанмен шектелген кеңістіктің ортасында қалады. Тегіс төбелер немесе 30 бағандағы шатыр тірек сырғауылдардан жасалған. Олар әр түрлі діңгектер мен шымтезекпен жабылған. Үстінде қамыс үйіледі» (Шнэ, 1894: 5).

В. Шнэ тұрғын үйдің өзін былай сипаттайды: «Үй немесе төле қайың ағашынан жасалған 15-17 бөренеден тұратын. Төбесі бір өлшемдегі тақталардан жасалып, үстіне қамыс, жер, шым үйілген. Үй әрқайсысында бір немесе екі терезе бар бір немесе екі бөлмеден тұрады. Бір ғана кіреберіс есігі дала қыстауындағыдай ауладан жасалған. Бөлмелер қабырғамен бөлінген, онда өтуден басқа, қалғандары тек пешке арналған орын. Еден бүкіл тұрғын үй бойынша орындалады, ал оның үстіне қабаттар салынған.

Қабырғаларға киім-кешек, ер-тоқым, арба, киіз төсеніш, кілемдер ілінген. Кереуеттер төсенішпен, киізбен, кілеммен жабылған - түнде мұнда

төсектер жасалады. Пештің далалық қыстаудағы пештен таңқаларлық айырмашылығы бар, оның дизайны ресейлік пешке немесе голланд деп аталатын пешке ұқсас. Еденнен сәл биіктікте бөрене қаңқасын жасап, үстіне пеш орнатады» (Шнэ, 1894: 12).

Қорытынды

Сонымен дала аймағындағы қыстау құрылымы өте күрделі болып көрінеді - тұрғын үйден басқа, оған бірнеше жабық алаңқайлар, қоймалар, іргелес шабындықтардың аумақтары, егістік жерлер, бақшалар кірді. Көбінесе қыстауға іргелес жатқан шаруашылық территорияны мал ауламау үшін арықпен қазып, қоршап алған (Ажигали, 2002: 178).

Қазақтарда XIX-XX ғасырлар тоғысында көбінесе көшпелі емес, жартылай көшпелі мал шаруашылығы кең таралған болды. Ол мал ұстаудың, егіншіліктің, шөп шабудың, қыста бір жерде тұрудың жайылымдық-жартылай қора жүйесімен және осыған байланысты тасымалданатын киіз үйден басқа стационарлық қыстақтардың болуымен сипатталды.

Қыстаудың қазақтар өміріндегі орасан зор маңызын М. Шормановтың жазбаларынан білуге болады, ол: «Қазақтардың әрқайсысының қыстауы оның ең қымбат естеліктері болып табылатын қасиетті мұра болып табылады» (Шорманов, 1871: 3).

С. Әжіғали «...көшпелі мал шаруашылығы жүйесінде және халықтың тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз етуде қысқы қоныстардың маңызы зор болды, оның негізгісі мал шаруашылығын сақтау қалу болды» деген әділ пікір айтады (Ажигали, 2002: 163).

Тұрақты қыстақтардың пайда болуы

мәселесінде біз Ж. Артықбаевтың «...XIX ғасырдағы қыстаулардың пайда болуы – ауыл шаруашылығының шиеленіскен мәселелерімен және, әрине, отырықшы өмірге көшумен байланысты өтпелі кезеңнің өнімі», – деген пайымдауымен келісеміз (Артықбаев, 2003: 219).

Күнкөріске деген қажеттілік қазақтарды егіншіліктің, кәсіптің, қолөнердің әр алуан түрлерінің қарқынды дамуына әкелді және шым мен тастан жасалған стационарлық үйлердің, жеркепе мен жертөлелердің және киіз үй тәріздес ғимараттардың бастапқы түрлерінің пайда болуына әкелді.

Қазақтардың тұрмыс-тіршілігінде де өзгерістер болды, оған көшіп келген шаруалармен қарым-қатынастың ықпалы зор болды. Бұл туралы В. Шнэ былай деп жазады: «Көптеп сайын орыс халқына жақындай түскен көшпенділер бірте-бірте өздерінің өзіндік ерекшеліктерін жоғалтып, жат өмір салтының ерекшеліктерін оңай сіңіріп алады. Сондықтан арба орнына орыс арбаларын, ағаш шөміштер мен кеселердің орнына терең саз, фарфор кесе мен саптыаяқтарды жиі көресіз; көшпенділердің баспаналарында биік үстелдер, орындықтар, тіпті шамдар мен айналар пайда болды» (Шнэ, 1894: 17).

Негізінде қазақтың тұрақты баспанасы жеткілікті зерттелмеген. Мәселенің жеткілікті дамымағандығынан бізде стационарлық тұрғын үйлердің осы немесе басқа түрінің таралу шекаралары туралы мәліметтер жоқ. Дегенмен, бір нәрсе анық – ата-бабаларымыздың қуаң дала, шөл және шөлейт жағдайларына бейімделу тәжірибесін шаруашылықты ұйымдастыруда, күнделікті тұрмыс құрылымында ғана емес, ежелгі дәуірден

бастау алған құрылыс мәдениетінің салт-дәстүрінен де байқауға болады.

Елді мекендердің сипаты мен қызметтері ең алдымен белгілі бір аумақ тұрғындарының шаруашылық және мәдени іс-әрекет ерекшеліктерімен анықталады, ал олардың нысандары негізінен қоршаған географиялық ортаның жағдайларымен (ландшафт, климат) белгіленеді. Бұған төңкеріске

дейін құрастырылған жазбаша деректер дәлел. Солардың қарапайым талдауы XIX ғасырдағы қазақтардың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесі мен қызметінде қыстаулардың орасан зор маңызы болғанын көрсетті. Қазақ даласының қатал климаттық жағдайын ескеретін болсақ, бұл этностың өмір сүруіндегі ерекше орын алады деп қорытындылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Ажигали С.Е., 2002. Традиционная система скотоводческого поселения казахов (в историческом развитии) // Этнографо-археологические комплексы: проблемы культуры и социума. Новосибирск: Наука. С.3-146
2. Артыкбаев Ж.О., 2003. Казахское общество: традиции и инновации. Астана: Парасат әлемі. 290 с.
3. Востров В.В., Захарова И.В., 1989. Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука. 186 с.
4. Джанибеков У., 1990. Эхо. Алма-Ата: Өнер. 304 с.
5. Жолдасбаев С., 1989. Зимовки-поселения и жилища казахов Семиречья (XVI-XIX вв.) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата: Наука. С. 390-394.
6. Жолдасбаев С., 1972. О казахских оседлых поселениях, найденных во время археологических поисков в 1969-1970 гг. // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: Наука. С. 187-193.
7. Жолдасбаев С., 1975. Поселение Актас-мечеть (XVII-XIX вв.) // Древности Казахстана. Алма-Ата: Наука. С. 86-93.
8. Жолдасбаев С., 1974. Раскопки укрепленного поселения Жалгыз-Там (XV-XVIII вв.) // В глубь веков. Алма-Ата: Наука. С. 173-187.
9. Жолдасбаев С., 1976. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана (XV-XIX вв.) // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата: Наука. С. 46-58.
10. Казахи (историко-этнографическое исследование). 1995. Алматы: Казахстан. 352 с.
11. Красовский М., 1868. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область сибирских киргизов. Ч. III. С.-Пб. 273 с.
12. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. /Под ред. Ф.Щербины. 1902. Т.18. Павлодарский уезд. Воронеж. 383 с.
13. Радлов В.В., 1888. Из Сибири. Москва: Наука. 749 с.

14.Харузин Н., 1896. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. Ч. II. Типы постоянных жилищ // Этнографическое обозрение. Кн. XXIX. – М., 1896. – № 2-3.

15.Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX вв. (материалы к историко-этнографическому атласу). 1980. Алма-Ата: Наука. 252 с.

16.Чорманов М., 1871. Зимовки или зимние кочевки // Семипалатинские областные ведомости. № 37. С. 2-3.

17.Шнэ В., 1894. Зимовка и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки ЗСОРГО. Кн. 17. Вып. 2. С. 21-44.

References

1. Azhigali S.E., 2002. Tradicionnaya sistema skotovodcheskogo poseleniya kazahov (v istoricheskom razvitii) [Traditional system of pastoral settlement of Kazakhs (in historical development)] // Etnografo-arheologicheskie komplekсы: problemy kultury i sociuma. – Novosibirsk: Nauka. Pp.3-146. [in Russian]

2. Artykbaev Zh.O., 2003. Kazahskoe obshestvo: tradicii i innovacii. [Kazakh society: traditions and innovations] Astana: Parasat alemi. 290 p. [in Russian]

3. Vostrov V.V., Zaharova I.V., 1989. Kazahskoe narodnoe zhilishe. [Kazakh folk housing] Alma-Ata: Nauka. 186 p. [in Russian]

4. Dzhanibekov U., 1990. Eho. [Echo] Alma-Ata: Oner. 304 p. [in Russian]

5. Zholdasbaev S., 1989. Zimovki-poseleniya i zhilisha kazahov Semirechya (XVI-XIX vv.) [Wintering settlements and dwellings of the Kazakhs of Semirechye (XVI-XIX centuries)] // Vzaimodejstvie kochevyh kultur i drevnih civilizacij. Alma-Ata: Nauka. Pp. 390-394. [in Russian]

6. Zholdasbaev S., 1972. O kazahskih osedlyh poseleniyah, najdennyh vo vremya arheologicheskikh poiskov v 1969-1970 gg. [About Kazakh settled settlements found during archaeological searches in 1969-1970] // Poiski i raskopki v Kazahstane. Alma-Ata: Nauka. Pp. 187-193. [in Russian]

7. Zholdasbaev S., 1975. Poselenie Aktas-mechet (XVII-XIX vv.) [Settlement Aktas-mosque] // Drevnosti Kazahstana. Alma-Ata: Nauka. Pp. 86-93. [in Russian]

8. Zholdasbaev S., 1974. Raskopki ukreplennogo poseleniya Zhalgyz-Tam (XV-XVIII vv.) [Excavations of the fortified settlement of Zhalgyz-Tam (XV-XVIII centuries)] // V glub vekov. Alma-Ata: Nauka. Pp. 173-187. [in Russian]

9. Zholdasbaev S., 1976. Tipy osedlyh poselenij kazahov po dannym arheologicheskikh issledovanij Yuzhnogo i Centralnogo Kazahstana (XV-XIX vv.) [Types of settled settlements of Kazakhs according to archaeological research in Southern and Central Kazakhstan (XV-XIX centuries)] // Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam. Alma-Ata: Nauka. Pp. 46-58. [in Russian]

10. Kazahi (istoriko-etnograficheskoe issledovanie). [Kazakhs (historical and ethnographic research)]. 1995. Almaty: Kazakhstan. 352 p. [in Russian]

11. Krasovskij M., 1868. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Oblast sibirskih kirgizov. [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Region of the Siberian Kirghiz] Ch. III. S.-Pb. 273 p. [in Russian]

12. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiej po issledovaniyu stepnyh oblastej. [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by expeditions to study the steppe regions] /Pod red. F.Sherbiny. 1902. T.18. Pavlodarskij uezd. Voronezh. 383p. [in Russian]
13. Radlov V.V., 1988. Iz Sibiri. [From Siberia]. Moscow: Nauka. 749 p. [in Russian]
14. Haruzin N., 1896. Istoriya razvitiya zhilisha u kochevyh i polukochevyh tyurkskih i mongolskih narodnostej Rossii. Ch. II. Tipy postoyannyh zhilish [The history of the development of housing among the nomadic and semi-nomadic Turkic and Mongolian peoples of Russia. Part II. Types of permanent housing] // Etnograficheskoe obozrenie. Kn. XXIX. M. № 2-3. [in Russian]
15. Hozyajstvo kazahov na rubezhe XIX-XX vv. (materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu). [Economy of the Kazakhs at the turn of the 19th-20th centuries. (materials for the historical and ethnographic atlas)]. 1980. Alma-Ata: Nauka. 252 p. [in Russian]
16. Chormanov M., 1871. Zimovki ili zimnie kochevki [Wintering or winter migrations] // Semipalatinskie oblastnye vedomosti. № 37. Pp. 2-3. [in Russian]
17. Shne V., 1894. Zimovka i drugie postoyannye sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoj oblasti [Wintering and other permanent structures of nomads of the Akmola region] // Zapiski ZSORGO. Kn. 17. Vyp. 2. Pp. 21-44. [in Russian]

Рахимов Е.К.

Национальный музей Республики Казахстан

Астана, Казахстан

e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

КАЗАХСКИЕ ЗИМОВКИ XIX ВЕКА (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Аннотация. В современное время интерес к традиционному хозяйству казахского народа значительно возрос, что, несомненно, связано с духовным развитием независимого Казахстана. Интерес к истории и этнографии казахов наблюдается не только среди научных специалистов, но и среди широкой общественности. Объективное исследование и оценка историко-этнографического наследия предков не сняты с повестки дня. Цель предлагаемой читателю статьи – провести историографический обзор малоизученного вопроса в казахской этнологии – зимних поселений казахов в XIX веке: их виды, структура, развитие форм и типов зимних постоянных поселений и жилищ по письменным данным. При этом был проведен научный анализ дореволюционных и современных письменных исследований. Отмечается, что основные сведения по казахским зимовкам содержатся в трудах М. Красовского, М. Шорманова, В. Радлова,

Н. Харузина, В. Шнэ, Ф. Щербины и других авторов. Значительный вклад в разработку данной темы внесли советские и отечественные ученые: этнологи, археологи – В. Востров, И. Захарова, С. Жолдасбаев, С. Ажигали, Ж. Артыкбаев и другие. Тем не менее данная исследовательская проблема требует дальнейшего комплексного исследования междисциплинарными методами на стыке этнологии, этноархеологии и археологии.

Ключевые слова: казахи, этнология, этнография, материальная культура, зимовки, поселения, историография.

Для цитирования: Рахимов Е.К. Казахские зимовки XIX века (историографический аспект) // Мадени мұра. 2024. №2 (105). 6-20 с. (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.01>

Rakhimov Y.K.

National Museum of the Republic of Kazakhstan

Astana, Kazakhstan

e-mail: yernur_rakhimov@mail.ru

KAZAKH WINTERING QUARTERS OF THE 19TH CENTURY (HISTORIOGRAPHICAL ASPECT)

Abstract. In modern times, interest in the traditional economy of the Kazakh people has increased significantly, which is undoubtedly associated with the spiritual development of independent Kazakhstan. Interest in the history and ethnography of the Kazakhs is observed not only among scientific specialists, but also among the general public. An objective study and assessment of the historical and ethnographic heritage of ancestors has not been removed from the agenda. The purpose of the article is the historiographical review of a little-studied issue in Kazakh ethnology - winter settlements of Kazakhs in the 19th century: their types, structure, development of forms and types of winter permanent settlements and dwellings according to written data. At the same time, a scientific analysis of pre-revolutionary and modern written research was carried out. It is noted that the main information on Kazakh wintering is contained in the works of M.Krasovsky, M.Shormanov, V.Radlov, N.Kharuzin, V.Shne, F.Shcherbina and other authors. A significant contribution to the development of this topic was made by Soviet and domestic scientists: ethnologists, archaeologists - V.Vostrov, I.Zakharova, S.Zholdasbaev, S.Azhigali, Zh.Artykbaev and others. However, this research problem requires further comprehensive research using interdisciplinary methods at the intersection of ethnology, ethnoarchaeology and archaeology.

Keywords: Kazakhs, ethnology, ethnography, material culture, wintering

quarters, settlements, historiography.

For citation: Rakhimov Y.K. Kazakh wintering quarters of the 19th century (historiographical aspect) // Madeni mura. 2024. №2(105). 6-20 p. (kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.01>

Автор туралы мәлімет:

Рахимов Ернур Кендибаевич – PhD, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторе

Рахимов Ернур Кендибаевич - PhD, ведущий научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

Information about the author

Rakhimov Yernur Kendibaevich - PhD, Leading Researcher at the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Zahidova H.A.

Institute of History named after. A.A. Bakikhanov
National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan
e-mail: heqiqettzahidova@gmail.com

MEDIEVAL MEDICAL CENTERS OF SHAMAKHY

Abstract. The article deals with the activities of medical centers functioning in Shirvan province, known as the center of science and culture of Azerbaijan in the Middle Ages. It is said that during this period, Malham Medical Center had become well known for its scientific and medical activities. It was known far beyond the borders of Azerbaijan. According to the sources of the time, the founder of the center, Kafieddin Omar ibn Osman, a great philosopher, alchemist, astronomer, etc., who had encyclopedic knowledge and was characterized as an expert in scientific areas. Kafieddin Omar ibn Osman, with his high medical knowledge, helped many people found healing and did his best for them to regain their healthy life. He was the uncle of Khagani Shirvani, a prominent representative of classical Azerbaijani literature. Khagani always remembered him with great respect in his works and saw him on a par with famous figures of the world.

Even after the death of this great *tebib* (doctor), who during his lifetime helped people to be healed, was not forgotten, and his grave became a sacred place of hope and help for those who wanted recovery. Since he preferred such means of treatment as walking in the fresh, sunny air, sun bathing, etc. the grave called “Dedegunesh” of the Luqmān, who bequeathed to be buried in a place where the sun rays fall, is visited even after his death and people ask him for help to find healing. The students of the school founded by Kafieddin Omar ibn Osman had always stood on guard of people’s health and made valuable contributions to the medical history of Azerbaijan.

Key words: Shirvan, Malham medical center, medicine, pharmacist, “Madraseyi Tibb”, “Dedegunesh”.

For citation: Zahidova H.A. Medieval Medical Centers of Shamakhy // Madeni mura. 2024. №2 (105). 21-35 p. (eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.02>

Introduction

The land of Shirvan, fame of which as an ancient center of culture and science goes beyond the borders of Azerbaijan, attracts attention with its favorable natural-geographical conditions and climate diversity. The rich flora and fauna, the mysterious nature of this region created the basis for the development of traditional medicine here. Numerous healing plants, pure water springs, therapeutic sulfur waters, flowering slopes, fresh air and picturesque landscapes are the main reasons for the cheerfulness, longevity, mental and physical health of the Shirvan people. The saying “A sound mind in a sound body” was truly confirmed in the example of the Shirvan people.

The world-famous, great poet Afzaladin Khagani, originally from Shirvan, wrote:

Shirvan is the mother of greatness in every way.

Its water, the morning wind is the remedy for my troubles.

The people of Shirvan were born noble, from beginning to end

That place is a gift of beautiful nature (Shirvani, 2004: 384).

Research materials and methodology

Historical documents, archaeological and ethnographic materials confirm that a great number of scientists, scientific and cultural figures, as well as medical specialists lived and worked in ancient Shirvan, whose fame attracted great attention and interest in countries near and far. In the 12th century great Islamic scholar Abu Tahir Isfahani wrote about Shirvan: “I do not know a country whose people and tebibs (doctors) have such a high level of medical thinking as in this country”. (Azerbaijan Soviet Encyclopedia,

1981: 302).

In the course of archaeological excavations conducted on the ruins of the Gulistan fortress in the village of Khinisli, one of the ancient settlements located in the northwest of the city of Shamakhy, numerous material and culture samples, presumably intended for the preparation and storage of medicines, were discovered. According to specialists, flasks, various glass, earthenware dishes for medical and other purposes, including glass vials and vessels in the form of flasks, were used in medicine, especially in pharmaceuticals (Jiddi, 1981, 174). In many foreign countries, especially in the scientific literature of Russia, France, Great Britain and Vatican, there are materials and information, archival documents, encyclopedias and museum samples related to the medicine of the Shirvan region of Azerbaijan (L’Historoire, 1953: 52.). All these materials are considered very valuable sources in terms of studying the characteristics of our folk medicine as a whole.

Research shows that in the medieval ages in developed cities and towns of Azerbaijan, under central and big mosques fully shaped educational mechanisms – madrasahs functioned as centers of religious and secular education. For example, archaeologists H.Jiddi and N.Musayev, who carried out archaeological excavations in the site of the ancient Juma mosque, which is still functioning in the center of Shamakhy city, stated that the cells found by them date back to the 12th century. Taking into account the size, volume and other characteristics of these cells, they came to the conclusion that about 80 or more students were taught there (Jiddi, 1991: 31). All this can be presented as an estimable fact that the religious centers-mosques and

other religious institutions functioning in Azerbaijan in the 12th century not only promoted religion, but also had medical institutions and provided medical services to the population.

Discussion

“Madraseyi Tibb” (Medical Madrasah)

Along with teaching Arabic, Persian languages, medicine, logic, rhetoric, geometry, philosophy, astrology, fiqh (is often described as the human understanding and practices of the sharia, that is human understanding of the divine Islamic law as revealed in the Quran and the sunnah (the teachings and practices of the Islamic prophet Muhammad and his companions), mathematics, calligraphy, history and literature also the most relevant and important areas of practical medicine were taught in this madrasah, which confirms that teaching was closely linked with practice. Sometimes big madrasahs had an observatory, “Dar-ush-Shafa (health center)” and library centers, which served as a scientific center that united the scientific and pedagogical activities of famous scientists of the time. One of these centers was the “Madraseyi Tibb” (Medical Madrasah), created in the ancient village of Malham of Shamakhy on the initiative of the scientist and thinker Kafieddin Omar ibn Osman, who lived and worked at the end of the 11th- the beginning of the 12th centuries (Sultanov, 1965: 235). The first information about this “Madraseyi Tibb”, known as “Dar-ush-Shafa” (Seyidbeyli, 2019: 118) and its creator were described in detail in “Tohfat al-‘Erāqayn” by Khagani Shirvani (Shirvani, 2004: 85-87).

In the 11th-12th centuries, Shirvanshah Manuchehr III and his son Akhsitan I paid great attention to the growth of economy, the development of crafts and trade, as

well as the development of medicine, the training of tebibs (doctors) and Luqmāns (Luqmān al-Hakim) in the Shirvan state. The presence of information about the great role played by the Shirvan rulers Manuchehr III and Akhsitan I in the development and effective work of the “Madraseyi Tibb” center was an expression of the state’s concern for science, art, people and human health at that time. (Efendiyev, 1964: 26, 90; Nasir, 1999: 14). It was with their support that Kafieddin Omar ibn Osman expanded the activities of the Madraseyi Tibb of Malham, thus to say in modern terms, establishing one of the first Medical Universities or Academies of the East in Shirvan. It appears from the research that besides the scientific medicine, folk medicine and pharmacology were studied in various directions and taught. Special attention was also paid to the related teaching of chemistry, theology, philosophy, astronomy, mathematics and astrology.

This scientific center that aroused great interest of researchers, was known by various names, such as “Shirvan Academy of Sciences”, “Madraseyi Tibb of Malham”, “Shamakhy Academy of Sciences”, “Malham Medical Academy”, Azerbaijan Medical Academy, Malham Academy, etc. (Babayev, 2004; Javadov, 1995: 66; Damirov, 1982; Kovaleva, 1971; Koshkin, 1971: 217; Podrobnoe opisanie putesthestviya, 1870: 809; Rustamov, 1966: 94; Sultanov, 1965: 235; Efendiyev, 1964: 26, 90).

Such academies, as centers of interdisciplinary and comprehensive scientific research, were founded by the Athenian philosopher Plato and functioned in the 4th century BC. Later, such centers were created in a number of countries around the world and played an important role in the development of a wide variety of areas of science and

in conducting interdisciplinary research (Borodulin, 1961, 254).

The formation and development of the Islamic religion and ideology created a historical necessity to translate the works of the ancient Greek physician Hippocrates (460-377 BC), the ancient Roman physician Galen (130-200), as well as Ibn Sina (commonly known in the West as Avicenna), (980-1037) in various fields of science, including medicine, into Arabic. All this had a significant impact on the scientific development of medical science in the Muslim East and played the role of a valuable source for medical science (Qajar, 2012: 4). Besides the works of the above-mentioned great scholars, Kafieddin Omar ibn Osman also widely used the empirical knowledge and experience of luqmāns, working in various regions of Azerbaijan, including ancient Shirvan, and used them in his practical work.

It is quite natural that the spread and development of Islam in Shirvan essentially created a solid foundation and conditions for cultural development, as well as ample opportunities for scientific relations, including the dissemination and exchange of medical experience. "Creating opportunities for Azerbaijani tebibs to study and work in different towns of the caliphate, familiar with the innovations of common Muslim medicine, fluent in Arabic and Persian, is one of the factors that has a serious impact on the development of medicine in Azerbaijan during this period" (Ahmed, 2012: 300). (Əhməd, 2012: 300). The existing situation, as in many Muslim countries, led to the creation of large medical centers in the central cities of Azerbaijan - Tabriz, Derbend, Ganja, Shabran and Shamakhy, and to operate under the names "Dar-ush-Shafa (health centers)", "Dar-ul-adab" (scientific and cultural centers). The Arab

scientist Abū al-Qāsim b. 'Alī Ibn Ḥawqal al-Naṣībī wrote about the existence of scientific centers in the 9th-10th centuries in such large cities as Barda, Beylagan and Tiflis, in parallel with these cities (Aliyeva, 2015: 71-72).

In "Dar-ush-Shafa" and "Dar-ul-adab", which were founded in the time of Ibn Sina, had achieved great successes in applying science and experience in clinical conditions (Qajar, 1997: 78). This tradition was also continued in the centers created in Shamakhy. This indicated both the medical activities of Kafieddin Omar ibn Osman and the development of our medicine as a whole, in relation to world medicine, which at the same time formed part of it. Apparently, this kind of intensive activity contributed to the creation of the first "Medical Madrasah" in Malham and the rise of this center to the level of an Academy.

According to sources and information of the local population, to create such a center in Malham was possible based on interesting experience. Kafieddin, who was well aware of the healing effects of environmental factors on human health, before opening the clinic, instructed his students to cut several sheep and hang them in different places around Shamakhy, where wolves could not reach. After a week, he went around those places on horseback and saw that everywhere all the hung sheep were tainted, except the one it was left as if it had just been cut. He decides that the healing center he envisioned can be built right here in the place called Malham (Qajar, 1997: 79; Informants: Khalilov; Mirzaliyeva).

Having extensive scientific knowledge and sufficient experience, Kafieddin was able to create a stationary medical center by the theoretical and practical aspects of medicine. He conducted research here and

attached great importance to the teaching and application of theoretical knowledge in practice. Here, on the one hand, the composition of various medicinal plants, trees, and water was studied, and on the other hand, experiments were conducted in stationary conditions on local people as well as who came here for treatment from various parts of the East, and the methods of treatment with positive results were taught to future *tebibs*. It is interesting that in the history of medicine, the ointment used for treatment was applied for the first time in this medical center (Javadov, 1995: 30).

Many scholars were invited to this medical center, who were well aware of the traditions of ancient Greek, Roman, Chinese and Indian medicine, who knew how to study and research them in practice, and all possible conditions were created for their comprehensive work. The geographical location of the territory where the center functioned created great opportunities for studying astronomy and astrology, observing celestial bodies, conducting research and drawing conclusions. It is no coincidence, taking into account the historical and scientific traditions, afterwards the Pirgulu Observatory was constructed not far from this place. This was due to the fact that to observe and to study the celestial bodies was more convenient and expedient in mountainous areas, in the open sky. This also serves to preserve scientific traditions.

It appears from the research that scholars and researchers of this period interacted with each other, knew the fields of science they were involved in, not in a limited way, and taught them to their students. They were engaged in the preparation of medicines and ointments from fruits, herbs and plants in stationary conditions, studying their composition, as

well as teaching; they trained many *tebibs*, pharmacists, theologians, and poets (Gadzhiyev, 1978: 8). From the notes of Professor D. Damirov it appears that it was for this purpose that “*Madraseyi Tibb*” was founded in Shirvan, which we deal with (Damirov, 1982). At “*Madraseyi Tibb*”, lectures on worldly sciences were given to patients and doctors, and theoretical principles obtained as a result of practical experiments were examined and studied in experimental processes. Here, along with human anatomy and physiology, an excellent educational process was carried out in the fields of medicine, theology, astrology, logic and mathematics, and specialists in various fields of science were trained there. Besides the local specialists, highly qualified scholars and *tebibs* coming from abroad worked at “*Madraseyi Tibb*”. It appears from the research that for the first time in our country stationary treatment was organized and many hopeless ailments were cured here. *Tebibs* and pharmacutists from Tabriz, Ganja and other cities were invited to the clinic. Students of Medical madrasah working under it collected medicinal plants in the mountains, gardens and forests (Azerbaijan Soviet Encyclopedia, 1981: 302; Nasir, 1999: 14). These materials were turned into medicines in the chemist’s shop of the clinic (Mikailova 2000, 44). In the course of the experiments, the head of the center prepared a classification of medicinal plants, thereby laying the foundation for scientific pharmacology (Alimirzoyev, 1969:8; Javadov, 1995: 30).

Like the traditional treatment centers of its time, the contingent of doctors in “*Madraseyi Tibb*” mainly consisted of surgeons called “*jerrahi*”, ophthalmologists called “*kehali*” (specialist in eye diseases, doctor, ophthalmologist in modern parlance), traumatologists called

“majabiri”, bone-setters, psychiatrists, and other specialists. The chemist’s was located in the courtyard of the clinic, where various plants were planted for treatment purposes (Aliyeva, 2015: 79). Residential houses for doctors and servants were also built nearby (Qajar, 2012: 109-110).

Since the Shirvanshah state took all the costs of the center on it, local patients were often treated for free. Financial resources, provision of food and equipment were under the direct control of the state, and additional assistance was provided if necessary. It had a large experimental area. All conditions were created for growing, collecting, supplying and storing plants and herbs. The doctors and other medical personal working here used all possible opportunities for the recovery of patients (Qajar, 2012: 109-110).

Simultaneously with the Malham medical center, a non-stop chemist’s shop was operating in the center of Shamakhy city. The preparation, composition, classification of medicines and other necessary issues were carried out here by specialists specialized in this field. As a result of the research, can be said that a larger medical network than we imagined – medical centers, pharmacies, laboratories – was created in Shirvan, the general management of which was directly carried out by an experienced doctor and tebib Kafieddin Omar ibn Osman (Mehraliyev, 2000: 3,14).

A rich library containing most valuable manuscript copies and books brought from Greece, India, China, as well as Middle Eastern countries was also operated at the center. In the teaching processes, the works of famous scientists, philosophers, doctors and pharmacists of Azerbaijan, collected in the library were widely used in theoretical trainings.

Research shows that the activities

of “Malham Medical Madrasah” was not limited with treating and curing patients or providing medical education only, it also played an important role in the propagation of Islamic doctrines. According to narration, many patients from distant countries would come here to be treated by Kafieddin Omar ibn Osman (Nasir, 1999: 14). The healing center was built in such a way that, regardless of where the patient came from, he would go from room to room in a consistent and systematic manner, receive treatment in 39 rooms, and after healing, he would pray in the 40th room, in other words, he would converted to the true faith and adopt Islam (Informants: Aghayeva; Khalilov).

Evidently, “Malham Medical Madrasah” was a perfect healing center from the viewpoint of the period, all conditions were available here, so that everyone who applied here would not return in despair. Undoubtedly, besides the human factor, state care, cultural relations, favorable geographical conditions, rich nature and loyalty to traditions played an important role here.

Trade relations with other countries played a significant role in the development of medical centers in Azerbaijan. Spices and other medicinal plants were brought to Azerbaijan from different countries through merchants. This trade was not one-sided, certain products were exported from Azerbaijan to other countries as well. A piece of poetry from Khagani also confirms the above-said:

*Know, I am the Moses of Mount Ava,
Now I am the Jesus of this world...
My heart is India, my inspiration is China,
Rare medicines are grown there (Shirvani,
2004: 85-86).*

Kafieddin Omar ibn Osman

Kafieddin Omar ibn Osman, who had

encyclopedic knowledge, also a great philosopher, alchemist, astronomer, etc. in scientific sources is characterized as a connoisseur of various scientific fields. It is likely that this famous person was born in 1080 in Shamakhy city and received an excellent education from prominent scientists, *tebibs*, theologians and astronomers of his time.

Medicinal plants used in folk medicine, their classification, the development of the pharmaceutical science, and the linking of existing theory and practice in this field are associated with his name. He was aware of almost all areas of folk medicine. Along with being a famous scientist, talented doctor, surgeon, he was also a skilled pharmacist. He deeply knew the composition of herbs and plants, their properties, and was also involved in their laying in, prepared medicines (Javadov, 1995: 30; Mikailova, 2000: 8). The *tebib*, who had excellent experience in treating nervous patients with raindrops and herbs, knew how to use mould fungus purposefully for the treatment of internal and external diseases. Out of 17 types of mould fungus - bread mould, milk mould, candy mould, honey mould, etc. by making a medicine (ointment) from such species, he managed to cure purulent sores, heart diseases (from the mould of sweet fruits, skin diseases (from dough, fat and fungus mould)) (Javadov, 1995: 30; Gadzhiyev, 1978: 95-100). Professor Koshkin, known as a researcher of the history of medieval medicine, spoke about the use of antimicrobial penicillin (green mould) to treat various diseases at the Malham Academy in Azerbaijan in the 11th century (Koshkin, 1971: 97).

Deeply familiar with the healing properties of Shirvan soil cover and hydrological resources, he was also able to use them effectively. He used them

in the treatment of different diseases by preparing various remedies - pills, ointments, liniments, drinks, extracts, compresses. He could treat rheumatism, gastrointestinal diseases, paralysis, neuralgia, joint and spleen diseases with vulnerary mud volcanoes and mineral water springs. In particular, various herbs growing in the rich forest massif of Malham village and the sulfurous water flowing around it created ample opportunities for the successful treatment of skin diseases.

The study of the therapeutic importance of sulfur waters, plants and fruits, the collection, drying and storage of medicinal herbs and flowers for pharmacy, laboratories, experience and teaching bases were mainly carried out centrally in the bosom of nature. It functioned as an authoritative center that closely linked science and experience with traditional methods of medicine. As a whole, historical sources confirm that the merit of Kafieddin Omar ibn Osman in the development of medicine and pharmacology in Azerbaijan is unexampled (Qafar, 1988: 79; Alimirzoyev, 1969: 8).

Khagani also describes his uncle Kafieddin as a perfect connoisseur of medicine, mathematics, including the philosophical views of Eastern and Western scientists. The poet calls him the "Aristotle" of his time, emphasizing that he is on the same level as Bugrat (Hippocrates) in medicine, Buzerjumeher in astrology, Gusta in wisdom, Jabir in poetry, Khalil in prose, and Ibni Muskeyyun and Ibn Sibawayh in science (Azerbaijan Soviet Encyclopedia, 1981:302).

The world-famous poet Khagani repeatedly mentions in his poems that he was educated by his *tebib* uncle, and thanks to him, he passed a great scientific school, and even became famous. He presents him to the reader with various high-ranking

names in his work and expresses his pride in him. In his poem dedicated to his uncle Kafieddin the poet writes: "He explained to me in a very easy way what "one", "two", "three", "four", "five" means. "Five" is wits, sense organs, "four" - the beginnings in the world - water, air, fire and earth. "Three" is a sign of inorganic nature, "two" - body and soul, "one" - God, etc. (Shirvani, 2004: 322; Qajar, 1997: 79).

It is no coincidence that in the works of the poet, the reflection of deep information about nature, human anatomy and physiology, as well as ways of healing a number of diseases, etc. was due to the influence of his uncle. This idea can be observed in the poet's "Tohfatal-‘Erāqayn":

*I got inspiration from my tebib
uncle,
I am a Hippocrates of the seven
words estate,
My mind has got from a thousand
and one seas,
I am familiar with every herb
on Gaf (Caucasus) Mountain*

(Shirvani, 2004: 322).

The poet boasts of his knowledge in the field of medicine and likening himself to Hippocrates, the genius physician of the ancient world, the founder of ancient medicine. He wisely writes: "It is not necessary for a tebib to be a philosopher, but it is necessary for a philosopher to be a tebib".

It is clear from the research that Kafieddin Omar ibn Osman, who was respected as a great scientist in the palace of Shirvanshahs, actually performed the function of vizier as well. In this respect, Khagani compares him to Omar Khattab, a statesman who gained great fame in politics and administration, and presents him as a person who "always carries the pin of scientific pride of his family on his

shoulder", and who will be trusted by future generations.

Kafieddin Omar ibn Osman was a perfect personality, a prominent scientist and a statesman who deeply knew the philosophical teachings of Avicenna, the great physician of the East, and the prominent representative of Hikmat-Ishraq Shihāb ad-Dīn Suhrawardī[(Qajar, 1997: 31).

The creation of vitamin D, which is useful for bones in the body under the ultraviolet rays of the sun, and serotonin, which relieves stress has been known to the medical world since ancient times. According to the opinions of the informants, it can be assumed that the best advice of the great Luqmān to those seeking healing was to use the sun as a means of treatment. Due to this, it is assumed that when he died in 1150, he was buried near Shamakhy in such a place where the sun rays are always reflected. The tomb of Luqmān, who served his people wholeheartedly in his time, was called "Dedegunesh" by the nickname given to him by the people, and has become a place where people believe and find healing. People who believe in the sainthood of the scientist come here as sanctuary, pray for healing of the sick, and make sacrifices. They believe that the doctor who once healed people being alive, will also heal with his soul and achieve their wishes. As a result of this belief, for centuries "Dedegunesh" has been considered one of the most sacred places in our country (Nasir, 1999: 14).

It is not only his uncle Kafieddin, but also another uncle Sadiq Vakhtaddin ibn Osman, his cousin Omar Vahideddin and others were engaged in folk medicine, which was formed as a traditional family profession in the Khagani Shirvani generation in Shirvan. Even Khagani himself was sometimes addressed as a

Fig.1. The Dedegunesh sanctuary

doctor. By mentioning their names in his works, Khagani clarifies their activities, albeit briefly. In particular, he presents his cousin Osman ibn Omar Vahideddin as the most life-giving *tebib* of the Shamakhy health center, “the Luqmān of time”, “knower of all climates”, “his teacher”, “advisor” and “educator”.

Besides to being a philosopher, theologian, doctor, pharmacist and surgeon, Osman ibn Omar Vahideddin is characterized as a musician with a perfect knowledge of music theory - a skilled player of the *argan* instrument, which is considered the primitive form of the modern organ. Researchers believe that he was one of the first doctors in the history of medicine to initiate the healing of patients with music. It is evident from Khagani's works that he had received his musical education from Vahideddin (Qajar, 2012: 110). Deeply saddened by the death of his cousin Vahideddin Khagani wrote a sad lament:

Oh my God! Gone is the philosopher of the earth,

The one, who opened the door of the meaning

has gone!

*His soul rose up and returned his place,
“Turn back!”. Fate must have told him this moment.*

*O Khagani, mourn for uncle, shed tears,
Because he raised you and made a capable man (Shirvani, 2004: 357-358).*

Kafieddin's brother Vakhtaddin ibn Osman also held a special place among his followers. He was also one of the well-known medical scientists of his time. As a rule, it was he that headed the pharmacology and treatment works at Malham Medical Center (Babayev, 2004: 8). Researchers of the history of medicine note that Vakhtaddin had achieved significant success in the field of treatment with minerals (Efendiyev, 1964: 88-89).

According to the Shirvan people, the cave located not far from Malham was once famous for its healing properties. It was on the initiative of Vakhtaddin that those suffering from asthma and other respiratory diseases used to stay in this cave for several days and were cured by this method. Vakhtaddin also preferred bee honey in the treatment of patients. He

advised the use of bee honey, a valuable food product, to prolong life, work capacity, and physical and mental activity. He knew well that use of bee honey and wax in the treatment of various diseases, especially wounds to be useful, and he applied it during treatments (Javadov, 1995: 30). It should be noted that his conclusion about honey has also been confirmed in modern medical science. According to modern doctors, it is possible to treat most diseases with pure, natural honey (Lambarani, 2008; Informant Khalilov).

Khagani's creativity provides an opportunity to get information not only about Luqmān relatives working in Shamakhy medical centers, but also about other doctors. He writes proudly that once he was very seriously ill and was treated and cured by Shamseddin Inaki (1095-1165), an experienced doctor of Malham Dar-ush-shafa, one of the successors of the Kafieddin Omar's school in the field of medicine in "Elmi-adab" and the author of the work called "Tashriki-Abdan". (Javadov, 1995: 29; Mehraliyev, 2000: 61).

The traditions of the center created by Kafieddin Omar ibn Osman, who left a deep trace in the history of our science and culture as both a great Luqmān-tebib and a prominent philosopher, have been successfully continued for centuries, stood guarding the health of the people, and at the same time played an exceptional role in the training of a number of outstanding scientists. A.Olearius, a German traveler who visited Shamakhy, in Amsterdam edition of his travelogue in the 1727 wrote: "These people (Azerbaijanis) have colleges and academies, which they call madrasahs, to study sciences". (Podrobnoe opisanie puteshestviya, 1870: 709). As a continuation of observations of A. Olearius, it can be said that after Kafieddin Omar ibn Osman, many

Luqmāns worked in the world of Shirvan medicine, and there is no doubt that they were representatives of this great school. It is evident from the research that these Luqmāns were not only involved in their medical activities, but at the same time, they were the authors of works – considered an important source for the study of the history of our medicine. Thanks to the hard work of the well-known historian late F.Alakbarli, and due to the researches of the well-known ethnographer G.Javadov, information about the life and activities of some of them was presented to science and the public: Mahmud ibn Muhammad Dilshad Shirvani (the 15th century), Muhammad ibn Mahmud Shirvani (1375-1450), Hassan ibn Reza Shirvani (the 15th century), Mirza Hassan Shirvani (the 18th century), Muhammad Yusif Shirvani (the 17th-18th centuries), Imadeddin Mahmud (the 16th century), Shukrullah Shirvani (Shirvanzadeh Shukri – the 16th century), Kerbalayi Alakbar, Kabla Alakbar, Mirza Habib (end of the 19th-beginning of the 20th century) and others are an expression of the dynamism of medicine in Shirvan despite fringement and deaths (Javadov, 1995: 29; Alakbarli, 2006; Nasir, 1999: 17). After Kafieddin Omar ibn Osman, the productive activities of dozens of well-known medical figures in Shirvan can be explained as one of his great successes.

Although a thousand years have passed since the time when he lived, the inherited recipes have not lost their importance yet. Some of them are currently used for treatment. For example, a solution made from a mixture of pumpkin, black radish and carrot with honey used for kidney diseases, an ointment made of beaten beef bone and butter for the treatment of joint diseases, honey beetroot, sweet wine, mixed herbal syrups for heart diseases, egg yolk

and animal brain for intestinal diseases. mixture etc. are among this type of recipes (Javadov, 1995: 30; Informants: Aghayeva; Khalilov; Mirzaliyeva).

Like many great personalities, the name of Kafieddin Omar ibn Osman and the healing centers he created are remembered with respect in the history of science. Various creative persons, including the folk writer Isa Huseynov have dedicated a special place to his activities in the novel "Mahshar (Day of judgement)". It is mentioned in the work that people who have suffered a serious psychological shock came to the secret sanctuary in Malham and found healing in the cells there (Mughanna: 48-49). Regardless of who they are and where they come from, everyone who came here was cured and returned... (Nasir, 1999: 14-15).

Thus, although we could not obtain accurate and extensive information about the life and later stage of activity of the Malham Medical and Educational Center in Shamakhy region, its founder, great thinker Kafieddin Omar ibn Osman, the information about the services and successes of this Center, which was very valuable for its time, creates a great impression about that time. Historical facts and memoirs confirm that this center, created by benevolent people, later became a victim of merciless earthquakes and invasive marches and wars in the territory of Shamakhy, and had to be erased from the history. Simultaneously, many of the valuable works of our other doctors who worked in ancient times have been lost somewhere before they could survive the storms of time. However, even though centuries and generations have changed, the followers of the great doctor in every era have grown up, acted and are still actng in their own way. Those with high talents and skills who benefited from the

rich nature of Shirvan were always helpful for the survival of this ancient and at the same time sacred tradition originating from the Malham Medical Madrasah (Javadov, 1995:28-33; Nasir, 1999: 12-21; Informants: Aghayeva; Khalilov; Mirzaliyeva).

Conclusion

Examples that have come down to us from the medieval ages are of great importance in terms of illuminating the skills and abilities of our people from many aspects. For this reason, the researches related to Malham Medical Center, which was established in the 11th-12th centuries, are one of the topics that are considered relevant. The activity of the Malham Medical Center can be characterized at the same level as the well-known, world-famous medical institutions of the Middle East in the medieval ages. The activity of this center has signed several innovations in the history of medicine in Azerbaijan, which have not been found in any source before:

- in-patient treatment was arranged;
- the foundation of pharmacology was laid;
- currently the medicine called ointment was made here.

Undoubtedly, this fame is connected with the name of its founder, in the words of Khagani, the best in scientific "knowledge" and "scientific manners", a powerful judge, a skilled surgeon, a master thinker in mathematics, a master in "darul-ulum", a genius teacher, a true guide of young people, a philosopher of the world, an invaluable person who opened the doors of high ideas (Aliyeva, 2015:71-72) - Kafieddin Omar ibn Osman.

Unfortunately, this great genius, who cured thousands of people with his high scientific skills at a time when additional

information was scarce and there were no technical possibilities, who left an indelible mark in the history of medical science, is hardly known. It would be commendable to implement measures at the state level for this personality, who is known only narrowly, by those working in the field of medicine, or those who study the history of this field, to be recognized by the general public, as well as in the world. Celebrating

his anniversary, erecting his monument, naming one of the most famous medical centers after him, etc. may be included in these measures. In our opinion, mentioning the name of Kafieddin Omar ibn Osman along with our world-famous geniuses and remembering him will play an important role in promoting the rich history of our medicine.

References

1. Azerbaijan Soviet Encyclopedia, 1981. Volume V, Baku. p. 624.
2. Babayev T., 2004. The first Medical Academy in Azerbaijan // "Science and life", No. 1-2.
3. Javadov G.J., 1995. Our folk medicine in our household. Baku: Azerneshr. 84 pp.
4. Jiddi H., N. Musayev, 1991. A madrasah belonging to the Nizami period discovered in Shamakhy. // Almanac of Nizami Ganjavi. Book II. Baku. p. 31.
5. Ahmed A., 2012. Spiritual culture of Azerbaijan in 12th-15th centuries. Baku: Elm. 372 p.
6. Alakbarli F., 2006. Famous medieval Azerbaijani doctors. [E-source]. URL: <https://www.alakbarli.aamh.az/index.files/8.htm>. October 2.
7. Aliyeva N., 2015. Scientific relations and educational activities of Azerbaijani scientists in the Middle Ages. Baku: "Turkhan". 168 p.
8. Khagani S., 2004. Selected works. Baku: Leader publishing house. 672 p.
9. Isa M., 2009. Selected Works: Volume 3, Baku: "Avrasiya Press". 302 p.
10. Qajar Ch., 2012. Azerbaijan in ancient and middle ages. Baku: Yeni Poligrafist LLC. 336 p.
11. Qajar Ch., 1997. Prominent personalities of ancient and medieval Azerbaijan. Baku: Nicat publishing house. 305 p.
12. Qafar K. H., 1988. Khagani Shirvani (life, period and creativity), Baku.
13. Lambarani F., 2008. "Honey" (Elimination of all pains). Baku: "Qaradagh". 92 p.
14. Mehraliyev E., 2000. "Shirvan Academy of Sciences", Baku: "Chashioglu". p.72.
15. Mikailova Sh., 2000. Pharmacology in Azerbaijan in ancient and medieval times. Baku. 206 p.
16. Nasir M.A., Guliyev J.H., 1999. A treasure of eternal healing. Health recipes. Baku: "Zaman" Publishing House. 136 p.
17. Seyidbeyli M. H, Guliyev B. N. Namazova S.N., 2019. Sources and historiography of medical history of Azerbaijan. Baku. 298 p.
18. Alimirzoyev Kh.O., 1969. Azerbaijan State University for fifty years: historical essay. Baku: Azerbaijan State University. 8 p.
19. Borodulin F.R., 1961. History of medicine. "Science" M. 254 p.
20. Gadzhiyev I.A., 1978. Traditional medicine and treatment of some diseases in Azerbaijan (Archaeological and ethnographic research in Azerbaijan - 1975), Baku: "Elm".

21. Damirov D., 1982. "Academies of the 11th century", newspaper "Vishka", February 12.
22. Jiddi H.A., 1981. The medieval city of Shemakha of the 9th-17th centuries. Baku: Elm. 174 p.
23. Kovaleva N.G., 1971. Treatment with plants. M., "Science".
24. Koshkin M.P., 1971. From the history of the medieval history of medicine. Moscow. 217 p.
25. A detailed description of the journey of the Holstein embassy to Muscovy and Persia in 1633, 1636 and 1639, compiled by the Secretary of the Embassy Adam Olearius. 1870. Moscow. 809 p.
26. Rustamov A.I., 1966. History of the development of pharmacy in Azerbaijan. Baku: "Azerneshr". 94 p.
27. Sultanov M.L., 1965. On the issue of deciphering the secrets of medicinal plants mentioned in ancient manuscripts of the East // Questions of the history of science: Proceedings of conferences on the history of science. Baku: Elm. 235 p.
28. Efendiyev I.K., 1964. History of medicine in Azerbaijan from ancient times to the 19th century. Baku: "Elm".
29. The History of the Seine. 1953. Paris volume II. 52 p.

Захидова Х. А.

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы

А.А. Бақыханов атындағы Тарих және этнология институты

Баку, Әзірбайжан

e-mail: heqiqettzahidova@gmail.com

ШАМАХЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ МЕДИЦИНАЛЫҚ ОРТАЛЫҚТАР

Аннотация. Мақалада орта ғасырларда Әзірбайжанның ғылым және мәдениет орталықтары ретінде белгілі Ширван аймағында жұмыс істеген медициналық орталықтардың қызметі қарастырылған. «Малхам» медициналық орталығының ғылыми және медициналық қызметі Орталық Әзірбайжан шекарасынан тыс мемлекеттерде де танымал болды. Сол кездегі дереккөздерге сүйенсек, ұлы философ, алхимик, астроном, энциклопедиялық білімі бар, ғылыми саланың білгірі Кафиеддин Омар ибн Осман орталықтың негізін қалаған. Кафиеддин Омар ибн Осман өзінің жоғары медициналық білімі арқылы көптеген адамдардың сауығып кетуіне көмектесті. Ол классикалық Әзірбайжан әдебиетінің көрнекті өкілі Хагани Ширванидің ағасы болған. Қағани өз еңбектерінде нағашы ағасын әрқашан үлкен құрметпен еске алып, оның білімін дүние жүзінің көрнекті ғалымдары деңгейінде бағалаған.

Кафиеддин Омар ибн Осман ұлы тебиб (дәрігер) қайтыс болғаннан кейін де, адамдар оның көмегі мен емделу сеніміне үміттеніп, киелі орын

ретінде бейітіне зиярат етуді жалғастырды. Таза ауада серуендеу, күн жылуы арқылы сияқты емдеу әдістерін ұнататындықтан, оның жерленген жері халық арасында «Дедегунеш (Күнатасы)» Логман деп аталады. Оның өсиеті бойынша денесі де күн түсетін аймаққа жерленген. Кафиеддин Омар ибн Осман негізін қалаған мектептің шәкірттері халық денсаулығын жақсарту үшін Әзірбайжан медицинасының тарихына құнды үлес қосты.

Кілт сөздер: Ширван, Малхам медициналық орталығы, медицина, фармацевт, Медресей Тибб, Дедегунеш.

Дәйексөз үшін: Захидова Х.А. Шамахи қаласындағы орта ғасырлық медициналық орталықтар // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 21-35 б. (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.02>

Захидова Х. А.

Институт истории и этнологии им. А.А. Бакиханова
Национальная Академия Наук Азербайджана
Баку, Азербайджан
e-mail: heqiqettzahidova@gmail.com

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МЕДИЦИНСКИЕ ЦЕНТРЫ ШЕМАХЫ

Аннотация. В статье рассматривается деятельность медицинских центров, функционирующих в Ширванской области в средние века, известные одновременно как центры науки и культуры Азербайджана. Есть сведения, что в этот период Медицинский центр «Малхам» стал широко известен своей научной и медицинской деятельностью. О нём было известно далеко за пределами Азербайджана. Согласно источникам того времени, основатель центра Кафиеддин Омар ибн Осман, великий философ, алхимик, астроном и др., обладал энциклопедическими знаниями и характеризовался знатоком в научных областях. Кафиеддин Омар ибн Осман, обладая высокими медицинскими познаниями, помог многим людям обрести исцеление и сделал все возможное, чтобы они вернули себе здоровую жизнь. Он приходился дядей Хагани Ширвани - видному представителю классической азербайджанской литературы. В своих произведениях Хагани всегда с большим уважением вспоминал дядю и оценивал его знания на уровне видных мировых учёных.

Даже после смерти этого великого тебига (врача), люди продолжали посещать его могилу как святую святых, всё надеясь на его помощь и веру на исцеление, как это было при его жизни. Поскольку он предпочитал такие способы лечения, как прогулки на свежем солнечном воздухе, солнечные ванны и т. д., место захоронения его в народе именуют «Дедегунеш» Логман. По его завещанию, он был похоронен на солнечной стороне. Учащиеся школы, основанной Кафиеддином Омаром ибн Османом, всегда стояли на страже здоровья людей и внесли ценный вклад в историю медицины

Азербайджана.

Ключевые слова: Ширван, медицинский центр «Малхам», медицина, фармацевт, «Медрасеи Тибб», «Дедегунеш».

Для цитирования: Захидова Х.А. Средневековые медицинские центры Шемахы // Мадени мұра. 2024. №2 (105). 21-35 с. (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.02>

Information about author:

Haqiqat Ahmadaga Zahidova, PhD in History, associate professor, leading scientific collaborator, Institute of History named after. A.A. Bakikhanov, National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

Автор туралы мәлімет:

Захидова Хакикат Ахмадага қызы, тарих ғылымдарының PhD докторы, доцент, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, А.А. Бақыханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Баку, Әзірбайжан.

Сведения об авторе:

Захидова Хакикат Ахмадага гызы, PhD по истории, доцент, ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии им. А.А. Бакиханова, Национальная Академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

МРНТИ 03.61.91

***Рахимжанова С. Ж.¹, Аккошкарова Ж.Т.¹**

¹Институт археологии имени А.Х. Маргулана
Алматы, Казахстан.

*e-mail: saule-rahim@inbox.ru

НЕКОТОРЫЕ ДАННЫЕ О СОВРЕМЕННОМ ГОНЧАРСТВЕ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлены результаты изучения техники и технологии изготовления гончарных изделий, производимых на современном этапе, полученные в ходе проведения этнографических исследований в г. Туркестан и г. Алматы летом 2023 года. В ходе данных работ были интервьюированы четыре гончара: Абайхан Рыспаев, Гаухар Касембай, Данияр Бабашев и Жанибек Турсалиев. Они являются профессионалами своего дела, возрождающие гончарное дело в Казахстане, обучались у высококлассных мастеров, пройдя большое количество стажировок в ближнем и дальнем зарубежье. Таким образом, выяснилось, что наибольшее внимание они уделяют изучению свойств различных глин и следуют знаниям, приобретенным ими от своих учителей. Эти данные свидетельствуют об устойчивости традиций и их убеждений в вопросе выбора исходного сырья и составления формовочных масс, способах обработки поверхности сосудов. Среди опрошенных были случаи экспериментальных работ таких, как, например, добавление навоза лошади, который привел одновременно и к положительному, и отрицательному результату, что показало отклонение от традиционного рецепта формовочных масс. Это видится гончару в какой-то степени малоперспективным, но на современном этапе работы в большинстве случаев, преемственность поколений соблюдается. Таким образом, в результате полученных данных считаем, что такого рода исследования являются перспективными и их можно рассматривать как с точки зрения изучения материальной культуры, так и в ракурсе сохранения нематериального культурного наследия.

Ключевые слова: этнография, экспедиция, гончарство, Южный Казахстан, техника и технология, традиция.

Для цитирования: Рахимжанова С.Ж., Аккошкарова Ж.Т. Некоторые данные о современном гончарстве в Южном Казахстане // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 36-49 с. (рус.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.03>

Введение

Работа с глиной зародилась с древнейших времен и продолжается по сегодняшний день. Первыми изделиями из глины в эпоху среднего палеолита были глиняные или лессовые «шары», диаметром до 7 см, которые считаются моделями метательного камня (Брей, Трамп. Археологический словарь, 1990: 284-285), в эпоху верхнего палеолита уже изготавливались разнообразные небольшие изделия из глины, свидетельства этого являются многочисленные женские статуэтки и различные поделки из глины, найденные в Центральной Европе на территории Моравии, прежде всего, в двух памятниках – Дольни Вестоницы и Павлове (Цетлин, 2012: 11). В эпоху мезолита на Ближнем и Среднем Востоке глину использовали для домостроительства, изготовления сосудов и различных поделок (Цетлин, 2012: 12). На территории Казахстана первые изделия из глины (посуда) появляются в эпоху неолита в VII-VI тыс. до н.э. (Логвин, 2002; Логвин, 1979, 1980, 1982; Зайберт, 1977, 1992; Чалая, 1972; Шевнина, 2014 Астафьев, 2014). На протяжении тысячелетий техники и технологии изготовления изделий из глины менялись в связи с динамичным развитием культуры человечества, но некоторые аспекты их продолжают существовать и сегодня, хотя и вследствие технологического прогресс в связи с массовым потреблением заводской посуды роль глиняной сильно уменьшилась и, вероятно, в будущем будет иметь еще меньший спрос. В связи с этим нами были предприняты попытки зафиксировать культурные традиции изготовления керамики в Южном Казахстане с

целью сохранения и популяризации культурного наследия, а также анализа полученных этнографических данных, способствующих также изучению археологических материалов.

Материалы и методы исследования

В ходе этнографической экспедиции, в городах Туркестан и Алматы были интервьюированы четыре известных гончара – Абайхан Рыспаев, Гаухар Касембай, Данияр Бабашев и Жанибек Турсалиев, которые на профессиональном уровне занимаются изготовлением посуды на массовый сбыт, постоянно совершенствуя свои знания и навыки путем обучения в различных школах керамических производств и анализа научной литературы о керамике средневековья для воссоздания традиций ее изготовления. Все опрошенные гончары в силу своего многолетнего опыта имеют обширные знания о свойствах глины и принципах работы с ней, которые нам удалось зафиксировать и представить в данной работе.

Для получения данных был выбран экспедиционный метод сбора этнографического материала, в ходе которого была собрана информация об источниках глин, используемыми гончарами, способов их обработки и традициях изготовления формовочных масс, конструирования, обработки поверхности, обжига и орнаментации.

Во время полевых этнографических исследований были использованы следующие методы: наблюдение, опрос, интервьюирование, выявление и фиксация вещественных источников. Анализ данных осуществлен сравнительно-историческим методом.

Результаты и обсуждение

В результате проведенных работ, удалось побеседовать с уникальным мастером-гончаром в г. Туркестане, членом союза ремесленников РК, чьи работы отмечены знаком качества ЮНЕСКО. Абайхан Рыспаев, 1961 г.р., родился в г. Туркестане. Мастер занимается гончарством с раннего детства, а в дальнейшем на профессиональном уровне имеет огромный опыт работы с глиной, реконструкцией и воссозданием древних сосудов. Его учитель – скульптор Асан Бижанов, художник Марат Сарсенбаев. С детства мечтал стать художником и в 1979 году поступил в Алматинское художественное училище, хотел стать скульптором, как его учитель, но в связи с закрытием факультета, поступил на факультет прикладного искусства, позднее понял, что это то, чем он занимался с самого детства. Абайхан Рыспаев вспоминает: «в детстве, возле дома был артезианский колодец, где рядом лежала куча глины. Из нее мы детям делали игрушки. В один день сестра погодка, которая играла с куклами, сделала себе сарай и попросила меня сделать ей овец, коз, корову. Вот уже тогда, оказывается, я начал работать с глиной. Туркестан – это место, где развито гончарство». Знания о традициях отбора исходного пластичного сырья перенял у учителей, которые объяснили, где можно добыть подходящую глину: в карьерах, в трех метрах под землей, либо речную глину. Сам мастер, Абайхан ага, обнаружил подходящую светло-коричневую глину на реке Арысь, на глубине 20-50 см, которую добывает в сентябре-октябре, когда вода стягивается, оголяются обрывы и глина очищается от грубых примесей. Затем он складывает глину

на берегу, сушит (для уменьшения веса при ее перевозке), после чего перевозит на машине в мастерскую. Подготовка исходного пластичного сырья проходит в несколько этапов, сначала в емкость складывает 7-8 ведер сухой глины и заливает большим количеством воды до образования жидкой ее консистенции, затем оставляет на один день отлеживаться. Затем, глину перемешивают и процеживают через ткань, для того чтобы очистить от песка, травы, корней. Далее через сутки, когда глина оседает на дно, воду, которая поднимается на поверхность сливает и затем глина отлеживается еще 5-6 дней до ее растрескивания, после этого глину снова перемешивает и оборачивает целлофаном. Для изготовления сосудов

Рис.1. Подготовка формовочной массы «глина + камышовый пух». Мастер - Абайхан Рыспаев.

Fig.1. Preparation of molding mass “clay + reed fluff”. Master - Abaykhan Ryspaev.

Рис.2. Сушка сосудов перед обжигом. Мастер - Абайхан Рыспаев.

Fig.2. Drying vessels before firing. Master - Abaykhan Ryspaev.

добавляет в подготовленную глину щепотку камышиного пуха, по словам мастера, он увидел, что его используют гончары из Узбекистана. В то же время Абайхан уточняет, что казахи добавляли козью шерсть, но ее можно использовать только для тандыра, так как для сосудов такая формовочная масса не подходит, так как шерсть будет цепляться за пальцы (рис.4). Формовочная масса с примесью камышового пуха используется для изготовления тонкостенного сосуда. Целью мастера является восстановление традиций изготовления посуды, производившейся на территории Казахстана в средневековье. В связи с этим Абайхан изучает научную литературу и керамические изделия средневековья. Так, например, он отмечает, что древние города Южного Казахстана все имели своеобразные школы гончарства, так, по его мнению, в Таразе, Отыраре и Сауране совершенно отличные друг от друга школы. Сосуды он изготавливает на ножном электрическом гончарном

круге (рис.1). В день может изготовить по 7-8 сосудов. Для обработки поверхности и нанесения орнамента использует различные инструменты (названия не уточняет) (рис.2). Поверхность сосудов покрывает ангобом либо глазурью. Для получения глазури использует всего 5-6 компонентов: кварцевый песок, окись, свинец, калий, бура, олово. Далее в разных процентных соотношениях использует оксид железа, при его добавлении получает красный цвет, марганец добавляет для получения черного и красного цветов, медь используется для получения зеленого и голубого цветов. Использование ультрамарина позволяет получить синий цвет, после обжига наносит бесцветную глазурь. Сушатся изготовленные сосуды в помещении в течение одной-двух недель (рис.3). После нанесения орнамента, сосуды обрабатываются наждачной губкой. Части сосуда называет – дно, бока, шея, ручка. При этом мастер объясняет: «Я своим ученикам так

Рис.3. Процесс обучения ученика гончарницей Гаухар Касембай.

Fig.3. The process of training a student by potter Gauhar Kasembai.

объясняю: когда бог создавал людей Он их создал гармоничным – уши, нос... Если уши большие называют же лопаухим, и здесь так же, если в сосуде что-то не стоит на своем месте, он теряет свою гармоничность». Для обжига изделий использует муфельные печи, как самодельные, так и заводские. Для маркировки своих сосудов у мастера имеется штамп в виде купола – «Ұста Абай».

В городе Алматы было обнаружено всего три мастера изготовления сосудов. Каждый из них смог поделиться своим опытом и знаниями. Первый мастер – Касембай Гаухар Нуртаскызы, 1987 г.р., работает в своей гончарной студии «Clay House Gallery». Базовое образование – художник-скульптор. Окончила колледж при Национальной академии искусств им. Т. Жургенова, далее там же получила степень бакалавра и магистра. Также мастер обучилась на различных курсах в Москве, Иране, Египте. Затем в Казахстане, купив станок, начала

Рис.4. Сушка сосудов перед обжигом в гончарной студии Гаухар Касембай.

Fig.4. Drying vessels before firing in the pottery studio of Gauhar Kasembai.

практиковать свою деятельность. Мастер использует для работы электрический гончарный круг. Глину для мастер-классов заказывает капчагайскую красную, для некоторых работ из-за рубежа, так как капчагайская глина, по ее словам, сложно покрывается глазурью. В дальнейшем гончарница, изучив древние карьеры, для эксперимента использовала лентерскую глину, она также поясняет, что у нее выше свойства по сравнению с промышленной глиной, но ее сложно добывать и транспортировать, так как далеко от Алматы. Зарубежную глину использует для изделий с покрытием глазури, больших форм, или по заказу для посуды пищевого использования, так как она должна обжигаться при высокой температуре, а капчагайская глина не выдерживает высокую температуру, то есть больше для декоративных изделий. Мастер изготавливает сосуды разных форм, высотой примерно до 50 см. Для высоты изделия в качестве меры берет длину по локоть, для маленьких изделий

Рис.5. Интервьюирование мастера по гончарному делу Данияра Бабашева.

Fig.5. Interviewing pottery master Daniyar Babashev.

Рис.6. Глиняные изделия, изготовленные, Данияром Бабашевым.

Fig.6. Clay products made by Daniyar Babashev

– с ладонь или палец. Готовое изделие в студии сушится при комнатной температуре под полиэтиленом для равномерной просушки около пяти дней, а в домашней мастерской мастер использует специальную камеру для ускорения процесса сушки. Затем производит обжиг. Для водонепроницаемости использует глазурь. Капчагайская глина, с ее слов, даже с глазурью через некоторое время начнет пропускать жидкость, поэтому мастер для определенных изделий используют термоустойчивые виды глин. Орнамент наносится разными штампами, вручную, текстилем, кольцами с выраженным рельефом. Рисунки производятся на ангобе, так же с ангобом, добавляя в нее разные пигменты, так как ею можно изобразить четкие сюжеты, а глазурь растекается и размывает границы рисунка. Мастер выбирает орнаменты с учетом истории и смысла узора. Также Гаухар применяет такие способы ручной лепки с помощью жгутов, лент, лепка на каркасе, оттиск на гипсовой матрице. Для скульптуры использует зарубежную глину и с Экибастуза – желтую глину, отмечает что в ней меньше железа и солей по сравнению с капчагайской, а в лентерской глине вообще нет солей.

Гаухар участвует в различных конкурсах, выставках и постоянно посредством мастер-классов повышает уровень мастерства.

Другой мастер – Бабашев Данияр Берикболулы родился в Сузакском районе Туркестанской области. Гончарному мастерству обучился в Алматинском колледже декоративно-прикладного искусства имени Орала Тансыкбаева. Далее продолжил обучение в Казахской национальной академии искусств имени Т. Жургенова.

Основу работы с керамикой заложили преподаватели – Марат Сарсенбаев, Индира Узекова, Кулшара Досмагамбетова. По академической мобильности в течение года обучался в Москве изготовлению фарфора. Сейчас обучается в Узбекистане в г. Риштан у известного мастера Алишера Назирова. В 2017-2018 гг. два года подряд был лауреатом Международного художественного фестиваля в Москве, в 2023 году в Риштане в конкурсе по керамике среди участников из 61 страны занял третье место.

Данияр после окончания академии в 2020 году открыл гончарную мастерскую «Отырар» в г. Алматы. Здесь он проводит мастер-классы и изготавливает посуду по заказу, в основном для ресторанов. Глину для работы в начале своего пути использовал капчагайскую красную. Но капчагайская глина не выдерживает высокую температуру, поэтому сейчас мастер глину заказывает из Узбекистана. Мастер изготавливает керамические изделия разных форм: кувшины в отырарском стиле, фарфоровые вазы, высокие кувшины, пиалы, тарелки, салфетницы и т. д. Для каждого вида изделия использует определенную глину, исходя от их свойства. Мастер смешивает разные виды глин: капчагайскую и узбекскую в пропорции 30% (капчагайская) на 70% (узбекская). Узбекская глина обжигается при 1100-1150°, а капчагайская при 950°, после перемешивания ее возможно обжигать при 1020°C. Это личный опыт мастера, так как его печь не выдерживает высоких температур, 1020°C оптимальная температура для обжига. Глина по составу, по его словам, должна быть 50/50: жирной для пластичности и запесоченной для обжига, а песок должен быть очень мелким.

Сосуды он изготавливает на электрическом гончарном круге. Готовое изделие сушится при комнатной температуре 3-4 дня. Далее обжигается в печи: первый обжиг при 900°C в течение 8-9 часов, затем изделия остывают 10-12 часов. Гончар рассказывает, что остывать сосуд должен в печи, так как если их извлечь в горячем виде, сосуд может треснуть от перепада температур. Второй обжиг производится после обработки молоком или покрытия глазурью. Способ молочение применяет для водонепроницаемости, а также для придания изделию вид древности. После первого обжига сосуд полностью окунает в молоко, после этого повторно обжигает изделие при 250° в течение двух часов. Температура должна подниматься постепенно. От температуры и времени обжига зависит цвет сосуда: от коричневого до черного, но свыше 400° молоко полностью сторае и изделие принимает первоначальный цвет. После этого слегка чистит стенки наждачной бумагой для контраста, чтобы были видны узоры. Глазурь тоже в зависимости от температуры меняет цвет. Глазурь мастер закупает из Узбекистана и России. Сейчас Данияр учится у Алишера Назирова технологии глазурования. По словам Данияра, работу каждого мастера можно отличить по глазури, в гончарном деле работа с глазурью относится к самым сложным технологиям. При обжиге глазурь не должна закипать, при закипании образуются пупырышки. Он также отмечает, что каждый мастер привыкает к своей печи, если в этой печи при 1050° глазурь получается хорошо, то в другой печи может использоваться другой температурный режим, отличие даже на 10-15 градусов сказывается на результате обжига с глазурью. Посуду

в основном снаружи обрабатывает молоком, а внутри глазурью, чтобы было удобнее мыть.

Мастеру нравится, чтобы его работы были очень плотными и в меру тяжелыми. Поэтому он не добавляет камышовый пух, так как он, стораая, оставляет поры. Орнаменты использует в зависимости от формы сосуда. Но для посуды по заказу орнамент выбирается совместно с заказчиком, некоторые работы, по словам гончара, ему не нравятся, но приходится оформлять так сосуд, так как это заказ. Для сосуда сложной формы достаточно пару легких орнаментов, в противном случае много орнамента эстетически перегружает изделие. Орнамент наносится на следующий день после изготовления сосуда. Некоторые изделия обрабатываются ангобом, так как на ангобе глазурь смотрится по-другому, к тому же к белому ангобу можно добавлять разные пигменты и получить разные цвета. Мастер орнаменты наносит вручную на специальном круге. Ручки кувшинов будут хорошо держаться если их обжигать при близкой к максимальной температуре определенной глины. Если максимальная температура глины 1100°C, то обжигать изделие из нее надо при 1090°C, если ее обжечь при температуре 800-900°C, то ручка будет непрочной.

Большие формы Данияр изготавливает на двух гончарных кругах, далее сразу соединяет, при этом стенки сосуда не должны быть очень тонкими или толстыми. Толщина стенок зависит от высоты формы. Для средней формы 5-6 мм, ближе к днищу 7-8 мм.

По словам мастера, керамическая посуда для пищи с каждым использованием становится лучше и

ярче, а если изделие не используется, через 5-6 лет кувшин из капчагайской глины станет не пригодным, так как выделяемые соли из глины разрушают его, а при использовании с каждым мытьем изделия соли вымываются.

Для изготовления и оформления сосудов мастер использует разные самодельные инструменты, такие как скребки резиновые для лощения, металлические линейки, обработанные для выравнивания придонной части, ими можно также наносить узоры и счищать лишнюю глину с ручек, срезка-леска проволочная нить разной толщины для срезания сосуда с гончарного круга. Кисточки из козьей шерсти он специально покупает из Узбекистана для нанесения глазури, так как они хорошо впитывают глазурь.

Мастер использует муфельную печь для обжига изделий. В ней он обжигает сосуды средних размеров, а посуду больших форм – в другой мастерской в Капчагае. В мастерской работают два мастера попеременно. В день за пять часов мастер может изготовить 100 пиал, а кувшинов 60-70 штук, но в среднем изготавливает 40-50 сосудов в день, работают круглогодично. Бабашев Данияр проводит мастер-классы в Туркестане и работает в колледже декоративно-прикладного искусства имени Орала Тансыкбаева. Мастер обучает своих учеников всему, чему он сам научился.

Не менее интересные данные были получены у третьего Гончара – Турсалиева Жанибека Ержановича, он родился в Алматинской обл. Жамбылского района в 2000 году, поступил в Казахскую национальную академию искусств имени Т.К. Жургенова, а в 2005 году окончил специальность «художественная керамика». Далее

В 2006 г. работал скульптором-модельщиком на Капчагайском фарфоровом заводе в качестве практики один год. Гончарством он занимается с момента поступления в академию. Его учителя по гончарному делу – Марат Сарсенбаев, Алиаскар Мусаев, Асель Беридикулова, Гулшара Домахамбетова. После завода Жанибек работал в академии преподавателем-мастером по гончарному искусству. Далее на кафедре обучался живописи и скульптуре по фреске и мозаике. В 2018 году поступил в магистратуру по своей специальности. По программе академической мобильности прошел стажировку в Санкт-Петербургской государственной художественно-промышленной академии имени А.Л. Штиглица, и в 2023 году прошел шестимесячную стажировку в Санкт-Петербургской академии художеств имени Ильи Репина, а также обучался в Императорском фарфоровом заводе в течение трех месяцев. У гончара имеется личная мастерская, которая находится в поселке дворовотдельном помещении. Глину для изготовления посуды использует капчагайскую, российскую и испанскую. Изделия из испанской глины он обжигает при высокой температуре до 1300 градусов. Капчагайскую глину, по словам мастера, возможно обжигать максимум при температуре до 1150 градусов. Также он использовал белую глину из Астаны, с карьера бывшего Целиноградского фарфорового завода. Мастер отмечает, что по качеству самая хорошая глина – белая, из Китая, так как она очень жирная, он заказывает ее для изготовления фарфоровой посуды. Наряду с белой глиной Жанибек также использует в работе черную глину из Африки, так как она очень жирная и податливая.

Сам мастер пробовал обрабатывать белую глину, которую нашел за городом Алматы, она оказалась низкого качества и необходимо было добавить полевой шпат для более высокой огнеупорности. Так, мастер привез глину в мастерскую и замочил в воде на сутки в емкости (в ведре), после этого хорошо перемешал и процедил через сито. Далее процеженную жидкую глину оставил высыхать, чтобы посмотреть усадку. Для эксперимента добавил в формовочную массу лошадиный навоз. По его словам, результат получился разным, сосуд с навозом при обжиге поменял цвет, некоторые сосуды треснули, а часть посуды получилась очень крепкой. В Испании ознакомился с европейской техникой изготовления гончарных изделий, где в основном используют гипсомодельные станки MULTICAM. Все эскизы форм вносятся в компьютерную программу. Ручная работа требует от мастера творческого таланта, фантазии. Мастер использует технику ручной лепки спирально-жгутового навивания и в гипсовой форме. Печь для сушки в мастерской в деревне мастер сам построил со спиралью, но ее температура достигала максимум до 300 градусов. Сушил готовые изделия двумя способами – накрыв полиэтиленом или в печи. Мастер изготавливает также по запросу знакомых и соседей пиалы, горшки для цветов, горшочки для запекания и т.д. Для цветочных горшков использует красную глину. Для пиал подходит любая глина, так как они покрываются глазурью и обжигаются при температуре 1100-1150 градусов. Для заказных изделий использует орнаменты национального стиля, а для своих творческих работ на свое усмотрение. Чаще всего он использует античные узоры, звериный стиль саков.

На творческих работах ставит свое клеймо в виде инициалов «ТЖЕ».

Выводы

Таким образом, анализируя полученные данные, можно констатировать, что опрошенные мастера не являются потомственными гончарами, однако они наработали свои умения и навыки обучаясь у других мастеров, изучая многочисленную научную литературу, а также эмпирическим путем. Больше всего, они уделяют внимание изучению свойств различных глин, так, например, интересно, что все они считают, что только определенные виды глин подходят для изготовления посуды высокого качества. Большинство из мастеров, считают, что самые лучшие глины – заказанные за рубежом, и только один из опрошенных использует неизменно один вид глины, который обнаружил много лет назад. Эти данные свидетельствуют об устойчивости традиций их убеждений в вопросе выбора исходного сырья, так как, вероятно, они также следуют тем знаниям, которые им передали их учителя, иначе не ясно каким образом, гончары могли бы узнать о высоких свойствах испанской, африканской, узбекистанской и российской глин. Таким образом, данный аспект передачи своих взглядов от учителя к ученику может в дальнейшем являться предметом изучения. Сами гончары утверждают, что цель их работы – возрождение гончарного дела в Казахстане, которое было утрачено до недавнего времени, а также популяризация музыкальных инструментов, гончарных изделий в качестве кухонной утвари. По нашему мнению, мастера являются одним из ключевых звеньев для продвижения истории и культуры Казахстана среди

населения, так как все больше людей посещают такого рода кружки, охотно слушают лекции о керамических изделиях, способах их изготовления,

назначении, семантике орнаментов и вдохновляются на дальнейшее изучение истории своей Родины.

Благодарности: Статья выполнена при поддержке Комитета науки МНВО РК в рамках грантового финансирования по теме: AP19678131 «Изучение гончарства Южного Казахстана и сопредельных территорий (Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан): традиции и современность».

Выражаем благодарность гончарам – Абайхану Рыспаеву, Гаухар Касембай, Данияру Бабашеву и Жанибеку Турсалиеву за предоставленную информацию в ходе интервьюирования.

Литература

1. Астафьев А.Е., 2014. Неолит и энеолит полуострова Мангышлак // Материалы и исследования по археологии Казахстана VI том. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана. С. 360.
2. Зайберт В.Ф., 1992. Атбасарская культура. – Екатеринбург: УрО РАН. 220 с.
3. Зайберт В.Ф., 1977. Раскопки у с. Тельмана Целиноградской области // Археологические открытия 1976 года. Москва. С. 511.
4. Логвин А.В., 2002. Стоянка маханджарской культуры Екидин 24 на юге Торгайского прогиба // Изв. М-ва образования и науки Респ. Казахстан. Сер. обществ. наук. № 1. Алматы. С. 15–23.
5. Логвин В.Н., 1980. Работы на р. Атагай // Археологические открытия 1979 года. М.: Наука. С. 436–437.
6. Логвин В.Н., 1982. Стоянка маханджарской культуры Соленое Озеро 2 // Волго-Уральская степь и лесостепь в эпоху раннего металла. Куйбышев: Куйб. гос. пед. ин-т. С. 148–159.
7. Чалая Л.А., 1972. Озерные стоянки Павлодарской области // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР. С. 163–181.
8. Шевнина И.В., 2010. Изучение шерсти и волоса животных в составе древней керамики неолитических племен Торгайского прогиба // Древнее гончарство: Итоги и перспективы изучения. М.: ИА РАН. С. 66–71.
9. Шевнина И.В., 2014. Гончарство неолитических племен Торгая // Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Том IX. Астана. 236 с.

References

1. Astafiev A.E., 2014. Neolithieneolit poluostrova Mangyshlak [Neolithic and Chalcolithic of the Mangyshlak Peninsula] // Materialy i issledovaniya po arkheologii Kazakhstana VI tom. - Izdatel'skaya gruppа filiala Instituta arkheologii im. A.KH. Margulana v g. Astana [Materials and research on the archeology of Kazakhstan VI volume. Publishing group of the branch of the Institute of Archeology named after. O.H. Margulan in Astana]. 360 p. [in Russian]
2. Zeibert V.F., 1992. Atbasarskaya kul'tura [Atbasar culture]. Yekaterinburg: UrO RAN

[Ekaterinburg: Ural Branch of the Russian Academy of Sciences]. 220 p. [in Russian]

3. Zeibert V.F., 1977. Raskopki u s. Tel'mana Tselinogradskoy oblasti [Excavations near the village. Telman, Tselinograd region] // Arkheologicheskiye otkrytiya 1976 goda [Archaeological discoveries of 1976]. Moscow. 511 p. [in Russian]

4. Logvin A.V., 2002. Stoyanka makhandzharskoy kul'tury Yekidin 24 na yuge Torgayskogo progiba [Site of the Mahanjar culture Ekidin 24 in the south of the Torgai trough] // Izv. M-va obrazovaniya i nauki Resp. Kazakhstan. Ser. obshchestv. nauk [News of Ministry of Education and Science Rep. Kazakhstan. Ser. society Sci]. Almaty. No. 1. pp. 15–23. [in Russian]

5. Logvin V.N., 1980. Raboty na r. Atagay [Work on the river. Atagay] // Arkheologicheskiye otkrytiya 1979 goda [Archaeological discoveries, 1979]. M.: Nauka [Science]. pp. 436–437. [in Russian]

6. Logvin V.N., 1982. Stoyanka makhandzharskoy kul'tury Solenoye Ozero 2 [Site of the Mahanjar culture Solenoye ozero 2] // Volgo-Ural'skaya step' i lesostep' v epokhu rannego metala. Kuybyshev: Kuyb. gos. ped. in-t [Volga-Ural steppe and forest-steppe in the early metal era. Kuibyshev: Kuib. State ped. inst.]. pp. 148–159. [in Russian]

7. Chalaya L.A., 1972. Ozerneye stoyanki Pavlodarskoy oblasti [Lake sites of the Pavlodar region] // Poiski i raskopki v Kazakhstane. – Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazakhskoy SSR. [Searches and excavations in Kazakhstan. Alma-Ata: Publishing House “Science” of the Kazakh SSR]. pp. 163–181. [in Russian]

8. Shevnina I.V., 2010. Izucheniye shersti i volosa zhivotnykh v sostave drevney keramiki neoliticheskikh plemen Turgayskogo progiba [Study of animal wool and hair in the composition of ancient ceramics of the Neolithic tribes of the Turgai trough] // Ancient pottery: Results and prospects of study. M.: IA RAS. pp. 66–71. [in Russian]

9. Shevnina I.V., 2014. Goncharstvo neoliticheskikh plemen Torgaya [Pottery of the Neolithic tribes of Torgai] // Astana: Branch of the Institute of Archeology named after. O.N. Margulan in Astana. Volume IX. 236 p. [in Russian]

***Рахимжанова С.Ж¹, Аккошкарлова Ж.Т.¹**

¹Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты
Алматы, Қазақстан.

*e-mail:saule-rahim@inbox.ru

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚЫШ ӨНДІРІСІ ЖАЙЛЫ КЕЙБІР МӘЛІМЕТТЕР

Аннотация. Мақалада 2023 жылдың жазында Түркістан және Алматы қалаларында жүргізілген этнографиялық зерттеу жұмысының барысында алынған қазіргі кезде өндірілетін қыш бұйымдарын жасау техникасы мен технологиясын зерттеу нәтижелері берілген. Бұл жұмыстардың аясында төрт көзешіден: Абайхан Рыспаев, Гаухар Касембай, Бабашев Данияр және Тұрсалиев Жәнібектен сұхбат алынды. Олар жоғары санатты ұсталардан білім алып, жақын және шалғай шетелдерден бірнеше тағылымдамадан өтіп, Қазақстанның қыш өндірісін жаңғыртып жатқан өз істерінің хас

шеберлері. Көзешілер әр түрлі саз-балшықтардың қасиеттерін зерттеп, өздерінің ұстаздарынан алған білімдерін ұстанатындығы анықталды. Бұл мәліметтер олардың бастапқы шикізатты таңдау және қалыптау массасын жасау, ыдыстардың бетін өңдеу тәсілдері мәселелерінде дәстүр мен нанымдарының тұрақтылығын көрсетеді. Сұхбат берушілердің ішінде эксперименталды жұмыспен айналысқандар болды. Мәселен, жылқы қиын қосу – ол оң және теріс нәтиже көрсетті, яғни қалыптау массасының дәстүрлі тәсілдерінен ауытқушылық көзеші үшін аса перспективті емес, сондықтан қазіргі заманда да ұрпақтық сабақтастық сақталуды. Осылайша, алынған мәліметтер нәтижесінде біз мұндай зерттеулердің келешегі бар деп санаймыз және оларды материалдық мәдениетті зерттеу тұрғысынан да, материалдық емес мәдени мұраны сақтау тұрғысынан да қарастыруға болады.

Кілт сөздер: этнография, экспедиция, қыш өндірісі, Оңтүстік Қазақстан, техника және технология, дәстүр.

Дәйексөз үшін: Рахимжанова С.Ж., Аккошкарлова Ж.Т. Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі заманғы қыш өндірісі жайлы кейбір мәліметтер // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 39-49 б.(орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.03>

***Rakhimzhanova S. Zh¹, Akkoshkarova Zh.T.¹**

¹Margulan Institute of Archeology
Almaty, Kazakhstan.

*e-mail: saule-rahim@inbox.ru

SOME DATA ON MODERN POTTERY IN SOUTHERN KAZAKHSTAN

Annotation. The article presents the results of the study of techniques and technology of pottery production, produced at the present stage, obtained as a result of ethnographic research in the cities of Turkestan and Almaty in the summer of 2023. In the course of these works four potters were interviewed - Abaykhan Ryspaev, Gauhar Kasembay, Babashev Daniyar and Tursaliev Zhanibek, who are professionals in their field, reviving pottery in Kazakhstan, who trained by high-class masters and passed a large number of internships in near and far abroad. Thus it was found out that they pay the most attention to studying the properties of different clays and follow the knowledge they acquired from their teachers. These data indicate the stability of traditions and their beliefs in the choice of raw materials and the composition of molding masses, methods of surface treatment of vessels. Among the respondents, there were cases of experimental works, such as adding horse dung, which led to both positive and negative results, which showed that deviation from the traditional recipe of molding masses is seen by the potter to some extent unpromising, which also shows that even at the present stage of work in most cases, the continuity

of generations is observed. Thus, as a result of the data obtained, we believe that this kind of research is promising, and it can be considered both from the point of view of studying material culture and from the perspective of preserving intangible cultural heritage.

Key words: ethnography, expedition, pottery, South Kazakhstan, technique and technology, tradition.

For citation: Rakhimzhanova S.Zh., Akkoshkarova Zh.T. Some data on modern pottery in Southern Kazakhstan // Madeni mura. 2024. №2(105). 36-49 p. (rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.03>

Сведения об авторах:

1. Рахимжанова Сауле Жангельдыевна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Scopus ID: 57220044077

2. Аккошкарлова Жанна Толепбергеновна, магистр гуманитарных наук, младший научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

Авторлар туралы мәліметтер:

1. Рахимжанова Сауле Жангельдыевна, тарих ғылымдарының кандидаты, А.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Scopus ID: 57220044077

2. Аккошкарлова Жанна Толепбергеновна, гуманитарлық ғылымдар магистрі, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

Information about the authors:

1. Rakhimzhanova Saule, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, the Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-1429-1470

Scopus ID: 57220044077

2. Akkoshkarova Zhanna, Master of of Humanitarian Sciences, Junior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8113-6705

МРНТИ: 03.61.91

Алиев А.

Институт Истории им. А.А. Бакиханова
Национальная Академия Наук Азербайджана
Баку, Азербайджан
e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ СРЕДСТВАМИ НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ СРЕДИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ГРУЗИИ (XIX– НАЧ. XX ВВ.)

Аннотация. Статья посвящена методам лечения средствами народной медицины среди азербайджанцев Грузии. Следует отметить, что природа тех мест, где проживают азербайджанцы, очень разнообразна, богата растительностью, излечивающей различные болезни. Лекарши и целители использовали в народной медицине тимьян, дикуую и культурную мяту, шпинат, румеск (конский щавель), боярышник, ромашку, мокрицу, крапиву, горно-луговые травы, фрукты, ягоды, а также минеральные воды и т. п. В данной статье впервые описываются методы народной медицины, бытующие среди азербайджанцев Грузии, подчеркивается, что население региона обладало богатыми эмпирическими знаниями в этой сфере, которые веками передавались из поколения в поколение. Поэтому население для излечения от того или иного заболевания вновь обращаются к врачевателям и лекарям, пользуясь применяемыми ими традиционными народными методами лечения.

Ключевые слова: азербайджанцы Грузии, народная медицина, растение, целитель, лечение.

Для цитирования: Алиев А. Методы лечения средствами народной медицины среди азербайджанцев Грузии (XIX– нач. XX вв.) // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 50-61 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.04>

Введение

Одним из присущих разным народам достояний являются средства народной медицины, которые тысячелетиями использовались для самосохранения, защиты здоровья. К тому же большую актуальность имеет научно-эвристическое изучение этих широко распространенных среди азербайджанцев Грузии

лечебных средств. Лекарши и целители использовали в народной медицине тимьян, дикуую и культурную мяту, шпинат, румеск, боярышник, ромашку, мокрицу, крапиву, горно-луговые травы, фрукты, ягоды, а также минеральные воды и т. п. Азербайджанцы Грузии обладали богатыми эмпирическими знаниями в этой сфере, которые

веками передавались из поколения в поколение. В настоящее время многие средства народной медицины получили академический статус и получили широкое распространение в здравоохранении как официальные амбулаторные и стационарные методы лечения. Поэтому, большую актуальность имеет исследование исторических источников народной медицины, изучение причин продолжающегося обращения к знахарям для излечения от той или иной болезни. Основная цель статьи – изучить бытующие среди азербайджанцев Грузии методы народной медицины на основе собранного этнографического материала и опросов, выразить отношение к этой разновидности медицины, имеющей место у других народов.

Материалы и методы исследования

Одна из древнейших и важнейших сфер духовной культуры азербайджанцев Грузии является народная медицина. Понятие народная медицина подразумевает различные методы лечения, выработанные посредством эмпирических знаний, обретенных благодаря многотысячелетнему народному опыту, наблюдениям, апробации многократным подтверждениям.

Народная медицина достигает более высокого уровня на территориях богатых фауной, лекарственными растениями, травами, цветами, лечебными водами. С этой точки зрения исследуемый регион привлекает особое внимание. Разнообразие местной природы, изобилие естественных благ, будучи средством избавления от всякой болезни и недомогания, как-

бы «выполняла роль зеленой аптеки» (Əliyev, 1995: 46, 48). Азербайджанские турки пользовались именно этой аптекой для излечения поражавших их хворей, находили здесь, на лоне природы, панацею и успокоение от многочисленных болей. Те, кто благодаря приобретенному опыту, навыкам и эмпирическим знаниям были способны лечить лучше других, прославились в народе как «лекари», «целители» и «знахари» (Əliyev, 1995: 85). Лечебное зелье они сами же готовили.

Кстати, методы народной медицины, известные с древности и средневековья, имели место и в период предшествовавший нашему исследованию. Большие заслуги в развитии народной медицины в Азербайджане и на Востоке того времени имели видные ученые и медики – Ибн Байтар, Ибн Сина, Кафиаддин Омар Османоглу, Закийя Рази, Абу Рейхан Бируни, Ибн Мансур, Ибн Кабир, Хасанабдин Нахчивани, Мухаммед Аттар Нахчивани, Сеид Мухаммед Момин и другие. Сеид Мухаммед Момин подробно описал более 1400, Ибн Сина – 900, Абу Рейхан Бируни – 880, Ибн Мансур – до 500 лекарственных веществ (Xalq təbabətinin izi ilə, 1987: 4; Xalq təbabəti xəzinəsində, 1992: 7-8).

Обсуждение материала

Исследования показывают, что впервые письменные сведения о состоянии народной медицины в Азербайджане оставил Иса эл-Риги Тифлиси. Этот знаток медицины своего времени, завоевавший авторитет своей ученостью, в X веке обошел много стран Ближнего и Среднего Востока от Тифлиса до Сирии и воплотил свои путевые впечатления

в книге «Медицина». В упомянутом произведении автор сгруппировал различные проявления недомогания, как простудные, желудочно-кишечные, легочные, печеночные, кожные, половые, психологические и травматические болезни, дал обширные сведения о правилах лечения в народной медицине (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007: 346).

Примеры народной медицины, передаваемые из века в век, из поколения в поколение, находим в устной и письменной сокровищнице слова наших предков – сказках, эпосах, преданиях, баятах, притчах. Именно эти образцы фольклора являются доказательством глубоких древних корней методов народной медицины.

Эпизод, отражающий способ народной медицины, встречаем в первом письменном памятнике нашей духовной культуры – «Книге моего деда Горгуда», главе, повествующей о Бугадже, сыне Дирса хана: «не плачь, мать, я от этой раны не умру, не бойся! Меня посетил Хыдыр на гнедом коне. Трижды погладил мою рану и сказал: «Ты от этой раны не умрешь. Горный цветок и молоко матери вылечит тебя».

«Сорок дев с тонким станом разбрелись по округе в поисках горного цветка. Сжала мать раз свою грудь, молоко не появилось, дважды сдавила – не вышло. В третий раз сделала над собой усилие – залилась кровью. Сдавила, вышло молоко, смешанное с кровью. Полили рану юноши соком горного цветка и молоком... В сорокадневный срок зажила рана юноши, стал он совершенно здоров» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 39).

Как видим, в эпосе в качестве средства народной медицины, способного залечить любую рану, указан бальзам из материнского молока и цветка.

О цветах как лекарственном средстве рассказывают и баяты азербайджанцев Грузии:

*Извелся я от плача,
Надрывая грудь.
Не осталось уж цветов,
Не приложенных к ране моей.*

*Меня за горный снег прими,
Считай меня плодом садов.
Пусть я буду цветком луговым,
Приложи меня к ране своей.*

*Посмотри на сошедшего с гор,
Ведущего веселый разговор.
Внимание обрати на того, кто
Рану цветком залечил.*

Население исследуемого региона в качестве средств народной медицины использовали тимьян, дикую и культурную мяту, шпинат, румеск, боярышник, ромашку, мокрицу, крапиву, горно-луговые травы, фрукты, ягоды, а также минеральные воды. Растения и плоды употреблялись также в пищу.

Старые люди, сохранили в закоулках памяти и отразили в баятах знания о лечебных свойствах дикой мяты:

*Обернись, сорви меня,
Знахарю отправь меня.
Кровоточит рана любимой,
В мяту преврати меня.*

*Посмотри по сторонам,
Чахнувшую плоть узри.
Посмотри на кровавую рану мою,
Нет любимой, что мяту принесет.*

Особое внимание уделялось сбору и сушке растений, плодов и ягод, применявшихся в приготовлении лекарств. По словам целителей, занимающихся народной медициной,

такие растения и плоды надо сушить не под солнечными лучами, а в непромокаемом сухом месте. Как указано в этнографической литературе, «в противном случае, они в значительной степени теряют лечебные свойства» (Allahmanlı, 2011: 151).

Народы мира (Бромлей, 1973; Ермакова, 2014; Лаврентьева, 2018; Народная медицина казахов, 2022; Сердало (З. Дзахарова), 2010; Содномпилова, 2019; Яхьяева, 2007), в том числе и англичане, придавали большое значение лечению средствами народной медицины. В Восточной Англии в случае, когда люди страдали простудой, ознобом и рвотой, приглашали знахарей-целителей. Если врачеватель, знахарь или целитель не мог снять жар с помощью волшебной палочки, больной должен был надеть обувь, покрытую листьями пижмы, или принять перед завтраком таблетку из спрессованной паутины (Costelow, 2015).

По свидетельствам информаторов, одним из широко распространенных лечебных методов было кровопускание. Кровь пускалась обычно сильно простуженным (получившим воспаление легких) людям в обморочном состоянии. Перед данной процедурой спину больного смазывали козым жиром, массировали, а затем ставили банки. Вскоре под банками скапливалась черная кровь. Банки снимали и для удаления крови в этих местах делался надрез.

На базе литературного материала по изучению народной медицины Казахстана для исцеления костных переломов и сращения костных тканей местно применяют лекарственные мази растительного происхождения с обезболивающим эффектом (Народная медицина казахов, 2022).

Кровопускание посредством надреза осуществлялось и при высоком давлении. Этот способ применялся в основном в марте-апреле, когда по выражению старожил «кровь играет, бурлит и разливается».

Из проведенных этнографических опросов, мы выяснили, что одним из средств удаления, либо высасывания крови из организма считались пиявки.

Как утверждают знатоки народной медицины, кровопускание очень эффективно при лечении головных болей, головокружении, а также сильном сердцебиении.

Для предотвращения потери равновесия человеком, которому пустили кровь, его кормят медом, абрикосами, инжиром, поят шербетом и гранатовым соком.

По наблюдениям человека над собой выяснилось, что при простуде, случаются боли в желудочно-кишечном тракте, обмороки и тошнота. При этом заболевании по рецепту народной медицины тмин кипятят в уксусе, затем в определенной пропорции в эту смесь добавляют имбирь и сушеный ясенец и все это разминают. После добавления в полученный бальзам меда его принимают три раза в день по столовой ложке натощак. Либо пьют стакан теплой воды с разбавленным в ней медом.

Мёд использовали и при лечении малокровия. Яблоко запекали, затем в верхушке делали выемку и в отверстие наливали мед, снова согревали в печи и ели.

Мёд обладает лечебными свойствами также при лечении сердечных болезней, печени, сухого кашля, головокружения и т. д. Люди, страдающие этими заболеваниями, наряду с мёдом по достоинству ценят лечебное воздействие

бекмеса, саламаты и куймака.

Использование мёда в лечебных целях в исследуемом регионе уходит корнями глубоко в историю. Неслучайно, что на территории, где проживают грузинский и азербайджанский народы, пчеловодство было развито ещё в верхнем палеолите (Волкова, 1976; Ермакова, 2014). Согласно одному из литературных источников на Южном Кавказе основным городом, где продавались мёд и воск, был Тифлис, и азербайджанцы ежегодно продавали здесь пуды мёда и воска (Babayev, 1992: 47).

Азербайджанцы Грузии для лечения простуды, кашля, боли в горле употребляли румеск, содержащий до 110-200 мг. витамина С (Əliyev, 1995: 87). Сначала его замачивали в теплой воде для выведения горечи, затем варили и зажаривали в масле и ели, либо заматывали в полотно и оборачивали вокруг горла. Люди, страдавшие от упомянутых заболеваний, а также воспаления груди и жара, готовили блюда не только из румеска, но и шпината, зная о его лечебных свойствах. При болях суставов рук и ног, ранах и опухолях из него делали припарки.

По словам знатоков народной медицины, при простуде и пневмонии предпочтение дается чаю с чабрецом.

При болезнях почек чаще всего заваривают чай из шиповника, волосков кукурузы, цветков боярышника и листьев айвы. При головных болях нюхают свежую мяту, а сушеную заваривают. Для избавления от боли рекомендовалась также красить голову хной.

Согласно этнографическому материалу, рута также признавалась лечебным средством. Так, при сердечных болях, приступах и судорогах пили чай

из руты, а чтобы избавить ребенка от сглаза, вывешивали на пороге дома, тех же, кого коснулся такой взгляд, окуривали дымом этого растения.

Научная медицина указывает на применение семян и корней руты для лечения ряда неврологических болезней (Xalq təbabəti xəzinəsindən, 1992: 105).

Голову, подвергшуюся сглазу, обносили солью и бросали её в очаг, как-бы сжигая порчу. Этот обряд иногда производится и в наше время.

Из этнографической литературы известно, что в XIX – нач. XX вв. азербайджанцы Грузии в большинстве сёл жили в домах с так называемой «черной кровлей» (Волкова, 1976: 113). Поскольку в подобных домах была высокая влажность, жильцы заболевали ревматизмом. Для избавления от этой болезни использовались методы, прошедшие многолетнюю проверку опытным путем. Например, больного ревматизмом закутывали в красную кожу недавно забитого скота и держали в ней некоторое время. Кожа сдавливала его, вызывая потоотделение, что способствовало выздоровлению. Эту болезнь лечили и крапивой. С этой целью «связывали крапивный веник и били им по телу больного ревматизмом. Крапива обжигала тело, что становилось причиной излечения от ревматизма» (Cavadov, 1995: 52).

В конце XIX – нач. XX вв. исследуемое население активно развивало скотоводство, в том числе животноводство. Именно в это время многие страдали от сибирской язвы. По сведениям знатоков, это заболевание передавалось человеку от животных. Для излечения от болезни место язвы разрезалось, вынималась ее сердцевина, в рану заливался раствор нашатыря и накладывалась повязка.

Ещё одним распространенным среди населения заболеванием являлась желтуха. Старожилы говорят, что у заразившихся этой болезнью желтели глазные яблоки и оболочка. Такому больному внезапно давали пощечину, чтобы он вздрогнул. От неожиданного потрясения болезнь проходила.

Для лечения желтухи рекомендовалось также заливать в глаза сок кориандра (кинзы). Женщины, во избежание этой болезни, вешали на шею ожерелье из желтых бусин.

Заболевших корью поили бульоном хорошо сваренного ежового мяса и ослиным молоком. По сведениям, полученным от знатоков народной медицины, голову заболевших этим недугом покрывали красным платком, не разрешали выходить из дома, есть мясные блюда, а также для скорейшего проявления и излечения, больного кормили большим количеством меда и других сладостей.

Фурункулы, панацири и подобные им болезни также лечились народными методами. С этой целью на гнойный нарыв клали подорожник и заматывали полотном. Через некоторое время он созревал и подкожный гной вычищался. Благотворное воздействие на лечение фурункулов, панацирей оказывают вареный лук, капуста, тушенная в теплой воде, такой нефтепродукт как машинное масло или тесто с сахарным песком.

В исследуемый период среди населения имели распространение такие кожные болезни, как лишай и бородавки. Пожилые люди говорят, что для лечения лишая пепел сгоревшего угля или арбузных корок просеивали, смешивали с маслом и полученную мазь наносили на пораженное место. После повторения этой процедуры в течение нескольких дней лишай исчезал.

Бородавки же обматывали и сильно сдавливали бечевками из козлиной шерсти, а затем вырывали с корнем. Ее место засыпали мелкой солью, и оно заживало.

Для заживления ожога на него клали сырой картофель либо смазывали рыбьим жиром. Об использовании в Азербайджане рыбьего жира в качестве лечебного средства с древнейших времен сообщал и живший в III веке н. э. Элиан Клавдий (Клавдий Элиан, 1948: 223-226).

Для остановки кровотечения к ране прикладывали подгоревшую тряпку либо посыпали пеплом из печи. Как говорят, этот способ был очень эффективен в быстрой остановке крови. Хорошим средством для остановки крови считались также листья тимьяна, облепихи и ежевики.

В исследуемом регионе лечили также болезнь, называемую опущение пупка, которая возникает в результате прыжка или падения с высоты, ношения тяжестей. Лечили её люди – «пупкоправы». По словам виртуозного знатока этого дела, излечившей своими волшебными руками множество больных, жительницы Гараязинского села Агтала 1933-го года рождения Дилары Самед кызы Алиевой, если пупок не пульсирует, значит он не на месте. У таких больных бывают непрерывные боли в области пупка, он худеет, испытывает тошноту, у него бывает рвота, он не способен нагнуться и даже, если ему это удастся, начинается головокружение и темнеет в глазах.

Как сообщил опрашиваемый нами человек, для лечения опущения пупка больного клали на спину и сгибали ноги. Пупкоправ смазывал живот вокруг пупка кипяченым маслом и двумя руками втирал в одном направлении. Через несколько минут проведения подобной

процедуры пупок садился на свое место. Пупкоправ продолжал держать руки на пупке, а его помощник в это время туго обматывал марлей живот. Пупкоправ вытаскивал руки из-под марли и ее концы крепко связывались. Больного осторожно поднимали, и он три дня ходил в повязке.

По словам Дилары Самед кызы Алиевой, в свое время в Тахлинской низменности были такие пупкоправы и акушерки, как Пери Гусейнова, Балаханым Алиева и друние. Их хорошо знали не только в своих селах, но и в других местах, где жили азербайджанцы.

Одним из неотъемлемых ответвлений народной медицины было лечение переломов. Переломы рук, ребер и ног лечили костоправы. Обнаружив место перелома, они поглаживая это место, сближали края разлома. Затем смешивали муку, яичный желток, мед или сахарный песок и, нанеся полученную массу на ткань, завязывали место перелома. Надо также сказать, что во избежание неправильного срастания, перед заматыванием по обе стороны накладывались прямые дощечки. Для скорейшего срастания трещины больным рекомендовали есть хаш из костей черепа и ног.

На базе литературного материала по изучению народной медицины Казахстана для исцеления костных переломов и сращивания костных тканей применяют лекарственные мази растительного происхождения с обезболивающим эффектом (Народная медицина казахов, 2022).

При вывихе рук и ног немойтой шерстью, на которую разбивался яичный желток, обвязывали больное место. Таким образом, снималась опухоль и боль поврежденного места.

Мастер после длительного обучения

своему делу передавал его сыну или другому родственнику, ученику, экзаменовал его. Например, он разбивал глиняный сосуд на несколько частей и прятал в суму. Ученик, запустив туда руку, должен был сложить всё по порядку. Если он собирал все правильно, его считали в совершенстве овладевшим ремеслом костоправом.

По словам старожил, таких костоправов, как Хевиллах Сулейманов, из Борчалинского селения II Косылы, Гамбар Юсифов из Сарванского селения Шихли, Абдулла из Гарачопского селения Моллаисмаиллы, Намаз из Хейирбейлара, Асад Алы оглы Гачырры, Бахчалы Гусейн оглы из Гараязинского селения Муганлы, Магомед Халил оглы из Назарли, Гусейн Ибрагим оглы, Акпер Аскеров, его ученик и сын Магеррам Аскеров из Тахлы, Мамед Мустафа оглы, Гасан Ширмамедзаде из Гараязы и другие, знали не только азербайджанцы, но и грузины.

Одной из сфер народной медицины было извлечение заноз. Эти проблемы возникали чаще всего у младенцев. Этим занимались в основном женщины. Если у ребенка за ухом возникала припухлость желез, поднимался жар, пропадал аппетит, возникала рвота, то предполагали, что в горло попала заноза. Его вели к знахарке, которая дуя в ухо прочищала горло.

По сведениям научного сотрудника Института Археологии и Этнографии НАНА Мугабила Мамедали оглы Мамедова, к знахарке Айше из Болусского селения Дарбаз приходили больные не только, из ближайших сёл, но и более отдалённых мест. Её хорошо знали не только азербайджанцы, но и грузины.

Представители старшего и среднего поколения поныне

вспоминают о народных целителях – извлекательницах заноз Фатмы – из Гараязинского селения Гараджалар, Диларе – из Джандара, а также ряда оймагов Башкечида – костоправа Гурбана из Даллара, цирюльников Исмаила и Ибрагима из Муганлы, цирюльника Бинната из Гызылчилсе, Мамеда Гаджи оглы, Аслана Гаджиева, Мустафу Гаджи оглы, Исмаила Гатам оглы, Магомеда Абдулкерим оглы и других. Кстати, несмотря на наличие современных больниц и медпунктов, развитие научной медицины, население и поныне обращается к испытанным костоправам и знахаркам, получая удовлетворительную помощь. Следовательно, лекари и целители, поддерживающие и развивающие методы народной медицины, были востребованы во все времена.

В случае, когда у младенца болело ухо, женщина, у которой родилась девочка капала в каждое ухо по одной-две капли молока. Если же ухо болело у девочки, ей закапывали молоко собственной матери. Считалось, что молоко женщины, родившей девочку обладает большей силой воздействия. При болях в ухе у трех-пятилетнего ребенка полезным считался сок белого лука и калённая соль.

Методы народной медицины применяются и для снятия страхов как у младенцев, так и у детей трех-четырех лет. Как говорят пожилые люди, если ребёнок во сне плачет или вздрагивает,

предполагается, что он испуган. Для снятия страха на одеяльце спящего в колыбели ребенка на небольшом расстоянии друг от друга кладут семь комочков ваты, приговаривая следующую слова: «если боишься человека, коровы, барана, собаки, кошки, злого духа или беса, то я забираю этот страх», поджигают вату. Этот обряд повторяли трижды, после чего мазали лоб ребёнка пеплом. Страхи ребенка уходили и он больше не вздрагивал.

Заключение

Так, из изложенных сведений о методах народной медицины выясняется: азербайджанцы Грузии обладали богатыми эмпирическими знаниями в данной области и сохраняли их веками, передавая из поколения в поколение. В основном для лечения они использовали травы, цветы, овощные растения и даже кожу только что забитых коров и телят. Того, кто выбирал профессию целителя, врача, экзаменовали специалисты-наставники в этой области.

Приведённые данные и сделанные выводы показывают, что целительство народными средствами имело большую географию распространения с различного рода формами проявления. Причина такой устойчивости кроется в том, что население и поныне обращается к народным лекарям и целителям, получает облегчение от применяемых ими методов народной медицины.

Литература

1. Allahmanlı M.Q., 2011. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nurlan.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. 2007. III c. Bakı.
3. Babayev T.A., 1992. Bal tutan barmaq yalar. Bakı: Azər nəşr.

4. Bünyadov T.Ə., 1957. Azərbaycanın uzaq keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr.
5. Cavadov Q.C., 1995. Xalq təbabətimiz məişətimizdə. Bakı: Azərnəşr.
6. Dəmirov İ.A., Hüseynov D.Y., Şükürov C.Z., 1992. Bitkilər və təbiət. Bakı: Gənclik.
7. Əliyev Ə.T., 1995. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm.
8. Xalq təbabəti xəzinəsindən. 1992. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası.
9. Xalq təbabətinin izi ilə. 1987. Bakı: Azərnəşr.
10. Kitabı-Dədə Qorqud. 1988. Bakı: Yazıçı.
11. Бромлей Ю.В., Воронов А.А., 1973. Народная медицина как предмет этнографических исследований. Этнос и этнография. М. 210 с.
12. Волкова Н. Г., 1976. Азербайджанцы Грузии (по материалам полевых исследований 1973-1976 гг.) // Полевые исследования Института Этнографии. М.: Наука.
13. Ермакова Е.Е., 2014. Народная медицина глазами медицинских работников: отношение, знание, практика. // Медицинская антропология и биоэтика. №1 (7).
14. Клавдий Э., 1948. О природе животных в 17 кн. ВДИ. №2.
15. Лаврентьева М. А., Жидкова Е.В., 2018. Проблемы народной медицины в реалиях современного общества. // «Экономические исследования и разработки. М.
16. Народная медицина казахов. // Культура. 15 сентября 2022. №37 (1471).
17. Сердало (З. Дзахарова), 2010. Народная медицина ингушей, как часть этнической культуры. // Традиции и обычаи: опыт поколений.
18. Содномпилова М.М. Необычная медицина тюрко-монгольского мира. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.sib-science.info/ru/institutes/neobychnaya-meditsina-30032017> (06.09.2019).
19. Яхъяева З.И., 2007. История народной медицины чеченцев и ингушей. Автореферат диссертации для получения ученой степени кандидата медицинских наук. Москва.
20. Costelow Ellen, 2015. Traditional British Folk Remedies. // Historic-uk. com / CultureUK/Folk-Remedies.

References

1. Allahmanli M.Q., 2011. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) [From the spiritual culture of the Western region of Azerbaijan (historical and ethnographic research)]. Bakı: Nurlan [in Azerbaijani].
2. Azərbaycan etnoqrafiyası [Azerbaijan ethnography]. Üç cildə. 2007. III c. Bakı [in Azerbaijani].
3. Babayev T.A., 1992. Bal tutan barmaq yalar [Honey holding finger licks]. Bakı: Azərnəşr [in Azerbaijani].
4. Bunyadov T.A., 1957. Azərbaycanın uzaq keçmişinə səyahət [Travel to the distant past of Azerbaijan]. Bakı: Azərnəşr [in Azerbaijani].
5. Javadov Q.C., 1995. Xalq təbabətimiz məişətimizdə [Folk medicine in our everyday life]. Bakı: Azərnəşr [in Azerbaijani].
6. Damirov I.A., Huseynov D.Y., Shukurov C.Z., 1992. Bitkilər və təbiət [Plants and nature]. Bakı: Gənclik [in Azerbaijani].
7. Aliyev A.T., 1995. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti [Spiritual

culture of Georgian Azerbaijanis] . Baku: Elm [in Azerbaijani].

8. Xalq təbabəti xəzinəsindən [From the treasury of folk medicine]. 1992. Baku: Azərbaycan Ensiklopediyası [in Azerbaijani].

9. Xalq təbabətinin izi il [In the footsteps of folk medicine]ə. 1987. Baku: Azərnəşr. [in Azerbaijani]

10. Kitabı-Dədə Qorqud [Book-Dede Gorgud]. 1988. Baku: Yazıçı [in Azerbaijani].

11. Bromlej Yu.V., Voronov A.A., 1973. Narodnaya medicina kak predmet etnograficheskikh issledovaniy [Traditional medicine as a subject of ethnographic research]. Etnos i etnografiya. M. 210 p. [in Russian]

12. Volkova N. G., 1976. Azerbajdzhancy Gruzii (po materialam polevyh issledovaniy 1973-1976 gg.) [Azerbaijanis of Georgia (based on field research materials from 1973-1976)] // Polevye issledovaniya Instituta Etnografii. M.: Nauka [in Russian].

13. Ermakova E.E., 2014. Narodnaya medicina glazami medicinskih rabotnikov: otnoshenie, znanie, praktika [Traditional medicine through the eyes of medical professionals: attitude, knowledge, practice]. // Medicinskaya antropologiya i bioetika. №1 (7). [in Russian]

14. Klavdiy E., 1948. O prirode zhivotnyh [About the nature of animals] v 17 kn. VDI. №2. [in Russian]

15. Lavrenteva M. A., Zhidkova E.V., 2018. Problemy narodnoj mediciny v realiyah sovremennogo obshestva [Problems of traditional medicine in the realities of modern society]. // «Ekonomicheskie issledovaniya i razrabotki. M. [in Russian]

16. Narodnaya medicina kazahov [Kazakh folk medicine]. // Kultura. 15 sentyabrya 2022. №37 (1471). [in Russian]

17. Serdalo (Z. Dzharova), 2010. Narodnaya medicina ingushej, kak chast etnicheskoy kultury [Ingush folk medicine as a part of ethnic culture]. // Tradicii i obychai: opyt pokolenij. [in Russian]

18. Sodnompilova M.M. Neobychnaya medicina tyurko-mongolskogo mira [Unusual medicine of the Turkic-Mongolian world]. [E-source]. URL: <http://www.sib-science.info/ru/institutes/neobychnaya-meditsina-30032017> (06.09.2019). [in Russian]

19. Yahyaeva Z.I., 2007. Istoriya narodnoj mediciny chechencev i ingushej [The history of traditional medicine of Chechens and Ingush]. Avtoreferat dissertacii dlya polucheniya uchenoj stepeni kandidata medicinskih nauk. Moskva. [in Russian]

20. Costelow Ellen, 2015. Traditional British Folk Remedies. Historic-uk.com/CultureUK/Folk-Remedies.

Алиев А.

А.А. Бақыханов атындағы Тарих институты
Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы
Баку, Әзірбайжан
e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

ГРУЗИЯ ӘЗІРБАЙЖАНДАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МЕДИЦИНАМЕН ЕМДЕУ ӘДІСТЕРІ (XIX-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа. Мақалада Грузия әзірбайжандары арасында дәстүрлі медицинамен емдеу тәсілдері қарастырылады. Грузия әзірбайжандарының табиғаты алуан түрлі және әр түрлі ауруларға ем болатын өсімдіктерге бай. Дәрігерлер мен емшілер қара зире, жабайы жалбызды, шпинатты, қымыздық (жылқы қымыздық), долана, түймедақ, қалақай, тау шалғынындағы жабайы шөптерді, жеміс-жидектерді, сондай-ақ минералды суларды және т.б. халықтық медицинада жиі қолданған. Ғылыми мақалада Грузия әзірбайжандары арасында қалыптасқан дәстүрлі медицина әдістеріне алғаш рет сипаттама беріліп отыр, аймақ тұрғындарының ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бұл салада бай эмпирикалық білімі болғанын бүгінгі зерттеулер дәлеледеп отыр. Қазіргі таңға дейін кейбір ауруларды емдеуде жергілікті тұрғындар дәрігерлер мен емшілердің қызметін пайдаланады.

Кілт сөздер: Грузия әзірбайжандары, дәстүрлі медицина, өсімдіктер, емші, емдеу

Дәйексөз үшін: Алиева А. Грузия әзірбайжандарының дәстүрлі медицинамен емдеу әдістері (XIX-XX ғасырдың басы) // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 50-61 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.04>

Aliyev A.

Institute of History named after A.A. Bakikhanov
National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan
e-mail: esed.eliyev.2020@mail.ru

METHODS OF TRADITIONAL MEDICINE TREATMENT AMONG GEORGIAN AZERBAIJANIS (EARLY XIX-XX CENTURIES)

Abstract. The article is dedicated to traditional medicine treatment among Georgian Azerbaijanis. It says that the mysterious nature and richness of the regions of Azerbaijanis have been a source of healing for all kinds of diseases. Doctors and healers used medicinal herbs which include wild thyme, mint, spinach, sorrel, hawthorn, chamomile, chickweed, nettle, wild herbs, fruits and berries, and as well as mineral water for traditional medicine treatments. This

article, which first represents traditional medicine among Georgian Azerbaijanis, also points out that the studying population had rich empirical knowledge in this area which passed on from generation to generation. Therefore, the population still refers to doctors and healers in the treatment of some diseases, and they get a favor from the methods of used traditional medicine.

Key words: Georgian Azerbaijanis, traditional medicine, plants, healer, treatment

For citation: Aliyev A. Methods of Traditional Medicine Treatment Among Georgian Azerbaijanis (Early XIX-XX Centuries). 2024. №2(105). 50-61 p. (rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.04>

Сведения об авторе:

Алиев Асад, PhD по истории, ведущий научный сотрудник, Институт истории имени А.А. Бакиханова, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

Автор туралы мәлімет:

Алиев Асад, тарих ғылымдарының PhD докторы, жетекші ғылыми қызметкер, А.А. Бақыханов атындағы Тарих институты, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан

Information about the author:

Aliyev Asad, PhD in History, Leading Researcher, Institute of History named after A.A. Bakikhanov , National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

МРНТИ 03.25.

Атдаев С. Дж.

Институт Истории и археологии

Академия наук Туркменистана

Ашхабад, Туркменистан

e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ГЮЛЬ-ДЖЕМАЛ-ХАН (ПОСЛЕДНИЕ ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ)

Аннотация. В статье предпринята попытка освещения образа Гюль-Джемал-ханши, одной из ярких личностей в туркменской истории конца XIX – начала XX вв. Будучи женой знаменитого туркменского лидера Нур-Берды-хана, она с успехом продолжила его дело по объединению туркменских племен. Имя этой ханши часто встречается в исторических источниках и упоминается в современных исследованиях, однако специальной большой работы на эту тему, можно сказать, нет. Мы, в свою очередь, попытались восполнить этот пробел, насколько это было возможным. При написании данной статьи нам пришлось довольствоваться тем малым количеством материала, который является доступным для ознакомления. Внимательная и осторожная работа с материалом помогла избежать путаницы и многочисленных ошибок, повторяющихся в прессе при изложении жизни этой примечательной персоны. Гюль-Джемал-ханша удачно справлялась с общественно-политической и хозяйственной деятельностью в мервском оазисе. На протяжении своей жизни ей неоднократно удалось побывать в России и ее окраинах (в Баку – в 1888 г., в Петербурге – в 1904, 1909, 1910 и 1913 гг.). В этой работе удалось частично восстановить некоторые подробности из жизни этой удивительной женщины, любящей матери и признанного лидера – Гюль-Джемал-хан.

Ключевые слова: женщина-руководитель, ханша, Мерв, Санкт-Петербург, благотворительность, покровительство, авторитет.

Для цитирования: Атдаев С. Дж. Гюль-Джемал-хан (последние штрихи к портрету) // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 62-80 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.05>

*Хранительница дома, семьи и очага,
При власти племенной становится тигрицей.
Защитой обездоленных её рука крепка,
И сердце переполнено благих традиций.
С. А.*

Введение

Яркий образ туркменской правительницы XIX в. Гюль-Джемал-хан постоянно будоражит воображение исследователей прошлого. Ведь на ее долю выпала сложная миссия решения вопроса будущего туркменского народа, связанного с усиливающимся влиянием в регионе Российской империи. Актуальность данной работы заключается в том, что несмотря на то, что имя этой ханши часто упоминается в современных исследованиях, специальной большой работы на эту тему нет. Исключение составляет ряд газетных статей и одна недавно опубликованная научная статья (Аннаоразов, Аннаоразова, 2023: 150-161). Поставленная перед нами задача исследования заключается в том, чтобы попытаться восполнить этот пробел, насколько это будет возможным.

При написании данной статьи нам пришлось довольствоваться тем малым количеством материала, который является доступным для ознакомления. Большой помощью была бы возможность ознакомления с архивными данными, хранящимися в фондах Москвы и Санкт-Петербурга. Попытка сбора этнографического материала тоже столкнулась с рядом трудностей. По истечении времени многие воспоминания об этой удивительной женщине уже забыты. Полученные же сведения от информаторов разнятся друг с другом. Материал часто запутан и связан с совершенно другими событиями. Применяя метод сравнительного анализа и сопоставляя фотодокументы, удалось восстановить некоторые подробности из жизни Гюль-Джемал-хан.

Материалы и методы исследования

Для объективного восприятия материала мы обратились к методу познавательного сравнения исторических данных. Метод сопоставления и сверки дал нам возможность критического подхода к анализу источников XIX в. Комплексный подход при анализе документов, источниковедческого и этнографического материала подготовили необходимую базу для методологического подхода в нашем исследовании и помогли воспроизвести общую диораму исследуемой задачи.

Если говорить о феномене женщины-руководителя в Центральной Азии, то нужно заметить, что не такой он уж и редкий, хотя и выглядит удивительным в патриархальном обществе мусульманского Востока. Туган-Мирза-Барановский, описывая события 1879 г., когда российским войскам после неудачного похода в Ахал пришлось возвращаться обратно к своим базам близ Каспийского побережья, описывает один примечательный момент. 19 сентября 1879 г. в Чате генерал Тергукасов велел устроить смотр войск. Сюда же прибыла депутация туркмен-гёкленов, проживавших на берегу реки Этрек. Депутация явилась приветствовать недавно назначенного генерала. Туган-Мирза-Барановский так описывает эту встречу: «Во главе этой депутации явилась степная амазонка. Это была довольно пожилая женщина, сидевшая на лошади по-мужски; на голове ее был одет белый шелковый тюрбан, концы которого ниспадали по бокам до стремян. Одета она была в красную, перехваченную широким поясом, рубашку и такие же шаровары, на плечах был накинута, живописно,

темного цвета суконный бешмет на красной подкладке. Ноги были обуты в солдатские сапоги. Подойдя к генералу, Гёкленка подала ему руку и произнесла по-туркменски краткую поздравительную речь» (Туган-Мирза-Барановский, 1881: 173).

Еще один пример женщины-воительницы мы видим при описании осады крепости Гёк-тепе в 1880 г. 30 декабря текинцы осуществили вторую ночную вылазку из укрепления на левый фланг российских укреплений. Вместе с мужчинами в ночной атаке участвовали женщины и подростки, которые подбирали отбитые у солдат оружие, патроны и военные установки. Нападение было отбито после нескольких оружейных залпов. Наутро солдаты обнаружили трупы нападавших, среди которых, как впоследствии выяснилось, был и труп женщины, принявшей на себя роль предводителя (Азотов, 1893: 1019).

В четырехтомном альбоме «Кавказ и Средняя Азия», который составил Н. Ордэ, имеется одна фотография с изображением ханши Ахала Салиханым. Какую-либо информацию об этой женщине нам узнать не удалось, однако факт существования женщин-управительниц в среде туркмен, как говорится, налицо (Альбом, 1890).

Обсуждение материала

Как мы видим, влиятельные женщины нередки в туркменском обществе XIX в. Справедливости ради надо отметить, что происходили они из влиятельных родов, богатая родословная которых охватывала не одно поколение ханов и старшин. Так Гюль-Джемал-хан была дочерью Тёре-Соки из знатной семьи текинского колена Бег (Türkmen hanlary, 2020: 58). Более того, ханша являлась дальней родственницей правителя

Мерва Говшут-хана (The Merv Oasis, 1883: 206). В молодости она считалась одной из красивейших девушек своего племени (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 111).

В 1855 г. текинцы, проживавшие тогда в Серахсе, подверглись нападению Хивинского хана Мухаммед Эмина. В бою погибает молодой муж Гюль-Джемал ханши по имени Анна-Овез. Туркменский поэт Молланепес (1810-1875), перечисляя туркменских героев, указывает среди них и Анна-Овеза (Молланепес, 2010: 127). В 1858 г. текинцы переселяются в Мерв. Нур-Берды-хан, оказавший весомую помощь мервцам в этом деле, получил большой надел воды и земли в оазисе. Мервцы в знак благодарности выдали овдовевшую Гюль-Джемал-хан за Нур-Берды-хана в качестве его 3-й жены.

После поражения текинцев под крепостью Гёк-тепе в январе 1881 г., огромные толпы беженцев двинулись в сторону Теджена и далее в Мерв. Британская военная разведка старалась установить контакты с мервцами, для чего вела активную переписку из Герата, Мешхеда с местными ханами и старшинами. Подобные письма были обращены и к Гюль-Джемал-хан. Некоторые британские агенты из Афганистана лично встречались с ханшей, но были схвачены и переданы российской стороне (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 110).

Туркмены мервского оазиса долго колебались с принятием окончательного решения, и только 1 января 1884 г. на большом совете – маслахате было принято постановление о признании российского подданства. Большую роль в этом сыграла Гюль-Джемал-хан, которая после смерти мужа Нур-Берды-хана в 1880 г. понемногу стала набирать

Рис.1. Обед, данный мервской делегации в Асхабаде. 1884 г.

Fig.1. Lunch given to the Merv delegation in Ashkhabad. 1884.

авторитет и влияние в оазисе.

В Асхабад для переговоров с закаспийскими властями направлены были 4 хана и 24 старейшин-кедхуды. 25 января 1884 г. эта группа прибыла в Асхабад, за исключением Гаджар-хана и Кара-Кули-хана, которые сюда не явились. В ее составе были: Майлы-хан, представлявший колено Сычмаз, Сары-батыр – Багши, Мурад-хан –Бег и Юсуп-хан – Векиль (Присоединение Туркмении, 1960: 689). 31 января 1884 прибывшие гости признали подданство России. От имени Государя четверем мервским ханам был пожалован чин капитана милиции. Депутатам были вручены серебряные медали «За усердие». Кара-ишан получил золотые часы. Гюль-Джемал-ханше вручили подарок ценностью в 1 500 руб. (Присоединение Туркмении, 1960: 704-705).

4 мая 1884 г. Мерв посетил

главнокомандующий Кавказского военного округа генерал-адъютант князь А.М. Дондуков-Корсаков, вручив ханше подарки, присланные из Кабинета Его Величества. Так, ханша мервских туркмен Гюль-Джемал получила в награду: два массивных золотых браслета с драгоценными камнями (Алиханов-Аварский, 1904, №10: 457). Государю Императору угодно было пожаловать Гюль-Джемал-ханше богатый парчовый халат с собольей опушкой и кушак с большими пряжками, усыпанными бирюзой и кораллами (Всемирная иллюстрация, 1887: 372). Соболья шуба, покрытая парчой, была отправлена от императора Александра III, а браслеты и другие ценные золотые и бриллиантовые вещи от императрицы Марии Фёдоровны (Чарыков, 1914: 486-515). Среди подарков императрицы было и дорогое платье, богато украшенное пестрой вышивкой (Yetişgin, 2007:

154). Кроме того, ей была назначена пожизненная пенсия в 2 000 руб. ежегодно. Как наиболее влиятельным текинцам пасынку Гюль-Джемал-хан Махтум-Кули-хану и ее сыну Юсуф-хану – также была назначена пенсия по 1 200 руб. (Алиханов, 1904, №10: 457).

В 1888 г. Гюль-Джемал-хан посетила Баку, где была организована встреча с семьей русского императора Александра III, прибывшая в Баку 9 октября в 2 часа дня. Рядом с ней находились 2 ее сына: Юсуп-хан в чине капитана и пасынок Махтум-Кули-хан в чине подполковника. Вместе с ней в состав делегации туркмен от Закаспийской области входили капитаны милиции: Майлы-хан, Сары-Батыр-хан, Хаджи-Ахмет-хан, Юсуп-Хан, прапорщик Баба-хан, четыре старшины по одному из каждого рода и ряд других лиц (Россия и Туркмения, 1946: 265).

Дж. Керзон, возвращаясь обратно домой, в Баку стал свидетелем торжественного приема местными властями Императора Александра III и его семьи, совершавшим ознакомительную поездку по Кавказу. Императорский поезд прибыл в Баку 8 октября 1888 года. По этому случаю сюда прибыли представители Закаспийской области во главе с генерал-лейтенантом Комаровым, начальник Мервского округа Алиханов и Гюль-Джемал-хан. В состав делегации входили несколько видных туркменских ханов. Во главе линии стоял сын знаменитого Нур-Берды-хана и глава текинского колена Векиль Махтум-Кули-хан с огромными серебряными погонами на плечах, находящийся в чине полковника и являвшийся губернатором Тедженского оазиса. Рядом стоял его младший брат капитан Юсуп-хан. Далее следовали Майлы-хан (Сычмаз, Гараахмет), Сары-

Батыр-хан (Багши) и старый Мурад-хан (Бег). Среди прибывших был также сын прославленного Говшут-хана Баба-хан (Бег). Прежнего главы Утамышей Нияз-хана (Аман-Нияз-хан, из колена Сычмаз, рода Гараахмет. С.А.), ныне являвшимся российским офицером, Керзон среди туркменской делегации не обнаружено. Присутствовали также ханы племен сарык и салыр. Среди участвовавших на торжестве туркменских джигитов были те, кто участвовал в Гёк-тепинском сражении. Многие из них проявили себя также в столкновениях против афганцев на Кушка в 1885 г. (Russia in Central Asia, 1889: 127-128).

Делегация преподнесла в дар императору «богатые ковры и коллекцию диких животных», получив взамен европейские подарки и оружие. Приблизившись к Гюль-Джемал-хан Император поприветствовал ее и выразил надежду посетить с визитом Мерв в 1889 или 1890 году (Russia in Central Asia, 1889: 131-133). Духовный представитель мервских туркмен Казимулла выступил с речью и заверил Государя в верности туркмен. Александр III каждого представителя удостоил вопросами, а Гюль-Джемал-ханше подал руку. Затем туркмены поднесли Государыне-Императрице восемь великолепных текинских ковров и другие ручные изделия, а Александру III персидскую саблю, оправленную в чистое золото и усыпанную бриллиантами и драгоценными камнями (Потто, 1889: 195). Сабля эта некогда принадлежала Хамзе-мирзе, который приходился двоюродным братом шаха Наср-эд-Дина. После поражения персидских войск в 1861 г. это оружие, в виде трофея, досталось туркменам (Абдус-Саттар Казы, 1914: 0110). Дж. Добсо при посещении Мургабского государева

имения, видел в кабинете полковника Алиханова большое количество золотых и серебряных шашек, среди которых и была та самая сабля Хамзы-мирзы, которая хранилась в футляре, покрытом бриллиантами. Спустя несколько месяцев полковник Алиханов и депутация туркмен представили этот меч императорской чете в Баку (*Russia's Railway Advance*, 1890: 287). В битве 1861 г. текинцам попал и украшенный ценными камнями халат, в который облачился один из участников текинских депутатов (Потто, 1889: 195).

Туркмены, в свою очередь, также получили ценные подарки: Гюль-Джемал-ханше поднесли пару золотых

браслетов и брошь, усыпанные бирюзой и жемчугом; офицерам туркменской милиции вручили драгоценные перстни, 20 человек одарили почетными халатами из золотой парчи. Остальным были пожалованы часы. После ряда мероприятий, организованных городскими властями, Императорская Чета отбыла из Баку в тот же день в 10 часов вечера (Пребывание на Кавказе, 1888: 65, 70, 71, 80).

Гюль-Джемал-хан, по словам современников, имела огромный авторитет в Мерве (Присоединение Туркмении, 1960: 629). Именно под ее давлением Махтум-Кули-хан после долгих сомнений все же согласился

Рис.2. Делегация закаспийской области. Баку. 1888 г.

В первом ряду, слева направо: Гюль-Джемал-хан, Махтум-Кули-хан, четвертый по счету – Сары-хан, прямо по центру – Кази-Мулла, далее шестой по счету – возможно, Мурад-хан, в украшенном ценными камнями халате – трофее 1861 г., добытого в ходе боя с иранцами.

Fig.2. Delegation of the Trans-Caspian region. Baku. 1888.

In the first row, from left to right: Gul-Jemal-Khan, Makhtum-Kuli-Khan, the fourth in a row – Sary-Khan, right in the center – Kazi-Mullah, then the sixth in a row – perhaps Murad-Khan, in a robe decorated with valuable stones, a trophy of 1861, obtained during the battle with the Iranians.

на поездку в Асхабад (Ашхабад) (The Russians at Merv, 1883: 193). Она заслужила огромное доверие российского правительства, а ее семья получала содержание из Кабинета Его Величества (Мейер, 1995: 580). Ей было присуще такое качество, как благотворительность. Известно, что она регулярно выделяла средства на ремонт двойного мавзолея Асхабов, двух сподвижников пророка Мухаммеда, умерших и похороненных в Мерве в VII в. В 1872, 1878, 1879 и 1881 гг. в Мерве случились неурожаи. Дабы избежать наступления голода, ханша закупила из соседних регионов большое количество хлеба и затем выделила местному населению в кредит по низкой цене (Атдаев, 2023: 62). Можно также привести сообщение из газеты «Тарджуман» о том, что ханша выделила на лечение раненых русских бойцов 2 500 рублей во время своего нахождения в Санкт-Петербурге (Абдирашидов, 2011: 151).

В 1886 г. линия Закаспийской железной дороги достигла Мерва. Это важное событие было отмечено банкетом и скачками, на которые по личному приглашению полковника Алиханова были приглашены представители всех туркменских племен оазиса (Through the heart of Asia, 1889: 185-186). Безусловно, на них присутствовала и Гюль-Джемал-ханша.

Что касается ее биографических данных, то здесь много противоречий и неясностей. Известно, что родилась она в Теджене. Большинство исследователей склонны признать дату ее рождения 1836 годом (Türkmen hanlary, 2020: 58). Хотя Самойлович в своих изысканиях указывает, что в 1913 г. ей было 75 лет, то есть дата ее рождения 1838 г. (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0118). Судя же по российской прессе, в 1910 г. ей было

65 лет, а значит родилась она в 1845 г. (Нива, 1910: 97).

Гюль-Джемал-ханша была вполне состоятельной личностью (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 112). Ханша являла собой редкий образец того нравственного и умственного превосходства и обаяния личности, которые всюду и всегда увлекали толпу и господствовали над ее настроением. К ее авторитетным и умным советам прислушивались и близкие, и дальние роды мервцев

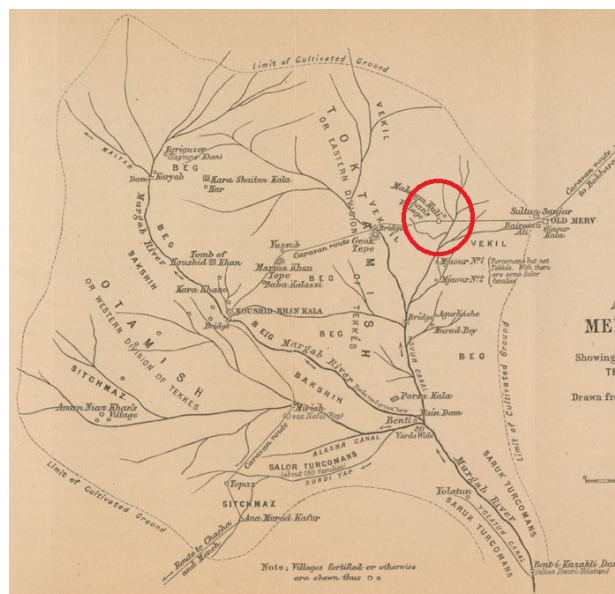

Рис.3. Аул Гюль-Джемал-ханши.
Fig.3. Village of Gul-Jemal-Khan.

(Семенов, 1909: 48).

Аул Гюль-Джемал-ханши состоял из целого ряда кибиток. Рядом с кибиткой ханши стояли жилища ее сына Юсуп-хана и ее пасынка Махтум-Кули-хана, а также остальных сородичей, прислуги и работников. Донован, побывавший в гостях у Махтум-Кули-хана и Юсуп-хана, так описывает встречу с почтенной женщиной Гюль-Джемал-хан. На ней была длинное шелковое платье тёмно-синего цвета, застегнутая на шее массивною застежкой в виде серебряной стрелы. На шее у нее

красовался тяжелый ошейник, к которому посредством множества цепочек прикреплена была висевшая на груди бляха с золотыми арабесками и сердоликовыми украшениями; на руках были надеты тяжеловесные браслеты, тоже украшенные сердоликом. Кроме всего этого, вся грудь и даже живот этой женщины были густо завешаны серебряными монетами, так что издали можно было бы подумать, что она в кольчуге. На голове торчало нечто в роде резной серебряной каски, подбитой красною шелковой материей и заканчивавшейся шпиком (А. Р., 1881: 193).

О встрече с Гюль-Джемал-хан вспоминала В. Духовская, супруга генерала от инфантерии С.М. Духовского и племянница начальника Закаспийской области П.Ф. Рерберга. Отправляясь на место службы мужа в Самарканд, они посетили по пути Мерв 4 июня 1898 г. По словам Духовской, пользующаяся большим влиянием Гюль-Джемал-хан была уже в престарелом возрасте. В ее доме одна комната была отделана «в старом русском стиле, для русских гостей», которые ее посещают довольно часто (Духовская 1913: 10, 11).

Ханша проживала в огромном доме из обожженного кирпича, построенного российскими властями. Это жилище и огромный двор обслуживались многочисленной прислугой (Мейер, 1995: 580). Дом, построенный по европейскому образцу, был предназначен для приема различных административных лиц (Семенов, 1909: 120). Князь Васильчиков навестивший имение Гюль-Джемал-хан отмечал, что усадьба ее была окружена невысокой стеной и в середине стоял небольшой дом европейской архитектуры и такого же внутреннего убранства, а

сзади него, между деревьями – целый ряд туркменских кибиток. В одной из этих кибиток жила она сама и только принимала гостей в доме. В других кибитках жили ее родные и служащие, а также местные ткачихи, которые ткали ковры (То, что мне вспомнилось, 2002: 87). Марков посетивший Мерв в 1892 г. писал, что в доме ханши ткали ковры. Марков со спутниками пожелали посмотреть на их производство, но ханша ответила, что в данное время ковров в работе нет. Ковры ханши действительно славились во всем Мерве. Известно, что за один ковер свой она просила 1500 рублей. Марков видел этот ковер позже в Москве на среднеазиатской выставке, где он был оценен в 1200 рублей (Марков, 1892: 100).

Дом Гюль-Джемал-ханши, по заверению Маркова, был выполнен в том же стиле, как и у Мурад-хана. Одноэтажный кирпичный дом с полукруглыми окнами и с чем-то в роде крепостных зубцов по карнизу и крыше. Стены приемной комнаты были увешаны огромными дорогими коврами. Само здание было окружено стеной и имело вход со двора. По описанию Маркова, дома, за исключением прислуги, никого не было и когда он уже собирался уходит, во двор въехала сама хозяйка. Она сидела на коне по-мужски, настоящим джигитом, не хуже молодцов нукеров, которые ее провожали. Старая ханым ловко соскочила с седла и поднялась на крыльцо. Ей уже сказали, что у нее во дворе русские гости; когда мы подошли к ней, она приветствовала нас, пожимая по-русски руку. Крупная, ширококостная, плечистая, она походила складом больше на мужчину, чем на женщину. Голос у нее был густой, грубый, привыкший повелевать. Она имела ярко-черные волосы без признака седины. Одета в синий бархатный

халат поверх полосатого темно-лилового платья самодельного тканья, и обязанная по голове, как чалмой, шелковым платком в ярких букетах, она и костюмом своим смахивала на здоровенного мужчину (Марков, 1892: 97-99).

Относительно ее внешности можно сказать, что ростом она была невысока (Всемирная иллюстрация, 1887: 372), но при этом «крупная, ширококостная, плечистая» (Марков, 1892: 99). Отличалась бодрым нравом. «Ее лицо украшали живые маленькие умные глаза» (То, что мне вспомнилось, 2002: 87). По заверению Маркова, по-русски она не говорила, хотя его извозчик уверял, будто она отлично разговаривает по-русски, когда это нужно (Марков, 1892: 100).

Недостаток архивного материала, не позволяет нам более обширно обрисовать картину жизни этой удивительной личности. Тем важнее представляется документ, опубликованный в газете «Тарджуман», № 103 от 28 декабря 1904 г., где сообщается о пребывании госпожи Гюль-Джемал-хан в Санкт-Петербурге. Она была на приеме у императрицы (Александры Фёдоровны – С.А.) и пожертвовала в пользу раненых солдат 2 500 рублей (Абдирашидов, 2011: 151).

В 1906 г. Гюль-Джемал-ханше были подарены портреты Николая II и императрицы Александры Федоровны. В апреле 1909 г. ханша вместе со своими близкими вновь посетила Санкт-Петербург в связи с 25-летием присоединения Мерва к России. Ей был вручен золотой перстень с бриллиантовыми украшениями с вензелевыми изображениями имени Российского императора. 2 марта 1910 г. из дворца Его Величества ханше были

отправлены серьги с бриллиантовыми украшениями, а ее сыновьям и внуку – золотые часы и портсигары (Аннаоразов, Аннаоразова, 2023: 155). Известно, что в 1910 г. она была удостоена Монарших милостей в Царском селе (Барц, 1910: 160). Русский еженедельный литературный журнал «Нива» писал, что по случаю 25-летия присоединения Мерва в Россию прибыла туркменская депутация. Отмечалось, что «Ханша имеет Высочайшие награды: почетный золотой пояс, парчовый халат и получает пенсию. Ханше теперь 65 лет» (Нива, 1910: 97).

В 1913 г. в России пышно отмечалось 300-летие воцарения династии Романовых, куда была приглашена ханша вместе с другими видными туркменскими ханами. В годы Первой мировой войны Гюль-Джемал хан хлопотала об отсрочке отправления туркмен на тыловые работы, а позже добилась того, что джигитов теперь стали забирать на сторожевую и караульную службы.

В 1919 г. Гюль-Джемал-хан была расстреляна большевиками (Соегов, 2017: 86). По другим данным она умерла позже. Даты разнятся: 1922, 1924 и даже 1925 г. (Türkmen hanlary, 2020: 58). Похоронена она была на кладбище «Ходжа Юсуп Хамеданы», близ города Байрамали, рядом с сыном Юсуп-ханом.

Пасынок Гюль-Джемал-ханши Махтум-Кули-хан был рожден от 2-й жены Нур-Берды-хана Нар. Годом его рождения принято считать 1859 г., хотя по другим данным он рожден в 1855 г. (The Russians, 1883: 184; Алиханов-Аварский, 1904, №9: 94). Хан был образованным человеком и «вел жизнь ученого» (Гродеков, 1883: 9). Хотя в анкете члена II Государственной Думы указано о наличии у него «низшего»

образования (Котюкова, 2008: 193).

Махтумкули-хан являлся главным участником обороны крепости Гёк-Тепе, затем проживал в Мерве, в доме своего сводного брата Юсуп-хана. В 1882 г. вернулся в Ахал (Россия и Туркмения, 1946: 222). Присутствовал на коронации Александра III в Москве 15 мая 1883 г. и по этому случаю был удостоен чина майора милиции (Присоединение Туркмении, 1960: 679). В чине подполковника Махтум-Кули-хан упоминается в 1888 г. (Потто, 1889: 194), а также в 1907 г. (Котюкова, 2008: 80). В 1909 г. по случаю 25-летия присоединения Мерва к России он был произведен в чин полковника (Семенов, 1909: 120). Махтум-Кули-хан в 1906 г. являлся депутатом Государственной Думы от местного населения Закаспийской области I созыва (Семенов, 1909: 120), а в 1907 г. II созыва (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0118). В 1913 г. вновь посещает Санкт-Петербург (возможно, на празднование 300-летия царствования Дома Романовых – С.А.) вместе с Алла-Кули-ханом, из колена Бег (Абду-с-

Саттар Казы, 1914: 0117). С 1919 г. стал сотрудничать с большевиками. Умер 28 апреля 1924 г. (Соегов, 2020: 160).

Родной сын Гюль-Джемал-ханши Юсуп-хан родился приблизительно в 1868 г. В феврале 1884 г. в Асхабаде вместе с другими членами мервской депутации получает награды, а также чин капитана милиции (Алиханов-Аварский, 1904, №9: 124). В том же чине он числится в 1888 г. (Соегов, 2020: 158). В 1909 г. на упомянутом выше торжестве, организованном в Москве по случаю 25-летия присоединения Мерва к России, становится майором милиции и получает ордена Анны и Станислава 3-й степени (Тихомиров, 1960: 183). А.А. Семенов, описывая данное событие, пишет, что Юсуп-хан был произведен в чин подполковника милиции (Семенов, 1909: 120). По описанию Мейера, это был громадный туркмен, очень представительный и весьма мрачного вида (Мейер, 1995: 579). Служил в составе Белой армии, а в 1919 г. был расстрелян большевиками (Соегов, 2017: 86).

Добсон пишет, что по приезде в

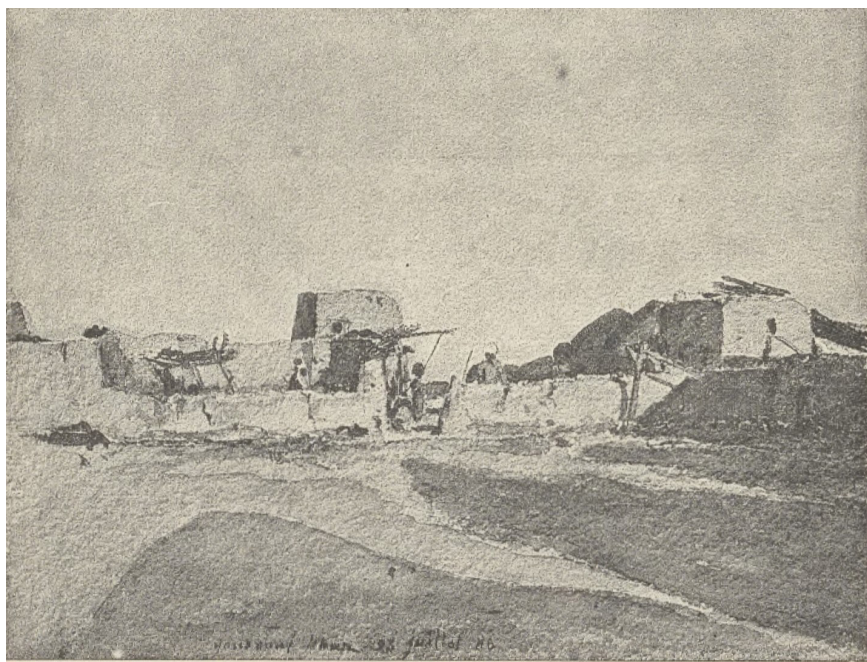

Рис.4. Усадьба Юсуп-хана.
Мерв. 1889 г.

Fig.4. Yusup-khan's estate. Merv.
1889.

Мерв полковник Алиханов организовал в его честь обед, на который были приглашены четверо местных ханов. Добсона познакомили с Юсуп-ханом, Майлы-ханом, Сары-ханом и Мурад-ханом. Они были облачены в казачье-черкесскую форму, с черными овечьими шапками. Юсуп-хан предстал высоким красивым юношей, полным энергии и бодрости (Russia's Railway Advance, 1890: 289).

Существует мнение, что у Гюль-Джемал-ханши был еще один сын. Утверждается даже, что он являлся офицером на российской службе. В качестве доказательства приводятся сведения о том, что он был любителем алкоголя и однажды ночью, неудачно спрыгнув из вагона в пьяном виде, повредил ногу, которую позже пришлось ампутировать (Аннаоразов, Аннаоразова, 2023: 153). Однако данное описание имеется у Мейера, где он точно указывает, что потерявший ногу молодой человек был сыном Юсуп-хана (Мейер, 1995: 580), то есть не другим предполагаемым сыном ханши, а

именно ее внуком.

Нам даже удалось выяснить имя внука Гюль-Джемал ханши. В начале XX в. А. Самойловичем было записано несколько песен, в которых воспеваются как сам Юсуп-хан, так и его сын Гарры-хан (Самойлович, 1907: 220). В других своих комментариях Самойлович пишет, что Гарры-хан был в чине подпоручика и имел 2-х сыновей: Ша-Мурад-хана и Анна-Мухаммед-хана (Абду-с-Саттар Казы, 1914: 0118). Получается, что Ша-Мурад-хан и Анна-Мухаммед-хан были правнуками Нур-Берды-хана и Гюль-Джемал-ханши. Сын Юсуп-хана упоминается также в числе представленных к наградам при торжествах 1909 г. по случаю 25-летия присоединения Мерва к России (Тихомиров, 1960: 183).

Относительно биографии Гарры-хана информации слишком мало. На одной из фотографий, выполненных Эмаром де Бом Плювинелем в 1887 г., Гарры-хан заснят грудным ребенком (рис. 6).

Рис.5. Слева направо: Сары-хан (Багши), Юсуп-хан (Векиль), Майлы-хан (Сычмаз, Гараахмет), Мурад-хан (Бег).
Fig.5. From left to right: Sarykhan (Bagshy), Yusup-khan (Vekil), Maily-khan (Sychmaz, Garaakhmet), Murad-khan (Beg).

Рис.6. Слева направо: Махтум-Кули-хан, Гюль-Джемал-ханша, Юсуп-хан и Гарры-хан.
Fig.6. From left to right: Makhtum-Kuli-khan, Gul-Jemal-khan, Yusup-khan and Garry-khan.

Рис.7. Гюль-Джемал-ханша, ее сын Юсуп-хан и маленький внук – Гарры-хан. Фото Эймара де Бом Плювинеля. 1887 г.

Fig.7. Gul-Jemal-khan, her son Yusup-khan and little grandson – Garry-khan.
Photo by Eimard de Baume Pluvinel. 1887.

Так как снимок фиксируется 1887 годом, то годом рождения Гарры-хана можно считать именно эту дату. По информации Мейера, Гарры-хан был офицером пограничной стражи. Молодой хан потерял ногу, выпав в пьяном виде из поезда между Байрам-Али и Мервом (Мейер, 1995: 579). На фотографии 1909 г. он, в возрасте 22 лет, представлен бойцом полным здоровья (рис. 5). Выходит, что упомянутый несчастный случай с падением из поезда случился с ним позже 1909 года.

Племенная принадлежность Гюль-Джемал-ханши такова: Теке – Тогтамыш – Бег – Аманша – Гапан – Онбеги – Соки (Türkmen hanlary, 2020: 44, 49, 58). На племенной схеме, выполненной по информации Сухан-Берды Анна-Гурбан оглы, линия Гюль-Джемал-ханши предстает немного по-другому: Теке – Тогтамыш – Бег – Аманша – Гапан – Онбеги и Соки-Шайы (то есть два мелких подразделения Онбеги и Соки указаны равными и расположены параллельно).

Среди родственников Гюль-Джемал-хан можно назвать несколько примечательных личностей. В первую очередь это упомянутый выше Мурад-

хан, так как, по сообщению Донована, он приходился дядей ее пасынку Махтум-Кули-хану (The Merv Oasis, 1883: 206). Известен также Хан-Гельды-соки. В Серахском сражении 1855 года участвовали ее родственники: Кёпек-бытыр, Гульчар-батыр, Гутлы-мерген, Чары-Гапан и Чебшек-батыр Гурбан-Менгли оглы. Последний погибает в Мервской битве 1861 г. (Türkmen hanlary, 2020: 44, 49, 51).

Выводы

Данная статья является лишь малой частицей того, чего заслуживает описание такой незаурядной личности, каковой была Гюль-Джемал-хан. Многие исторические факты, связанные с ее персоной, еще не выяснены и до конца не изучены. Но каждый, пусть даже самый незначительный факт, представляет собой весомый штрих к ее портрету. Излагая жизнь и деятельность Гюль-Джемал-хан, мы погружаемся в ту историческую среду, в которой решалась судьба туркменского народа. Это было сложное время, полное социального драматизма, политического накала и борьбы.

Литература

1. Абдирашидов З., 2011. Аннотированная библиография Туркестанских материалов в газете «Тарджуман» (1883-1917). Токио: TIAS Central Eurasian Research Series. 233 с.
2. Абду-с-Саттар Казы, 1914. Книга рассказов о битвах текинцев: Туркменская историческая поэма XIX в. СПб: Императорская АН. 82 с.
3. Азотов Г., 1893. Воспоминания об экспедиции в Ахал-Теке 1879-1881 гг. // Разведчик. №166. 14 декабря. С. 1019–1021.
4. Алиханов-Аварский М., 1904. Закаспийские воспоминания. 1881–1885 // Вестник Европы. №9. С. 73–125.
5. Алиханов-Аварский М., 1904. Закаспийские воспоминания, 1881–1885 // Вестник Европы. №10. С. 445–495.
6. Альбом фотографий «Кавказ и Средняя Азия». Тома 1-4. Ответственность: Н.

Ордэ. Год издания: между 1890 и 1899.

7. Аннаоразов Д.С., Аннаоразова Д.А., 2023. Женщина в традиционном обществе: ханша Гюльджемал, которая добилаь всего, о чем ни одна женщина-мусульманка и мечтать не могла // Традиционные общества: неизвестное прошлое. Челябинск. С. 150–161.

8. А. Р. Письма англичанина из Мерва, 1881. // Военный сборник. № 11. С. 176–206.

9. Атдаев С. Дж., 2023. Легко ли быть ханом? // Традиционные общества: неизвестное прошлое. Челябинск. С. 5–66.

10. Барц Э.Р., 1910. Орошение в долине реки Мургаба и Мургабское Государево имение. – СПб: Типография общества глухонемых. 173 с.

11. Всемирная иллюстрация. 1887. №955. С. 372.

12. Гродеков Н. И., 1883. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880–1881 гг. Т.2. –СПб: Тип. В. Балашова. 336 с.

13. Духовская В., 1913. Туркестанские воспоминания. СПб. 103 с.

14. Котюкова Т. В., 2008. Туркестанское направление Думской политики России (1905-1917 гг.). М.: Энттер-Графико. 201 с.

15. Марков Е. Л., 1892. В Туркмении (Путевые очерки) // Русское обозрение. №5. С. 47–109.

16. Мейер Ю. К., 1995. Записки последнего кирасира // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив. С. 547–636.

17. Молланепес (к 200-летию со дня рождения поэта), 2010. М.: Щербинская типография. 160 с.

18. Нива. 1910. №5. С. 97.

19. Потто В.А., 1889. Царская семья на Кавказе. 18 сентября – 14 октября 1888 года. –Тифлис: Типография Окружного штаба Кавказского военного округа. 238 с.

20. Пребывание на Кавказе в 1888 г. Их Императорских Величеств // Кавказский календарь на 1889. Тифлис: Тип. канцелярии Главнокомандующего гражданскою частью на Кавказе, 1888. С. 1–81.

21. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов), 1960. Ашхабад. 824 с.

22. Россия и Туркмения в XIX веке. К вхождению Туркмении в состав России. 1946. Ашхабад: Туркмен. гос. изд-во. 327 с.

23. Самойлович А., 1907. Туркменский поэт-босьяк Кёр-Молла, и его песня о русских // Живая Старина. Вып. IV. С. 215–225.

24. Семенов А. А., 1909. Очерки из истории присоединения вольной Туркмении (1881–1885 гг.). По архивным данным. Ташкент. 122 с.

25. Соегов М., 2020. О графических портретах и словесных характеристиках Махтумкули-хана, сына Нурберди-хана // Народы и культуры Саяно-Алтая и сопредельных территорий. – Абакан: Хакаское книжное издательство имени В.М. Торосова. С. 156–160.

26. Соегов М., 2017. Британские участники событий 1918 года о членах первого туркменского правительства // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. Общие вопросы филологии. Выпуск 2. Усть-Каменогорск. С. 83–90.

27. Тихомиров М. Н., 1960. Присоединение Мерва к России. М.: Восточная

литература. 240 с.

28. То, что мне вспомнилось... Воспоминания князя Иллариона Сергеевича Васильчикова., 2002. М.: Олма Пресс. 191 с.

29. Туган-Мирза-Барановский В. А., 1881. Русские в Ахал-Теке. 1879 г. СПб. Тип. В. В. Комарова, 1881. 177 с.

30. Чарыков Н.В., 1914. Мирное завоевание Мерва. (Из воспоминаний о походе генерала А.В. Комарова в 1885 г.) // Исторический вестник. № 11. С. 486–518.

31. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon. M.P., 1889. London and New York, London, Green and co.. 477 p.

32. Russia's Railway Advance into Central Asia; Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand by George Dobson., 1890. London: W. H. Allen & Co. 439 p.

33. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York, 1883. 500 p.

34. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin. London, 1883. 470 p.

35. Through the heart of Asia over the Pamir to India. By Gabriel Bonvalot. Vol. 1. London: Chapman and Hall, Limite, 1889. 281 p.

36. Yetişgin M., 2007. The Anglo-Russian Rivalry, Russia's Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens // Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. No 40, pp. 141-167.

37. Türkmen hanlary we serdarlary. Ensiklopediýa. 2020. Aşgabat: Ýlymly, 163 s. [на туркменском языке].

References

1. Abdirashidov Z., 2011. Annotirovannaya bibliografiya Turkestanskikh materialov v gazete «Tardzhuman» (1883-1917) [Annotated bibliography of Turkestan materials in the newspaper "Tardjuman" (1883-1917)]. Tokio: TIAS Central Eurasian Research Series. 233 p. [in Russian]

2. Abdu-s-Sattar Kazy., 1914. Kniga rasskazov o bitvakh tekintsev: Turkmenskaya istoricheskaya poema XIX v. [Book of stories about the battles of the Tekins: Turkmen historical poem of the 19th century] SPb: Imperatorskaya AN. 82 p. [in Russian]

3. Azotov G., 1893. Vospominaniya ob ekspeditsii v Akhal-Teke 1879-1881 gg. [Memories of the expedition to Ahal-Teke 1879-1881] // Razvedchik. № 166. 14 dekabrya. P. 1019-1021. [in Russian]

4. Alikhanov-Avarskiy M., 1904. Zakaspiyskiye vospominaniya. 1881–1885 [Transcaspian memories. 1881–1885] // Vestnik Yevropy. №9. P. 73–125. [in Russian]

5. Alikhanov-Avarskiy M., 1904. Zakaspiyskiye vospominaniya, 1881–1885 [Transcaspian memories, 1881–1885] // Vestnik Yevropy. №10. P. 445–495. [in Russian]

6. Al'bom fotografiy «Kavkaz i Srednyaya Aziya» [Album of photographs "Caucasus and Central Asia"]. Toma 1-4. Otvetstvennost': N. Orde. God izdaniya: mezhdu 1890 i 1899. [in Russian]

7. Annaorazov D.S., Annaorazova D.A., 2023. Zhenshchina v traditsionnom obshchestve: khansha Gyul'dzhemal, kotoraya dobilas' vsego, o chem ni odna zhenshchina-musul'manka

i mechtat' ne mogla [A woman in a traditional society: Khansha Guljemal, who achieved everything that no Muslim woman could even dream of] // Traditsionnyye obshchestva: neizvestnoye proshloye. Chelyabinsk. P. 150-161. [in Russian]

8. A. R. Pis'ma anglichanina iz Merva [Letters from an Englishman from Merv], 1881// Voyennyy sbornik.. № 11. P. 176-206. [in Russian]

9. Atdayev S.J., 2023. Legko li byt' khanom? [Is it easy to be a khan?] // Traditsionnyye obshchestva: neizvestnoye proshloye. Chelyabinsk. P. 58-66. [in Russian]

10. Barts E.R., 1910. Orosheniye v doline reki Murgaba i Murgabskoye Gosudarevo imeniye [Irrigation in the valley of the Murgab River and the Murgab Sovereign Estate]. SPb: Tipografiya obshchestva glukhonemykh. 173 p. [in Russian]

11. Vsemirnaya illyustratsiya [World illustration]. 1887. №955. P. 372. [in Russian]

12. Grodekov N. I., 1883. Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880–1881 gg. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880–1881.]. T. 2. SPb: Tip. V. Balashova. 336 p. [in Russian]

13. Dukhovskaya V., 1913. Turkestanskiye Vospominaniya [Turkestan memories]. SPb. 103 p. [in Russian]

14. Kotyukova T. V., 2008. Turkestanskoye napravleniye Dumskoy politiki Rossii (1905-1917 gg.) [Turkestan direction of the Duma policy of Russia (1905-1917)]. M.: Enter-Grafiko. 201 p. [in Russian]

15. Markov Ye. L., 1892. V Turkmenii (Putevyye ocherki) [In Turkmenistan (Travel Stories)] // Russkoye obozreniye. №5. P. 47-109. [in Russian]

16. Meyyer YU. K., 1995. Zapiski poslednego kirasira [Notes of the last cuirassier] // Rossiyskiy Arkhiv: Istoriya Otechestva v svidetel'stvakh i dokumentakh XVIII—XX vv.: Al'manakh. M.: Studiya TRITE: Ros. Arkhiv. P. 547-636. [in Russian]

17. Mollanepes (k 200-letiyu so dnya rozhdeniya poeta), 2010. [Mollanepes (on the 200th anniversary of the poet's birth)]. M.: Shcherbinskaya tipografiya. 160 p. [in Russian]

18. Niva [Niva]. 1910. №5. p. 97. [in Russian]

19. Potto, V.A., 1889. Tsarskaya sem'ya na Kavkaze. 18 sentyabrya – 14 oktyabrya 1888 goda [The royal family in the Caucasus. September 18 – October 14]. Tiflis: Tipografiya Okruzhnogo shtaba Kavkazskogo voyennogo okruga. 238 p. [in Russian]

20. Pribyvaniye na Kavkaze v 1888 g. Ikh Imperatorskikh Velichestv [Arrival of Their Imperial Majesties in the Caucasus in 1888] // Kavkazskiy kalendar' na 1889. Tiflis: Tip. kantselyarii Glavnokomanduyushchego grazhdanskoyu chast'yu na Kavkaze, 1888. P. 1-81. [in Russian]

21. Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov), 1960. [Accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)]. Ashkhabad. 824 p. [in Russian]

22. Rossiya i Turkmeniya v XIX veke., 1946. K vkhozhdeniyu Turkmenii v sostav Rossii [Russia and Turkmenistan in the 19th century. Towards the entry of Turkmenistan into Russia]. Ashkhabad: Turkmen. gos. izd-vo. 327 p. [in Russian]

23. Samoylovich A., 1907. Turkmenskiy poet-bosyak Kor-Molla, i yego pesnya o russkikh [Turkmen poet-tramp Ker-Molla, and his song about Russians] // Zhivaya Starina. Vyp. IV. P. 215-225. [in Russian]

24. Semenov A. A., 1909. Ocherki iz istorii prisoyedineniya vol'noy Turkmenii (1881–1885 gg.) [Essays on the history of the annexation of free Turkmenistan (1881–1885)]. Po

arkhivnym dannym. Tashkent. 122 p. [in Russian]

25. Soyegov M., 2020. O graficheskikh portretakh i slovesnykh kharakteristikakh Makhtumkuli-khana, syna Nurberdi-khana [On graphic portraits and verbal characteristics of Magtymguly Khan, son of Nurberdi Khan] // *Narody i kul'tury Sayano-Altaya i sopredel'nykh territoriy*. Abakan: Khakasskoye knizhnoye izdatel'stvo imeni V. M. Torosova. P. 156 -160. [in Russian]

26. Soyegov M., 2017. Britanskiye uchastniki sobytiy 1918 goda o chlenakh pervogo turkmenskogo pravitel'stva [British participants in the events of 1918 about members of the first Turkmen government] // *Vestnik Kazakhstansko-Amerikanskogo svobodnogo universiteta. Obshchiye voprosy filologii*. Vypusk 2. Ust'-Kamenogorsk. P. 83–90. [in Russian]

27. Tikhomirov M. N., 1960. Prisoyedineniye Merva k Rossii [Annexation of Merv to Russia]. M.: Vostochnaya literatura. 240 p. [in Russian]

28. To, chto mne vspomnilos'... Vospominaniya knyaz'ya Illariona Sergeyevicha Vasil'chikova, 2002. [What I remembered... Memoirs of Prince Illarion Sergeevich Vasilchikov]. M.: Olma Press. 191 p. [in Russian]

29. Tugan-Mirza-Baranovskiy V. A., 1881. Russkiye v Akhal-Teke [Russians in Ahal-Teke]. 1879 g. SPb. Tip. V. V. Komarova. 177 p. [in Russian]

30. Charykov N.V., 1914. Mirnoye zavoyevaniye Merva. (Iz vospominaniy o pokhode generala A.V. Komarova v 1885 g.) [Peaceful conquest of Merv. (From memories of the campaign of General A.V. Komarov in 1885)] // *Istoricheskiy vestnik*. № 11. P. 486-518 [in Russian]

31. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question by the Hon. George N. Curzon. M.P. London and New York, London, Green and co., 1889. 477 p.

32. Russia's Railway Advance into Central Asia; Notes of a Journey from St. Petersburg to Samarkand by George Dobson. London: W. H. Allen & Co., 1890. 439 p.

33. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 1883. 500 p.

34. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. By Charles Marvin. London. 1883. 470 p.

35. Through the heart of Asia over the Pamir to India. By Gabriel Bonvalot. Vol. 1. London: Chapman and Hall, Limited. 1889. 281 p.

36. Yetişgin M., 2007. The Anglo-Russian Rivalry, Russia's Annexation of Merv and the Consequences of the Annexation on Turkmens. // *Bilig. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. No 40, pp. 141-167.

37. Türkmen hanlary we serdarlary. Ensiklopediya. 2020. Aşgabat: Ylymly. 163 p. [in Turkmen]

Атдаев С. Дж.

Түркіменстан Ғылым академиясы
Тарих және археология институты
Ашхабад, Түркіменстан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ГҮЛ-ЖЕМАЛ-ХАНША (ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІН АЙҚЫНДАУҒА НЕГІЗДЕЛГЕН СИПАТТАМА)

Аннотация. Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркімен тарихындағы тарихи тұлғалардың бірі Гүл-Жемал ханшаның тұлғалық болмысына талдау жасалған. Атақты түрікмен басшысы Нұр Берді ханның әйелі түрікмен тайпаларын біріктіру ісін сәтті жалғастырды. Бұл ханшаның есімін тарихи деректерде жиі кездестіруге болады және қазіргі таңда зерттеуге алынып жүрген тақырыптың бірі. Алайда бұл тақырыпта арнайы ауқымды еңбек жоқ деуге болады. Ғылыми мақалада автор мүмкіндігінше осы олқылықтың орнын толтыруға тырысқан. Мақаланы жазу барысында тақырыпқа қатысты терең зертеу жүргізілді, материалмен ұқыпты және мұқият жұмыс істеу баспасөз беттерінде қайталанатын нақты емес деректерден және көптеген жалған ақпараттардан аулақ болуға көмектесті.

Гүл-Джемал ханша Мерв оазисіндегі қоғамдық-саяси және экономикалық қызметтерді табысты атқарды. Ресейге және оның шет аймақтарына бірнеше рет барғандығы туралы деректер бар (1888 жылы Бакуде, 1904, 1909, 1910 және 1913 жылдары Петербургте). Ғылыми мақалада Түркімен әйелдерінің көшбасшысы болған танымал тұлға Гүл-Жемал ханшаның өмірі, саяси қызметі туралы тың мәліметтерді ғылыми айналымға қосуға әрекет жасалды.

Кілт сөздер: әйел көшбасшы, Ханша, Мерв, Санкт-Петербург, қайырымдылық, қамқорлық, билік.

Дәйексөз үшін: Атдаев С. Дж. Гүл-Жемал-ханша (жеке тұлғасының ерекшелігін айқындауға негізделген сипаттама) // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 62-80 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.05>

Atdaev S.J.

Institute of History and Archeology
Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan
e-mail: serdar63atdaev@gmail.com

GUL-JEMAL-KHAN (THE FINAL ADDITIONS TO THE PORTRAIT)

Annotation. The article attempts to highlight the image of Gul-Jemal Khan, one of the brightest personalities in Turkmen history of the late 19th – early 20th

centuries. Being the wife of the famous Turkmen leader Nur-Berdy Khan, she successfully continued his work of uniting the Turkmen tribes. The name of this khansha is often found in historical sources and mentioned in modern studies, but there is, one might say, no special large-scale work on this topic. We, in turn, tried to fill this gap as far as possible. When writing this article, we had to be content with the small amount of material that is available for review. Careful work with the material helped to avoid confusion and numerous mistakes repeated in the press when presenting the life of this remarkable person. Gul-Jemal Khan successfully coped with socio-political and economic activities in the Merv oasis. Throughout her life, she repeatedly managed to visit Russia and its outskirts (in Baku - in 1888, in St. Petersburg - in 1904, 1909, 1910 and 1913). In this work, it was able to partially restore some details from the life of this amazing woman, loving mother and recognized leader - Gul-Jemal Khan.

Keywords: female leader, khan, Merv, Saint Petersburg, charity, patronage, authority.

For citation: Atdaev S. J. Gul-Jemal-Khan (The Final Additions to the Portrait) // Madeni mura. 2024. №2(105). 62-80 p. (rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.05>

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт истории и археологии, Академия наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Автор туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Түркіменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Information about the author:

Atdaev Serdar, candidate of historical sciences, leading researcher, the Institute of History and Archeology, the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

Материалдық емес мәдени мұра/ Intangible cultural heritage/ Нематериальное культурное наследие

FTAMP 17.71

<https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.06>

Байбосынова Ұ.М.

Қазақ ұлттық өнер университеті

Астана, Қазақстан

e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

ҚОРҚЫТ АТА МҰРАСЫ ЖӘНЕ СЫР БОЙЫНЫҢ ЖЫРШЫЛЫҚ-ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Аңдатпа. Мақалада Сыр бойы жыраулық мектебінің байырғы тарихи тамыры мен ортақ түркілік байланыстары қарастырылады. Автор өз зерттеу мақаласында ортақ түркі халықтарына тиесілі жыраулық өнердің шығу тегін Қорқыт ата жыраулық дәстүрімен байланыстырып, оның таралу аймағы мен XIX ғасырдың екінші жартысына дейінгі жалғастығын талдайды. Мақаланың негізгі мақсаты: Сыр бойы жыраулық мектебінің тарихи шығу тегіне анықтама бере келе, ортақ түркілік дүниетанымның қайнар көзі ретінде түсіндіру, қазақ халқының жыршылық дәстүріндегі жыраулардың кейінгі мәдени трансформациясына талдау жасау болып табылады. Автор бұл мақсатқа қол жеткізу үшін арнайы әдебиеттер мен тарихи деректерді, көрнекті жыршылардың шығармаларының нұсқаларын пайдаланған. Қорқыт ата дәстүрінен жалғасын тауып келе жатқан жыраулық өнердің қазақ жеріндегі жалғасын көрсете келе, оның өзгерістері мен өзіндік сарынын зерделеп, нақты тарихи жырлармен айшықтайды. Сыр сүлейлері шығармаларының эстетикалық, педагогикалық, философиялық қайнар көзі Қорқыт ата жыраулық дәстүрінен тарқайтыны дәлелденеді.

Сыр сүлейлерінің дәстүрлі жыраулық өнерінің бастауы ретінде Қорқыт ата мұрасының жыршылық дәстүрдің жергілікті өңірде жан-жақты жетіліп, жалғасқанын көрсетеді. Оны XIX–XX ғғ. Мұса Байзақұлы, Құлан Алдабергенұлы, Шәдітөре Жаһангерұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мансұр Бекежанұлы, Ешнияз Жөнелдікұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Оңғар Дырқайұлы, т.б. ақын-жыраулардың шығармаларындағы сарынмен түсіндіреді.

Кілт сөздер: Қорқыт ата, жыршылық-жыраулық дәстүр, мәдениет, өнер, Сыр бойы, түркі халықтары, тәрбие.

Дәйексөз үшін: Байбосынова Ұ.М. Қорқыт ата мұрасы және Сыр бойының жыршылық-жыраулық дәстүрі // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 81-98 б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.06>

Кіріспе

Сыр бойы қазақтарының жыршылық-жыраулық дәстүрінің ерте тарихын, оның даму үрдістерін қарастырғанда көптеген тұжырымды зерттеулер мен арнайы еңбектер бар. Бұл жыршылық дәстүрдің басқа өңірлерден ерекшеленетін тұстары өте көп. Мұндай ерекшеліктерді қазіргі Сыр сүлейлерінің бізге жеткен мұрасын қарастыра отырып, көне замандарда бұл дәстүрдің тарихының тереңде екенін аңғартады. Осы ретте «Қорқыт ата кітабының» жыраулық өнердің алғышарты ретінде қарастыру тарихи және мәдени тұрғыдан да маңызды.

Көне Оғыз заманынан жалғасып келе жатқан дәстүрлі өнерді Сыр бойы қазақтарының жыраулық өнерінен бөліп қарастыру мүмкін емес. XIX ғасырдағы жыраулардың мысалында жан-жақты талдау және Қорқыт ата кітабын арнайы дерек ретінде көрсету тарихнамалық және методологиялық тұрғыда орынды. Түркі халықтарының барлығына ортақ мұраның дерек ретінде қолданылуы зерттеу мақаланың шынайылығын арттырады. Қорқыт ата мұрасын Сыр бойы жыршылық өнерінің көне дерегі ретінде талдау сол замандағы Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» сынды еңбектерімен салыстырып, сол кездегі Түркістан-Тұран аймағының мәдени әлеуетінің жоғары болғанын көрсетеді. Ал, түркі жұртына ортақ мұраның Сыр бойында сақталуы күрделі мәдени трансформациядан өткен мәдениеттің көрнекті үлгісі ретінде қарастыруға болады. Бұл аймақта (Сырдария мен Әмудария ортасын) мекендеген халықтардың бір кездері мәдени оқшаулану жағдайында болғанында көрсетеді. Себебі Арал-Каспий аймағы, Атырау-Алтай сияқты территориялық

өлшемдерді ұстанғанда мәдени ошақ ретінде түркілік мұраның Сыр бойында сақталып қалғаны қызықтырады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың материалдық базасын екі топқа бөліп қарастырылады. Деректік материалдың алғашқы тобына «Қорқыт ата кітабы» (Қорқыт ата кітабы, 1986), Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат Түрік» атты еңбегіндегі ортақ түркілік нақыл сөздер мен мысалдар келтіріледі (Қашқари, 1993), XIX ғасырдағы жыраулар шығармалары беріледі. Мысалы, Базар Оңдасұлының «Мәжілісін қыздыр алқаның», «Әр нәрсенің парқы бар», «Әр кемелге бір зауал», «Бұл дүниенің қызығы», «Өсиет», «Түбі туыс байтақ ел» т.б. толғау – термелері, Ақын Жүсіп Ешниязұлының «Әлеумет келді жиналып», «Адамдық пен надандық», «Сыр бойының сүлейлері», «Өмір сырлары», «Өсиет», т.б. толғау – термелері, Ақын Омар Шораяқұлының «Сөйле, тілім жосылып», «Ұстаздарым», «Әділ іс», «Өмір өрнектері», «Есіңе ал келешекті, жора – жолдас!», т.б. толғау – термелері дерек ретінде қарастырамыз. Берілген деректерді талдау үшін жалпы ғылыми әдістерді пайдаланылды. Соның ішінде пәнаралық байланысты қажет еткендіктен тарихнамалық талдауды қажет етеді. Мұнда тарихи салыстырмалы әдіс, зерттеудің дискурсивті әдістері, этнографиялық зерттеулер мен материалдарды сараптау, эпикалық шығармалардағы сюжеттердің шынайылық тұрғысында сыни талдаудан өткізу, Қорқыт ата кітабындағы деректер мен қазақ халқының жыр дастандарындағы өзара ұқсастықтар мен ерекшеліктердің жалпы түркілік дүниетаным тұрғысынан талдау басты назарға алынды.

Қазақтың жыршылық-жыруалық дәстүрінің терең тамырына зерттеу жүргізген еңбектердің саны жетерлік. Соның ішінде жыраулық дәстүрді Қорқыт есімімен байланыстарытын зерттеулер әр кезде өз жалғастығын тауып отырды. Мысалы, «Қорқыт ата кітабын» алғаш зерттеушілер қатарына В.В. Бартольдтың «Китаби Коркуд. Борьба богатыря с ангелом» (Бартольд, 1894: 203–208), В.М. Жирмунский «Огузский героический эпос и «Книга Коркута» (Жирмунский, 1962) сияқты ғалымдар өз еңбектерінде Қорқыт ата кітабын деректанулық тұрғыдан талдады. Ал ХХ ғасырдың екінші жартысында қазақ ғалымдарының ішінде Ә. Марғұланнның «Дана Қорқыт туралы» (Марғұлан, 1970), Ә. Қоңыратбаевтың «Қорқыт кітабы» жырлары (Қоңыратбаев, 1987: 168–178), «Қорқыт», (Қоңыратбаев, 1991: 86–91), «Эпос және оның айтушылары» (Қоңыратбаев, 1975: 14–19), Х. Сүйіншалиевтің «Қорқыт ата кітабы» (Сүйіншалиев, 1978: 38–40) сияқты көптеген зерттеу еңбектері мен мақалалары жарық көре бастады. Бұл зерттеу еңбектерінде Қорқыт ата кітабының мазмұны, оның фольклор тарихындағы орны мен маңызы түсіндірілді. Сол сияқты Ә. Марғұланнның «Халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі» атты еңбегінде музыкалық мәдениеттегі мен Қорқыт дәстүрінің маңыздылығы оның тарихылығы талданды (Марғұлан, 1985). Қорқыт ата кітабы түркі жұртына ортақ мұра болғандықтан оның тарихи дерек ретінде түрікмен, әзербайжан және басқа да көптеген халықтар өз тарапынан зерттеулер жүргізді. Мысалы, Х.Г. Көроғлы өзінің «Стилистические особенности «Книга моего деда Коркута» мақаласын жариялады (Көроғлы, 1975: 55–68). Сол

сияқты Ф. Зейналов пен С. Ализадениң «Неисчерпаемая сокровищница» мақалалары жарияланды (Зейналов Ф., Ализаде С., 1988: 5–28). Ал қазіргі кезде қорқыттану тұрғысынан А. Айдосовтың «Бессмертные наследие Коркута аты» (Айдосов А., 2000: 68–70), С. Алиеваның «Дастаны Книга моего деда Коркута» как объект исследования русско-советского востоковедения (в свете современных достижений коркутоведения)» зерттеу жұмыстары ғылыми көпшілікке таныстырылды (Алиева, 2014: 348–353). Сонымен қатар, соңғы кездері түркиялық авторлардың Қорқыт ата кітабына арналған зерттеулері бар (Köse, 2020: 71–81).

Талқылау

Әлем өркениетінің тарихи-географиялық кеңістігіндегі түркі халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұралары арқылы адамзат ұрпақтарын адамгершілік, имандылық қасиеттер ықпалымен тәрбиелеп қалыптастыру, өркендету үздіксіз жалғасып келеді. Сөз өнері мұралары арқылы ата-бабалық тектілік қасиеттерімен (адалдық, еңбексүйгіштік, жомарттық, қайырымдылық, татулық, т.б.), үлгілі мінез – құлық психологиясымен (жігерлілік, сабырлылық, төзімділік, қанағатшылдық, т.б.), сұлу өмір сүру ұлағатын насихаттау тұрақты дәстүр болып қалыптасқан.

Сөз өнерінің поэтикалық – педагогикалық ұлағатымен әңгімелеу және жырлау ықпалымен ұрпақтарды тәрбиелеуде түркі халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұралары ғасырлар бойы белсенді қызмет еткендігі тарихи шындық. Түркі өркениетінің ғұлама зерттеушісі Махмуд Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» («Диуани лұғат ит түрк») атты

кітабындағы мақал-мәтелдер жалпы түркілік тәлімгерлік - тәрбиешілік өнеге бастау болғандығы ақиқат:

«Құс қанатымен, ер атымен. Батыр – соғыста, қорқақ – жанжалда. Еңбекқордың еріні майлы, жалқаудың басы қанды. Айламен арыстан ұстар, күшпен құрт та ұстай алмас. Адам аласы ішінде, жылқа аласы сыртында. Белгі болса, жолдан адаспас, білімді болса сөзден жаңылмас. Қонақ келсе құт келер. Батыр жігітті қорлама, сәйгүліктің арқасын жауыр қылма. Тай өссе ат тынығар, ұл өссе әке тынығар. Кеңесті білім оңалар, кеңессіз білім бұзылар. Қарға қазға еліктесе, бұты (сирағы) сынар. Үлкенді сыйласа құт болар. Тезек қарда жатпас, жақсы мен жаман қосылмас. Қарияның сөзі бекер болмас, жалғыз шыбық бақша болмас. Құстың жаманы-сауысқан, ағаштың жаманы-азған (итмұрын), жердің жаманы қаз (ыл) ған, адамның жаманы барсыған (дықтар). Қырдағы қырғауылды аулаймын деп, үйдегі тауығыңды ұмытпа. Ақылды сөз алтын табаққа жеткізер, атаның ұлы атасына тартып туар. Кішкентай үлкенге қарсы тұрмас, қырғи сұңқарға қарсы шыға алмас. Тау тауға қауышпас, кісі мен кісі қауышар. Көрпеден артық көсілген аяқ үсір. Арыстан күркіресе, аттың аяғы солар. Жаттың майлы бөкпенінен жақыныңның қанды жұдырығы жақсы. Құлан құдыққа түссе, құрбақа айғыр болар. Арыстан қартайса, тышқанның інін аңдыр. Кең (тігілген) тон тозбас, кеңесілген іс бұзылмас. Сүзеген сиырға тәңірі мүйіз бермес. Хас батыр өткінші жаңбырдай, білімді мірдің оғындай. Екі қошқардың басы бір қазанда піспес (қайнамас)» (Қашқари, 1993: 33–71). Түркілік дүниетаным бастаулары болып саналатын мұндай мақал-мәтелдер туысқан халықтардың

кейінгі ғасырлардағы ақын-жырауларының шығармашылығына көркемдік негіз болғандығы – тарихи дамудың жемісі. Әсіресе, барлық туысқан түркі халықтарының ортақ абызы-қайраткері, ақыны-жырауы, композиторы болып саналатын Қорқыт Ата шығармашылығының (Қорқыт ата кітабы, 1986) көркемдік негізі де аталған халық даналығының үлгілері болғандығы айқындалады.

Өткен мыңжылдықтар белестерінде көшпелілік пен отырықшылық мәдениет тұтастығы дәстүрімен өмір сүрген түркілік тарихи кеңістікте де қазақ өркениетінің сөз өнері мұралары эстетикасының ықпалымен халықтық – педагогикалық тәлім-тәрбие беру дәстүрі үздіксіз жалғасып келеді. Ұлы Даланың негізгі иесі – қазақ халқы. Түркі халықтарының бәрінің де Атажұрты – қазақ даласы. Әлем поэзиясының классигі Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан» өлеңіндегі қамтылған Тұран-Түркістан тарихнамасы – жалпы түркілік сөз өнері мұраларының алтын арқауы. Тұранның – Түркістанның кең-байтақ далалары, өзендері (Оқыс, Яксарт-Жейхун, Сейхун, т.б.), көлдері (Теңіз (Балқаш), Арал), таулары (Тянь-Шань, Хантәңірі, Тарбағатай, Памир, Алтай, Қазығұрт), патшалары-қағандары (Афрасиаб патша, Шыңғыс қаған, Ақсақ Темір, Қасым хан, Хақназар, Әз-Тәуке, Абылай, Кенесары, т.б.), ғалымдары (Әл-Фараби, Ибн Сина, Әбуғали, Ұлықбек, т.б.) – қазақ сөз өнері шығармаларының арқауы болып келеді. Мағжанның осы өлеңіндегі «Көп түрік енші алып тарасқанда қазақта қарашаңырақ қалған жоқ па?»- деген тармақтар (Жұмабаев, 1989: 175) түркі халықтарына ортақ Атажұрттың тұғырын даралай көрсетеді. Сырдария өзені жағалау атыраптарын ғасырлар

бойы мекендеп келе жатқан ежелгі Тұран-Түркістан кеңістігіндегі жыршылық – жыраулық дәстүрдің өнернамалық болмысын бағалауда біз осы тарихи сабақтастық өзектілігін анық көреміз.

Мәдениеттану, өнертану, фольклортану, әдебиеттану, тарих, этнология – этнография ғылымдары салалары зерттеулері нысанына жыршы – жыраулар шығармашылығының алынып келе жатқандығы мәлім. Бұл – қазақ даласының барлық өңірлеріндегі жыршылық – жыраулық дәстүр аясындағы эпик орындаушылық өнер мектептерінің қалыптасуы мен дамуы кезеңдеріне негіз болып келе жатқан тарихнама. Түркі өркениетіндегі жыршылық-жыраулық өнер тарихнамасының бастау тұлғасы – Қорқыт Ата. Оның дәстүрі әуелде Сырдария және Әмудария өзендері аралығындағы және Арал теңізі атыраптарындағы ауылдарда негізі қалыптасты. Халықтың тыңдаушылық қабылдау психологиясы ықпалымен Ұлы Даланың кең-байтақ кеңістігіне таралған Қорқыт Атаның жыршылық-жыраулық дәстүрі алтын бесік Алтай, Солтүстік Шығыс, Оңтүстік Шығыс, Азия елдеріне кеңінен таралып танылды. Оның абыз-ақылман, тәрбиешілік – кеңесшілік қайраткерлігі, суырып салма ақындығы – жыраулығы, жыршылығы және қобыз әуендерімен тұтастыра толғап жырлау дәстүрі Еуразия кеңістігіндегі жалпы түркілік жыршылық – жыраулық өнер құдіретімен жалғасып келеді. Өнертанушы ғалымдар зерттеулері бойынша Қорқыт Ата қобызының үлгісімен әлемдегі әралуан үлгідегі ішекті аспаптардың (скрипка, виолончель, т.б.) дамығаны да дәлелденуде.

Мыңжылдықтар бойы Азия, Еуропа,

Америка құрлықтары халықтарының эстетикалық дүниетанымы дамуына ықпал жасап келе жатқан Сыр бойы Қорқыт Ата дәстүріндегі жыршылық – жыраулық өнер болмысының поэтикалық-өнернамалық мынадай көркемдік – эстетикалық жүйесі саралана көрінеді:

- біріншісі, Қорқыт Атаның педагогикалық – философиялық, поэтикалық-психологиялық көркем мағыналы афоризмдері-нақыл сөздері («Қорқыттың нақыл сөздері») (Қорқыт ата кітабы, 1986) негізіндегі толғау – термелердің жырлануы;

- екіншісі, «Қорқыт Ата кітабындағы» он екі сала қаһармандық эпос сарынындағы батырлық жырлардың дәстүрімен қаһармандық – батырлық жырларды, сонымен бірге ғашықтық қисса – дастандарды жырлау.

Сыр бойындағы жыршылық-жыраулық өнер осындай тарихи негізділігімен ерекшеленеді. Сырдария өзенінің жоғарғы, орта және төменгі ағыстары жағалау өңірлеріндегі, Қаратау атырабындағы, Арал теңізі жағалау алқаптарындағы ақындардың толғау-термелері мен эпикалық дастандарды Қорқыт Ата мұралары сарынымен жырлауы тарихи-поэтикалық дәстүрдің негізгі көрсеткіші болып табылады.

Сырдария өзенінің жоғарғы, орта, төменгі ағыстары жағалау атыраптарындағы ақын, жырауларын қазақ әдебиеті тарихының көрнекті шығармашылық тұлғалары қатарына жатқызамыз. Сырдария өзенінің жоғарғы, орта ағысы өңірлеріндегі ақындар (Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы, Құлыншақ Кемелұлы, Молда Мұса (Мұсабек) Байзақұлы, Құлан Алдабергенұлы, Шәдітөре Жаһангерұлы, Ергөбек

Құттыбайұлы, Мансұр Бекежанұлы, Ешнияз Жөнелдікұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Оңғар Дырқайұлы, т.б.) Арал теңізі төңірегіндегі ақындардың, жыршы - жыраулардың (Мұсабай, Жаңаберген, Нұртуған, т.б.) толғау – термелері мен эпикалық дастандары, XIX-XXI ғасырлардағы жыршы-жыраулардың орындаушылық өнері арқылы ұрпақтар дүниетанымын кеңейтуге мол үлесін қосып отыр.

Қазақ өркениеті тарихындағы ақын, жырау, жыршы тұлғалардың шығармашылық ерекшеліктерін тарихи - поэтикалық, фольклорлық - этнографиялық тұрғыда қарастырған көрнекті ғалымдарымыздың (Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Е. Исмайылов, М. Ғабдуллин, Р. Бердібаев, М. Мағауин, А. Қыраубаева, Б. Абылқасымов, т.б.) іргелі зерттеу еңбектерінде аталған шығармашылық тұлғаларға ортақ ерекшеліктер де, әр бір тұлғаның даралықтары да арнайы саралана бағаланғаны мәлім. Бұл арада, Сыр бойындағы жыршылық – жыраулық өнер тұтастығының айрықша сақталып келе жатқандығын айтамыз. Сыр бойындағы жыршылық-жыраулық өнер тұтастығы дәстүрін бағалауда көрнекті ұстаз-ғалым, академик Рахманқұл Бердібаевтың ғылыми тұжырымын негізге алуды жөн көреміз: «Жыраулық әрі ақындық, әрі эпикалық толғаулар шығарғыштық қабілеті өнер иесі атаулының бәрінде бірдей кездесе бермейді. Сондықтан кейінгі замандарда өз жанынан өлең шығармаса да, ежелгі батырлық эпосты көп білетін жыршыларды да «жырау» деп атау орын алған. Сыр бойында Қарақалпақстанда күні бүгінге дейін белгілі жыршыларды жырау деп

атайды. Шындығында бұларда ежелгі жыраудың көп қырлы қасиеті табыла бермейді, өнерінің басым сипаты жыршылық болып келеді. Кей жағдайда жыршылардың ақындық дарыны да қатар келген жерде олар «жырау» атағына жақындайды. Дегенмен, қазіргі жыршы - жыраулар ұғымы жыраудың классикалық анықтамасынан қаншалық алыстап кеткендігін көруімізге болады. Мұның өзі терминнің эволюциясын, өзгерісін байқатса керек.

Осы жағдайды ескере келгенде, эпосты жатқа айтатындарды жыраулар демей, жыршылар деп атаған анағұрлым әлдірек болмақ. Тіпті болмағанда «жыршы – жыраулар» деп қосарлап тіркеп көрсеткен жөн» (Бердібаев, 1980: 12–13). Демек, біз де ғалым – ұстаздың осы жыршы - жыраулар терминдік атауының Сыр бойындағы көрнекті ақын шығармаларын халық ортасында жырлаушыларға лайықты екендігін дұрыс көреміз.

Қазақ әдебиетіндегі адамгершілік – имандылық қасиеттер ұлағатын шығармалардың идеялық-композициялық арқауына алуда Сыр бойында өмір сүрген Қорқыт Ата афоризмдерінің-нақыл сөздерінің көркемдік негізділігі анық: «Тәңіріне сыйынбаған адамның тілегі қабыл болмайды. ... Менмен тәкәппар адамды Тәңірі сүймейді. ... Күлді қанша үйгенмен төбе болмас. Қара есектің басына жүген таққанмен тұлпар болмас. Күнге сары пай шапан жапқанмен-бәйбіше болмас. ... Тозған мақта бөз болмас, ежелгі жау ел (дос) болмас. ... Мыңғырған мал жиғанмен, адам жомарт атанбас. Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. ... Қолына қобыз ұстаған ұзан елден-елге, бектен-бекке барады. Кімнің батыр, кімнің бақыл екенін жырау білер

» (Қорқыт ата кітабы, 1986: 7–8).

Сыр бойы ақындарының жыршы - жыраулары жырлап келе жатқан толғау-термелердің көркемдік негізі осы Қорқыт Ата нақылдарынан-афоризмдерінен бастау алып, Алтын Орда, Қазақ хандығы дәуірлеріндегі жыраулардың (Сыпыра, Асан Қайғы, Шалкиіз, Қазтуған, Марғасқа, Жиёмбет, Үмбетей, Бұқар, т.б.) шығармашылығымен жалғасты. Бұл дәстүр қазақ даласының барлық өңірлеріндегі жыршы - жыраулардың, ақындардың шығармашылығымен жалғаса дамып келеді.

Сыр бойы жыршы - жырауларының орындаушылық дәстүрі арқауында Майлықожа ақынның философиялық, дидактикалық, толғау-термелеріндегі («Не жүйрік өтті дүниеден», «Жолдас болсаң жақсымен», «Әдемі сөз жайылсын», «Биікке шықсаң бекінгін», «Ілімге толсын көкірек», «Ажал бір келмес болсайшы», т.б.) адамгершілік – имандылық қасиеттердің ұлықтала насихатталуы – ғасырлар ұрпақтары жалғасуының берік сақталуына ықпал етуімен маңызды. Майлықожа терме - толғауларын орындаушы жыршы-жыраулар ақынның педагогикалық - философиялық сарындарын әуезді мақам - саздармен өрнектей жырлауымен жаңа буын ұрпақтарды еңбексүйгіштікке, халыққа адал қызмет етуге үндейді. Білім, ғылым негіздерін игеруді, атаны, ананы құрметтеуді, отбасы берекесін сақтауды, ағайынды, ауылдасты құрметтеуді, мағыналы өмір сүруді насихат етеді:

... Өсіріп көңіл күш қылма,
Өлмеймін деп іс қылма.
Көріпті көрсең қадір тұт,
Қалжыңдап салма мысқылға.
Қоғамды болғын халқыңа,
Жыландай шағып ысқырма.
«Жаз өтпес» деп, жалқау боп,

Қыс қалтырап қысылма!
...Өтірік жалған сөйлесең,
Қысқарар халыққа тіліңіз.
Бас кетсе де шын сөйле,
Бәрінен артық мұныңыз.
Әдеп, тәлім, үлгі алып,
Ғалымдармен жүріңіз.
Ауыл, әйел, мал, перзент,
Аға менен ініңіз.
...Туғаныңнан қуанған,
Дүние, малын бұланған,
«Есен болса екен» деп,
Алладан медет сұранған.
...Жыласаң көңілі жүдеген,
Қуансаң тасып үдеген.
Көрігіңе көңілі өсіп,
Құдайдан өмір тілеген.
Атаңдай құбыла қамқоршың,
Табылмас мынау дүниеден.
Мейірбаның жан ата,
Атаң да өлмес болсайшы,
Қасіретті көңілге,
Қапа да келмес болсайшы
(Майлықожа, 2005, 84–88).

Қорқыт Ата мұрасы дәстүрі аясындағы шығармашылық өнер иелері болып танылған ақындарды, жыршы – жырауларды Сырдария өзенінің төменгі ағысы өңірлеріндегі халық арасында «Сыр сүлейлері» деп атау тұрақты сақталып келеді. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» анықтамасы бойынша: «Сүлей: жыршы, суырып салма, жырау» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008: 750). Сыр сүлейлері мектебінің көшбасшысы Базар Оңдасұлының толғау – термелері («Мәжілісін қыздыр алқаның», «Әр нәрсенің парқы бар», «Әр кемелге бір зауал», «Бұл дүниенің қызығы», «Өсиет», «Түбі туыс байтақ ел» т.б.) жас ұрпақты ата-бабалық қасиетті дәстүрлер рухымен тәрбиелеу ұлағатын насихат етеді. Сол арқылы халықтың қабылдау ықыласын иеленгені мәлім.

Жыршы-жыраулардың орындаушылық өнерімен тыңдаушыларының жан ділі әлемін баураған Базардың толғау-термелері – халықтық-педагогикалық ықпалымен маңызды:

...Алмас қылыш сыналмас,
Айқасқан жерден аршындап.
Қиялай тартып шаппаса,
Ақберен мылтық сыналмас.
Сығалай көздеп сұр мерген,
Асырымнан атпаса.
Сыналмайды ер жігіт,
Ерте тұрып, кеш жатып,
Күнара зорға нәр татып,
Қабағы әбден қатпаса.
Аңсыраған қыранға-
Айнадай болар жер дүние-
Аспанда ұшып қалықтаса.
Еңбексіз тапқан дүниенің,
Қадірі болмас кісіге,
Жоқтықтың зарын тартпаса.

...Ердің атын шығарар,
Алған жары ақылды,
Өзіменен тең болса.
Жігіттің басын кемітер,
Жаман туса баласы,
Әйелі шайпау өр болса.
...Жақсыменен бас қосып,
Сұхбаттассаң тарқайды,
Көкіректе шер болса.
...Ер жігітке қол байлау,
Айдар малдан кем болса.
Жақсыға жаман теңелер,
Айдарына мал болса (Базар жырау,
1986: 23–27).

(«Құмарын тарқат алқаның »)

Ақын Жүсіп Ешниязұлының толғау – термелері («Әлеумет келді жиналып», «Адамдық пен надандық», «Сыр бойының сүлейлері», «Өмір сырлары», «Өсиет», т.б.) жылдар бойы ұрпақтар тәлім-тәрбиесінің қуатты құралы қызметін атқарып келеді. Адамдардың әлеуметтік – қоғамдық ортадағы тұрмыстық қарым –

қатынастары жүйесіндегі адамгершілік қасиеттерін бағалаушы халықтық көзқарастар ақынның философиялық тұжырымдарымен өрнектеле жырланған. Жыршы – жыраулардың ақын толғау – термелерін әралуан жастағы көпшіліктің ортасында сөз бен саз – мақам тұтастығымен орындауы арқылы халықтық тәлім – тәрбие ұлағаты тыңдаушылардың санасын сәулелендіре түседі:

Көңілім – гүл, өмірім – бақша, тілім – бұлбұл,

Адамзат осы үшеуімен жайнайды гүл.

Өмірі адамзаттың жаз бен қыстай,
Гүлденіп тұрады ол жасап жыл – жыл.

Жапанның жайсыз жатқан даласындай,

Көрінед өткен өмір бұлдыр – бұлдыр.

Бұлтартпай сол бұлдырмен жүргеніңде,

Ордаңдап ор қояндай өмір зырғыр.

Өң бермей өтінішке өте шығар,

Жалынып десең-дағы «Өмір құрғыр!».

Қызылдың жол асатын қиясындай,

Артында талай заман қалар қыр – қыр.

Сүргінде соныменен жүргеніңде,

Аяққа айырылмастай түсер шылбыр.

Тотыдай торға түскен отырарсың,

Рас сөз, ақылыңмен аңда, шын біл.

Қызықты қызық көрер шағың осы,

Ертерек, есің болса, мұны бір біл.

«Темірді қызған кезде соқ!» - деген бар,

Жастарым, ойна да күл, ойла да біл!» (Кете, 2003: 22–23).

(«Өмір сырлары»)

Ақын Омар Шораяқұлының толғау – термелерін («Сөйле, тілім

жосылып», «Ұстаздарым», «Әділ іс», «Өмір өрнектері», «Есіңе ал келешекті, жора – жолдас!», т.б.) Сыр бойы жыршы – жыраулары жылдар бойы халық ортасында тұрақты жырлап келеді. Ақынның толғау - термелеріндегі ұрпақтың жақсылық пен жамандық қасиеттер қайшылықтары, қақтығыстары ортасынан өнегелі өмір сүру жолын таңдай білуді насихаттаған ойларын жыршы – жыраулар өнер қуатымен жас ұрпақтың санасына сіңіріп келеді:

Әділ іс – ағын судың арнасындай,
Әділ сөз – болат семсер алмасындай.
Пайда етпе өне бойы өтірік айтып,
Жаласы қалмас бір күн

жармасылмай.

... Жалған сөз жасырынбас жапсаң-
дағы,

Шулаған өлімтіктің қарғасындай.
Қараулық қолындағы ескектей-ақ,
Әділ сөз алыс жолдың арбасындай.
Алғанға ақыл артық айнымайтын,
Шаң соқпас сабат жердің

ордасындай.

Ашудың арты ашық өткіншідей,
Түнеріп жаумай тынбас

бұрқасындай.

Аса артық ақымаққа ашу бітер,
Арнаның бұрып аққан ормасындай.
Және де жағымпаздық, құр қошемет,
Жалған сөз жалдаптардың

жарнасындай.

Жігітке жаңғалақтық жараспайды,
Сиырдың тайында емген

ардасындай.

Түпсіз ой, тұрақсыз іс, білімсіз күш,
Қалбиған қарақшының
жалбасындай.

Білгенге білім – байлық бағасы
артық,

Салмағы сан жетпейтін қорғасындай.
Үйренсең, өрен, білім – өшпес мұра,
Таусылмас тау кенінің қордасындай

(Шораяқ, 1995: 19-20).

(«Әділ іс»)

Сыр бойы ақындарының классикалық әдеби дәстүрлерді игеруінің көп басындағы көрнекі ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовтің толғау - термелері («Адамдық іс», «Қайрама халыққа тісінді», «Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл», «Қамын ойла халқыңның», «Арқанның ауруы не қозбайтұғын?», «Өрелдің бар бұлбұлы», «Шөлмек», «Адам», т.б.) ХХ ғасырдың екінші жартысы мен қазіргі ХХІ ғасыр басындағы қазақ ұрпақтарына адамгершілік асыл қасиеттері ұлағатын ұлықтау жырлары болып танылды. Сыр бойы жыршы - жырауларының орындаушылық өнері арқылы барлық жастағы адамдардың әлеуметтік-қоғамдық ортасында үздіксіз жырланып келе жатқан Тұрмағамбет ақынның толғау - термелері ұлттық тәлім - тәрбие берудің қуатты құралы болуы қызметімен айрықша даралана бағалануда:

Күн шықса, нұр қашады Айдан-
дағы,

Жарлы артық, қайыры жоқ байдан-
дағы.

Бұрынғы қариялардан қалған нақыл,
«Бұл сөзді таптың, - деме – қайдан
тағы?».

Тұлпардың тұқымының туымы бар,
Белгілі ат болуы тайдан-дағы.

Алда – аға, артта – іні болып тұрса,
Жігітке ол бір құрал, саймандығы.

Деген бар: «Төртеу түгел – төрте
шығар!»

Төрің сол – бақыт құсы айналғаны.
Алтау боп – аузын ала бола қойса,
Дұшпанға құл боп анық байланбағы.
Кейбіреу сәл бақытқа мас болады,
Шабалдай шалпылдаған қайраңдағы.
Адамдық иісіңе жұрт аңсап тұрсын,
Не керек, қарныңның құр
майланғаны?!

Көңіліне: «Мен де адаммын!» деп жүрген көп,

Кілегей майға ұқсаған айрандағы.

Ер болсаң, елің үшін ет қызмет,

Сыбанып білегіңді сайлаң-дағы
(Ізтілеуов, 1972: 27).

(«Адамдық іс»)

Арал теңізі төңірегіндегі ақындар мектебінің көшбасшысы Нұртуған Кенжеғұлұлының толғау – термелері («Жыр бастау», «Адамгершілік туралы», «Адам болсаң, сыпайы бол!», «Жақсы мен жаман туралы», «Қадірін шайырлықтың бағалайық», «Адалдық пен арамдық», «Болады ер бағына өнер серік», «Домбыраңды қолға алшы!», «Кәнекей, сөйле, қызыл тіл!», «Адаспайды ақылды», «Жігіттерге өсиет», «Құлақ салып, сөз тыңда!», т.б.) талай жаңа буынға адамгершілік асыл қасиеттерді ұғындыру насихатын танытып келеді. Арал теңізі атырабындағы Сыр сүлейлерінің өнер мектебінен түлеген жыршы - жыраулардың орындаушылық өнері арқылы ата - бабалық тәлім - тәрбие ықпалын арқау еткен Нұртуған ақынның толғау - термелері тыңдаушылардың жан ділін айрықша баурайды:

Құлақ салып сөз тыңда,

Бұл жайында аға - іні - ай!

Асылзатты айтайын,

Әрқайсысын өз алдына-ай.

Назбедеу атта күй болмас,

Беде жемге бағылмай.

Кезеген өркеш, астау бас

Тарта алмайды азыңды.

Сырымасаң қалыңнан

Жабу, белдік, жазымы.

Құлжа мойын, бөкен сан

«Төбет» деп бақпа тазыны.

Аршын мойын сұңқарды

Аңға салма қайырмай.

Он екі түн от жағып

Ұйқысынан айырмай.

Ақ ирек алмас қылышты

Құр сақтама қырында –ай.

...Әр ұлттарда адам бар,

Атағы шыққан дауылдай.

Данышпан небір көсем бар,

Болған қамқор қауымға.

Жаман тума таласар

Сол ерлердің бағына.

Мезгілдік жерге жол жүрсе,

Ере алмайды шаңына.

Құр кеудесін көтерер,

Белбеуін ұстап ауылда.

...Жүйрік, жүйрік болмайды

Думанда байтақ шабылмай.

...Кәнекей, сөйле, қызыл тіл,

Өнеріңді көрем деп,

Түс – тұстан халқың ағылды – ай!

(Кенжеғұлұлы, 1994: 236–237).

(«Құлақ салып сөз тыңда»)

Қорқыт Ата дәстүрін дамыта жалғастырған Сыр бойы жыршы - жырауларының шығармашылығында олардың дастандарды орындайтын жыршылығы айрықша орын алады. Көп ғасырлық тарихы бар түркі халықтарының Атажұрты Ұлы Даланың жыршы – жыраулары фольклор мен әдебиет мұралары құрамындағы эпикалық туындыларды жырлау дәстүрін дамытып, қазіргі біздің дәуірімізге жалғастырып отыр. Осы арада көрнекті түркітанушы – шығыстанушы ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың «Эпос және оның айтушылары» атты еңбегінде академик Әлкей Марғұланның оғыз – қыпшақ эпосын дәуірлеген жүйесінің (1) Атам заманғы эпос (VI – XII ғғ). 2) Тарихи дәуірде туған эпос (XIII – XIVғғ). 3) Ноғайлы эпосы (XIV – XVI ғғ). 4) Жоңғар соғысымен байланысты туған эпос (XVIIIғ). 5) Ішкі қанаушы мен хандарға қарсы күресті суреттейтін эпос. 6) Кеңес заманында туған эпос) тарихилыққа негізделгенін мақұлдайды. Ғалым -

ұстаз эпостың тегін тайпа этногенезінен бөліп қарауға болмайтынын да ескертеді (Қоңыратбаев, 1975: 17–18). Ә. Қоңыратбаевтың қазақ эпосын тегі мен жанры жағынан топтастырған жүйесіндегі эпикалық сюжеттердің Сыр бойы жыршы - жырауларының орындаушылық өнері қорында тұрақты сақталып келе жатқандығын назарға аламыз: «I. Ертегілік эпос («Ер Төстік», «Құла мерген», «Талас бай мерген», «Дотан», «Мұңлық – Зарлық»). II. Түрік қағанаты дәуірінде туған жылнамалық эпос («Орхон жазулары», «Кюль – Тегін» жайындағы жырлар). III. Оғыз эпосы (Кітаби дадам Қорқыт жырлары). IV. Тайпалық эпос («Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар»). V. Ноғайлы эпосы («Ер Тарғын», Мұрын Сеңгірбаев жырлайтын «Қырымның қырық батыры»). VI. Тарихи эпос («Бекет», «Досан батыр», 1916 жыл поэзиясы). VII. Лиро-эпос («Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан»). VIII. Шығыс дастандары («Рүстем Дастан», түрліше қиссалар). IX. Авторлық эпос («Еспембет», «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр», «Нарқыз»). X. Совет эпосы (Амангелді, Мәлік, Төлеген жайындағы жырлар)» (Қоңыратбаев, 1975: 18). Ұстаз – ғалымның осы ғылыми жүйелеуінің жалғасындай көрнекті әдебиеттанушы Алма Қыраубаеваның «Шығыстық қисса – дастандар» атты еңбегіндегі ғылыми жүйелеуінің де Сыр бойы жыршы – жыраулары шығармашылығының басты арқауында болып келе жатқанын айтамыз: «...біз XIX – XX ғасырдағы қисса – дастандарды «Мың бір түн», «Тотынама» желілері; «Шаһнама» желілері және Орта Азиялық желілер деп, бөліп қарастырғанды жөн көріп отырмыз» (Қыраубайқызы, 1997: 6).

Эпостанушы көрнекті ғалым - ұстаздарымыздың осы аталған

жүйелеулеріндегі эпикалық дастандарды Сырдария өзенінің жоғарғы, орта, төменгі ағыстары жағалау атыраптарындағы ақындар шығармашылығынан оқимыз. Жазбаша және ауызша поэзия дәстүрін қатарлас ұстанған ақындардың эпикалық дастандарын Сыр бойы жыршы -жыраулары жылдар бойы үздіксіз жырлауды жалғастырып келеді.

Ұлы Даланың кең-байтақ кеңістігіндегі ауылдардағы қазақ халқы ұрпақтарының өзге халықтардан айрықша дараланатын қасиеті жүздеген, мыңдаған жыр жолдарынан тұратын эпикалық дастандарды апталар, айлар бойы жалықпай тыңдайтындығы. Жырлаушылар мен тыңдаушылар арасындағы қарым – қатынас мәдениетінің өнернамалық - психологиялық хал - ахуалы арқылы эпик жыршылық өнердің құдіретті болмысы айқындалады. Эпикалық шығармалар құрылысындағы сюжеттік бөліктердің поэтикалық - психологиялық жағдайларына сәйкес жыршы – жыраулардың алуан әуенді - әуезді мақамдармен - саздармен өрнектеп жырлауынан тыңдаушылар эстетикалық рухани ләззат алады. Тыңдаушылар кейіпкерлермен бірге шаттанады, күйзеледі, айбарланады, айбаттанады, қуанады, ренжиді, өкінеді, үміттенеді, тебіренеді, толғанады. Өткен мен бүгінді, болашақты жалғайтын өршіл оптимизм рухымен жігерленеді, қуаттанады. Бұл ақындардың эпикалық дастандарын жыр мен әуез және көңіл - күй құбылыстарын қоса өріп жырлайтын жыршы - жыраулардың орындаушылық өнер құдіретінің көрсеткіші.

Қорқыт Ата өзінің он екі салалы батырлық дастандарын өз заманында осылай жырлағанын елестете сезінеміз.

Сол киелі дәстүрді жалғастырған Сыр бойы ақындарының эпикалық туындыларды жырлау дәстүрі жыршы - жыраулар өнері арқылы бүгінгі ұрпаққа жетті. Сөз арқауындағы аталған ақындар шығармашылығындағы эпикалық дастандарды атап көрсетеміз. Мысалы, Майлықожаның «Патша мен ұры», «Жақсы найып», «Зәйіт ұры», «Әмір Әмзе», «Зарқұм», т.б. дастандары; Базар Оңдасұлының «Айна – тарақ», «Әмина қыз», «Мақпал - Сегіз» дастандары; Жүсіп Ешниязұлының «Сұрмерген», «Шаһзада», «Мекер қатын», «Раунақ» дастандары; Омар Шораяқұлының «Жарлы Тәліп», «Қара шекпен», «Нақ Сүлеймен», «Маймыл», «Үш күлше», «Әбу Шаһыма»; Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «Мәрді дихан», «Данышпан қарт», «Тұтқын қыз», «Рауа бану», «Шаһнама» дастанының бөліктері («Әшкәбус», «Сам батыр», т.б.); Нұртуған Кенжеғұлұлының «Қарасай - Қазы», «Тағаймұрат», «Мәулімнияз - Едіге», «Орақ - Мамай», т.б. Сыр бойы жыршы - жыраулары жалпы түркілік фольклорлық эпостағы «Көрұғлы», «Алпамыс батыр», «Манас», т.б. Қазақ фольклорындағы «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» дастандарын да жырлайды.

Сыр бойы жыршы - жырауларының толғау - термелері мен эпикалық жырларды орындауында тыңдаушылардың жан жүйе психологиясын баурайтын басты ерекшелігі өлең мәтіндеріндегі жеке сөздердің, сөз тіркестерінің поэтикалық мағыналық қуатын айқын, ашық үнмен айтатындығы. Жеке сөздер мен сөз тіркестерінің өлең тармақтарындағы ұйқасуына, үндесуіне сәйкес сан алуан иірімді, толғанысты - тебіреністі мақамдармен - саздармен бөлеп

жырлау арқылы жыршы - жыраулар тыңдаушылардың ризалық ықыласын иеленгені – қалыптасқан жағдай.

Нәтижелер

Сыр бойы жыршылық дәстүрінің қайнар көзі ретінде қарастырылып отырған Қорқыт ата мұрасы ХІХ ғасырдың екінші жартысында-ақ ғылыми қоғамға кеңінен таныс бола бастады. Қорқыт мұрасын алғашқылардың бірі болып В.В. Бартольд түсіндірген болатын. Ол өзінің «Книга моего деда Коркут» атты еңбегінде көне деректі біраз талдады. Бұл еңбекті редакциялап, тақырыпты өрбіткен В.М. Жирмунский оғыздың батырлық эпостарына және Қорқыт ата мұрасына тоқталды. Бұл зерттеу жұмыстарында Қорқыт мұрасы ортақ түркі халықтарының төл мұрасы екені деректанулық тұрғыда ғана қарастырды.

Жалпы, ХІХ ғ. зерттеулердің көпшілігі деректанулық тұрғыда, алғашқы зерттеу тақырыбы ретінде зерделенді. Осы кезеңде тарихи деректер талданып бастап жатқанда, Сыр бойында Мұса Байзақұлы, Құлан Алдабергенұлы, Шәдітөре Жаһангерұлы, Ергөбек Құтымбайұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы және т.б. ақындық-жыршылық мектептері қалыптасып жатты. Тарихи кезеңдеу арқылы қарастыратын болсақ, екі ұқсастық пен мәдени байланыстың арасында ІХ–Х ғ. уақыт қамтылды. Бұл тарихи сәйкестік кейінгі ХХ ғасырда зерттеушілердің назарына ілінді. Мысалы, Қорқыт ата кітабын дерек ретінде қарастырып отырған В.В. Бартольд, В.М. Жирмунскийлер Сыр бойы қазақтарының Қорқыт мұрасын жалғастырушысы екенін сезе қойған жоқ. Алайда, ХХ ғасырдың екінші жартысында Ә.Х. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншалиев сияқты авторлар

Сыр бойы қазақтарының Қорқыт ата жыраулық мұрасының жалғастырушысы ретінде қарастыра білді. Мысалы, Ә.Х. Марғұланның «Халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі» (Марғұлан, 1985) арнайы зерттеуінде Қорқыт ата мұрасының халық музыкасындағы көрініс табуына тоқталды. Ә. Қоңыратбаев болса бұл пікірді екінші жағынан қарастырып, «Қорқыт», «Эпос және айтушылары» (Қоңыратбаев, 1975) сияқты мақалаларын жазып, Қорқыт ата мұрасының тарихылығын қарастырды. Бұл зерттеулерді қоса алғанда Р. Бердібайдың жыршылықтың жалғастығы, оның дәстүрі тұтас жыраулықты қамтығанын көрсетті.

Тәуелсіздік алғаннан кейінде Қорқыт ата мұрасының жыраулық өнердегі көріністері өз зерттеу өзектілігін жойған жоқ, керісінше өз этно-мәдени бірегейлігін тани бастаған қазақ халқы үшін көне тарихи деректерді жан-жақты талдау өзекті тақырыпқа айналды. Мысалы, 1994 жылы Қорқыт ата мұрасына арналған арнайы библиографиялық көрсеткіш дайындалды (Қорқыт ата, 1994: 31). Бұл Қорқыт ата кітабының мазмұнына, оның педагогикалық, философиялық мәніне арналған еңбектермен зерттеулерді топтастырды. Кейінгі жылдары М. Жолдасбеков, Г. Шадиеваның «Қорқыт ата кітабын» қазақшалаған нұсқасы жарық көрді. Бұл кітапқа түркиялық зерттеуші Э. Алкая сын-пікір жазды (Алкай, 2020: 91–95).

Қорқыт ата мұрасының сақталған негізгі ошағы Сыр бойы қазақтарының жыршылық өнері болып табылады. Қорқыт ата мұрасының Сыр бойы жыршылық өнеріндегі көрінісі, оның

қазақы дәстүрлі өнерге тасымалдануы мен бейімделу үрдістері анықталды. Бұл қазақ жыршылық өнерінің тамырының тереңде екенін көрсетіп, қазіргі жаһандану заманында да өміршең екенін анықтайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Қорқыт ата мұрасы Сыр бойы жыраулық мектебінде жалғасын тапты. Бұл жалпы түркілік өркениеттің асыл қазынасы ретінде өз өмір сүру кеңістігін Сыр сүлейлері шығармаларынан орын тапты. Оны Мұса Байзақұлы, Құлан Алдабергенұлы, Шәдітөре Жаһангерұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мансұр Бекежанұлы, Ешнияз Жөнелдікұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Омар Шораяқұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Оңғар Дырқайұлы, т.б. ақын-жыраулардың шығармаларындағы сарыннан байқауға болады.

Бұл дәстүр Қазақстан тарихында ұрпақтан ұрпаққа ұласып жалғасын таба береді. Келешекте осы сабақтастық жан-жақты пәнаралық байланыста зерттелуі қажет. Ортақ мұраның сақталуы мен өнерпаздар арасындағы мәдени тасымалдануы зерттеушілер назарынан тыс қалмауы тиіс. Бұл ұрпақтар арасындағы тарихи жадының жаңғыртып, дәріптеуге қолданылуы тиіс. Қорқыт мұрасының Сыр бойы қазақтарының жыршылық өнеріндегі сабақтастықты одан әрі дамыту жас жыршылық мектептердің, жаңа буын өкілдерінің алдында тұрған басты үндеуі деп түсінуіміз керек. Бұл қазіргі күнге дейін жалғасқан дәстүрдің келешекте үзілмей жалғасуын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Айдосов А., 2000. Бессмертное наследие Коркут-Аты (к 1300 летию «Книга моего деда Коркута») // Мысль. №2. С. 68–70.
2. Алиева С., 2014. Дастаны «Книга моего деда Коркута» как объект исследования русско-советского востоковедения (в свете современных достижений коркутоведения) // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия филология. Социальные коммуникации. Том. 27. № 3. С. 348–353.
3. Алкая Э., 2020. Қазақ тілінде жаңашаланған «Қорқыт ата кітабы» // Turkic Studies Journal. Vol. 2. P. 91–95.
4. Базар жырау., 1986. Шығармалары. Алматы: Жазушы. 200 б.
5. Бартольд В.В., 1894. Китаби Коркуд I. Борьба богатыря с ангелами смерти // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. СПб. Т. VIII. С. 203–208.
6. Бердібаев Р., 1980. Жыршылық дәстүр. Алматы: Қазақстан. 64 б.
7. Köse S., 2020. Dede Korkut Kitabı'nı Kaos ve Kozmos Bağlamında Okuma // Milli Folklor. Sayı 125. 71-81.
8. Жирмунский В. М., 1962. Огузский героический эпос и «Книга Коркута» // Книга моего деда Коркута: Огузский героический эпос / Сост. В. М. Жирмунский и А. Н. Кононов. М.; Л. 299 с.
9. Жұмабаев М., 1989. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. Алматы: Жазушы. 448 б.
10. Зейналов Ф., Ализаде С., 1988. Неисчерпаемая сокровищница «Книга моего деда Коркута». Баку: Язычы. 268 с.
11. Кенжеғұлұлы Н., 1994. Кәнекей, тілім, сөйлеші (Екінші кітап). Алматы: Қазақстан. 448 б.
12. Кете Жүсіп., 2003. Өлең – толғаулар, дастандар мен айтыстар. Алматы: Арыс. 236 б.
13. Короглы Х.Г., 1975. Стилистические особенности «Книга моего деда Коркута» // Советская тюркология. №2. С. 55–68.
14. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2008. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. Алматы: Дайк – Пресс. 968 б.
15. Қашқари М., 1993. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит түрк»). Алматы: Ана тілі. 192 б.
16. Қорқыт Ата кітабы., 1986. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос. Аударған Ә.Қоңыратбаев. – Алматы: Жазушы. 128 б.
17. Қорқыт ата., 1994. (Библиографиялық көрсеткіш). Алматы. 31 б.
18. Қоңыратбаев Ә., 1975. Эпос және оның айтушылары. Алматы: Қазақстан. Б.14–19, 40.
19. Қоңыратбаев Ә., 1987. «Қорқыт кітабы» жырлары // Қазақ эпосы және тюркология. Алматы. Б. 168–178.
20. Қоңыратбаев Ә., 1991. Қорқыт // Қазақ фольклорының тарихы. Алматы. Б. 86–91.
21. Қыраубайқызы А., 1997. Шығыстық қисса-дастандар. Алматы: Рауан. 140 б.
22. Майлықожа., 2005. Шығармалар. Жинап, зерттеп, жариялай жүріп құрастырған

әдебиетші Ә. Оспанұлы. Алматы: Атамұра. 864 б.

23. Марғұлан Ә., 1970. Дана Қорқыт туралы // Лениншіл жас. 20 қаңтар.

24. Марғұлан Ә., 1985. Халық музыкасындағы Қорқыт дәстүрі // Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы. Б. 212–228.

25. Сүйіншалиев Х., 1978. Қорқыт ата кітабы // Ғасырлар поэзиясы. Зерттеулер. Алматы. Б. 38–40.

26. Шораяқтың Омары., 1995. Сөйле, тілім, жосылып: Өлеңдер, дастандар, айтыстар. Алматы: Рауан. 301 б.

27. Ізтілеуов Т., 1972. Назым: Таңдамалы шығармалар. Алматы: Жазушы. 264 б.

References

1. Aidosov A., 2000. Bessmertnoe nasledie Korkýt-Aty (k 1300 letý «Kniga moego deda Korkýta») [The immortal heritage of Korkut-Ata] // Mysl. №2. P. 68–70. [In Russian].

2. Aieva S., 2014. Dastany «Kniga moego deda Korkýta» kak objekt issledovaniya rýssko-sovetskogo vostokovedeniya (v svete sovremennykh dostijeni korkýtovedeniya) [Dastans “The Book of My Grandfather Korkut” as an object of study of Russian-Soviet oriental studies] // Ýchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo ýniversiteta imeni V.I. Vernadskogo. Seriya filologiya. Sosialnye kommunikatsii. Tom. 27. № 3. P. 348–353. [In Russian].

3. Alkaia E., 2020. Qazaq tilinde jańashalangan «Qorqyt ata kitaby» [Book Korkut ata in Kazakh language] // Turkic Studies Journal. Vol. 2. P. 91–95. [In Kazakh].

4. Bazarjyraý., 1986. Shyǵarmalary [Composition]. Almaty: Jazyshy. 200 p. [In Kazakh].

5. Bartold V.V., 1894. Kitabı Korkýd I. Borba bogatyrá s angelamı smerti [Kitabi Korkud I. The hero's struggle with the angels of death] // Zapiski Vostochnogo otdelenia Rýsskogo arheologicheskogo obshestva. SPb. T. VIII. P. 203–208. [In Russian].

6. Berdibaev R., 1980. Jyrshylyq dástúr [Narrative tradition]. Almaty: Qazaqstan. 64 p. [In Kazakh].

7. KÖSE S., 2020. Dede Korkut Kitabı'nı Kaos ve Kozmos Bağlamında Okuma [Reading the Book of Dede Korkut in The Context of Chaos and Cosmos] // Milli Folklor. Sayı 125. 71-81. (In Turkic)

8. Jirmýnski V.M., 1962. Ogýzski geroicheski epos ı «Kniga Korkýta» // Kniga moego deda Korkýta: Ogýzski geroicheski epos / Sost. V. M. Jirmýnski ı A. N. Kononov [Oghuz heroic epic and “Book of Korkut”]. M.; L. 299 p: il. [In Russian].

9. Jumabaev M., 1989. Shyǵarmalary: Óleńder, poemalar, qara sózder [Works: Poems, poems, black words]. Almaty: Jazyshy. 448 p. [In Kazakh].

10. Zernalov F., Alizade S., 1988. Neischerpaemaya sokrovishnısa «Kniga moego deda Korkýta» [The inexhaustible treasury “The Book of My Grandfather Korkut”]. Baký: Iazychy. 268 p. [In Russian].

11. Kenjeǵululy N., 1994. Kánekei, tilim, sóileshi (Ekinshi kitap) [well sing my tongue]. Almaty: Qazaqstan. 448 p. [In Kazakh].

12. Kete Júsip., 2003. Óleń – tolǵaýlar, dastandar men aıtystar [Poems are struggles, sagas and arguments]. Almaty: Arys. 236 p. [In Kazakh].

13. Korogly H.G., 1975. Stilicheskie osobennosti «Kniga moego deda Korkýta» [Stylistic features of “The Book of My Grandfather Korkut”] // Sovetskaia túrkologiya. № 2. P. 55–68. [In Russian].

14. Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi., 2008. Jalpy redaksiyasyn basqarǵan T. Januzaqov [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik – Pres. 968 p. [In Kazakh].
15. Qashqarı M., 1993. Túbi bir túrki tili («Dıyanı luǵat it túrk») [The bottom is a Turkic language]. Almaty: Ana tili. 192 p. [In Kazakh].
16. Qorqyt Ata kitaby., 1986. Oǵyzdardıń batırlyq jyrlary: Epos. Áydarǵan Á. Qońyratbaev [Heroic songs of the Ogyz]. Almaty: Jazýshy. – 128 p. [In Kazakh].
17. Qorqyt ata., 1994. (Bibliografialyq kórsetkish) [Korkyt ata Bibliographic index]. Almaty. 31 p. [In Kazakh].
18. Qońyratbaev Á., 1975. Epos jáne onyń aitýshylary [The epic and its narrators]. Almaty: Qazaqstan. P. 14–19, 40. [In Kazakh].
19. Qońyratbaev Á., 1987. «Qorqyt kitaby» jyrlary ["Korkyt book" poems] // Qazaq eposy jáne túrkologıa. Almaty. P. 168–178. [In Kazakh].
20. Qońyratbaev Á., 1991. Qorqyt [Korkud] // Qazaq fólklorynyń tarihy. Almaty. P. 86–91. [In Kazakh].
21. Qyraıbaıqyzy A., 1997. Shyǵystyq qissa-dastandar [Oriental stories]. Almaty: Raıan. 140 p. [In Kazakh].
22. Maılyqoja. 2005., Shyǵarmalar. Jınap, zerttep, jarıalai júrip qurastyrgan ádebietshi Á. Ospanuly [Compositions]. Almaty: Atamura. 864 p. [In Kazakh].
23. Marǵulan Á., 1970. Dana Qorqyt týraly [About outstanding Korkut] // Leninshil jas. 20 qańtar. [In Kazakh].
24. Marǵulan Á., 1985. Halyq mýzykasyn daǵy Qorqyt dástúri [Korkyt tradition in folk music] // Marǵulan Á. Ejelgi jyr, ańyzdar. Almaty. P. 212–228. [In Kazakh].
25. Súıınshaliev H., 1978. «Qorqyt ata kitaby» ["The Book of Korkud"] // Ğasyrlar poeziasy. Zertteýler. Almaty. P. 38–40. [In Kazakh].
26. Shoraıaqtyń Omary., 1995. Sóile, tilim, josylp: Óleńder, dastandar, aıtystar [Speak, speak, speak: Poems, sagas, arguments]. Almaty: Raıan. 301 p. [In Kazakh].
27. İztileýov T., 1972. Nazym: Tańdamaly shyǵarmalar [Selected works.]. Almaty: Jazýshy. 264 p. [In Kazakh].

Байбосынова У.М.

Казахский национальный университет искусств

Астана, Казахстан

e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

НАСЛЕДИЕ КОРКЫТ АТА И ТРАДИЦИЯ ЖЫРШЫ-ЖЫРАУ СЫРДАРЬИНСКОГО РЕГИОНА

Аннотация. В статье рассматриваются исторические корни и общие тюркские связи школы жырау Сырдарьинского региона. В своей исследовательской статье автор связывает происхождение искусства жырау, принадлежащего общим тюркским народам, с традицией Коркыт ата, анализируя его ареал и развитие до второй половины XIX века. Цель статьи – определить историческое происхождение сырдарьинской школы жырау, объяснить ее как источник общетюркского мировоззрения, а

также проанализировать последующую культурную трансформацию жыры-жырау в казахской народной традиции. Для достижения этой цели автор использовал специальную литературу и исторические данные, версии произведений выдающихся авторов. Данная работа показывает продолжение искусство жырау на казахской земле, продолжающееся в традициях Коркыт ата, исследует его изменения и самобытность, а также раскрывает конкретные исторические произведения. Кроме того, доказано, что эстетический, педагогический, философский источник произведений жырау уходит корнями к древней традиции Коркыт ата. В заключении автор указывает на наследие Коркыт ата как на начало традиционного искусства жырау у казахов Сырдарьи, показывает, что традиция жырау всесторонне совершенствовалась и продолжалась в местном регионе. В XIX-XX вв. оно продолжалось в произведениях Мусы Байзакулы, Кулана Алдабергеноулы, Шадтуре Жахангерулы, Ергобека Куттыбайулы, Мансура Бекежанулы, Ешнияза Жонелдикулы, Жусупа Ешниязулы, Омара Шораякулы, Турмагамбета Изтлеуулы, Онгара Дыркайулы и др.

Ключевые слова: Коркыт ата, традиции жыры-жырау, культура, искусство, Сырдарья, тюркские народы, воспитание.

Для цитирования: Байбосынова У. М. Наследие Коркыт ата и традиция жыры-жырау Сырдарьинского региона // Мадени мұра. 2024. №2 (105). 81-98 с. (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.06>

Baibosynova U.M.

Kazakh National Art University

Astana, Kazakhstan

e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

THE HERITAGE OF KORKYT ATA AND THE TRADITION OF ZHYRSHY-ZHYRAU OF THE SYR DARYA REGION

Abstract. The article examines the historical roots and common Turkic ties of the Syr Darya school of the Zhyrau. In the study, the author connects the origin of the art of the Zhyrau belonging to the common Turkic peoples with the tradition of Zhyrau Korkyt ata, analyzing its area and continuation until the second half of the XIX century. The purpose of the article is to identify the historical origin of the Syr Darya school of the Zhyrau and to explain as a source of a common Turkic worldview, as well as the analysis of the subsequent cultural transformation of the Zhyrau in the traditions of the Zhyrau Kazakh people. The author used special literature and historical data, versions of the works of outstanding singers. As a result, this study shows the continuation of Zhyrau art in the Kazakh land, continuing in the traditions of Korkyt Ata, explores changes and identity, and also reveals specific historical psalms. It is proved that the aesthetic, pedagogical, and philosophical source of Zhyrau's works is rooted in the ancient Korkyt Ata tradition. In conclusion, the author

points to the legacy of Korkyt Ata as the beginning of the traditional Zhyrau art of Syr Darya Kazakhs, shows that the Zhyrau tradition was comprehensively improved and continued in local region. In the XIX-XX centuries it continued in the works of Musa Bajzakuly, Kulan Aldabergenuly, Shadtore Zhahangeruly, Ergobek Kuttybajuly, Mansur Bekezhanuly, Eshniyaz Zhoneldikuly, Zhusup Eshniyazuly, Omar Shorayakuly, Turmagambet Iztleuuly, Ongar Dyrkajuly, etc.

Keywords: Korkyt ata, Zhyrshy-Zhyrau traditions, culture, art, Syr Darya, Turkic peoples, education.

For citation: Baibosynova U.M. The heritage of Korkyt ata and the tradition of zhyrshy-zhyrau of the Syr Darya region // Madeni mura. 2024. №2(105). 81-98 p. (kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.06>

Автор туралы мәлімет:

Байбосынова Ұлжан Мәлікайдарқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ Ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Сведения об авторе:

Байбосынова Улжан Маликайдаровна, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Information about the author:

Baibosynova Ulzhan Malikaidarovna, Candidate of Philology, the Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Самедова С.Т.

Институт истории и этнологии им. А.А. Бакиханова
Национальная Академия Наук Азербайджана
Баку, Азербайджан
e-mail: sevasamadova@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ НАРОДОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА В ЭПОХУ АНТИЧНОСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ УКРАШЕНИЙ)

Аннотация. Географическим объектом данного исследования является Южный Кавказ, в исследуемое время заселённый самыми многочисленными автохтонными народами на Кавказе – албанцами и иберами, что отмечают в своих известных трудах классики античности Страбон (XI, II,19), Птолемей (11, 219) и Плутарх (Помпей,34). Предметом заданной к изучению темы являются схожие ювелирные артефакты региона, свидетельствующие об этнокультурных связях местных народов. В целом изучение этнокультурных контактов племён и народов по предметам материальной культуры – весьма сложная задача.

Безусловно, по своему содержанию древние мастеровые в создании своих изделий использовали местные природные ресурсы, их мироощущения и фантазии были связаны с естественными палитрами родного края. Аналитический характер исследования артефактов отражает, что в античные времена украшения Албании и Иберии, несмотря на свои исконные черты, заключали в себе пришлые формы и элементы. Происходило это по следующим основным причинам: межкультурным и торгово-экономическим связям, миграциям и др. политическим событиям. Изысканием отражены формы и элементы культуры кочевых этносов в концепции влияния их культуры на традиции аборигенных народов, и наоборот.

Ключевые слова: украшения, Кавказская Албания, Колхида, Иберия, скифы.

Для цитирования: Самедова С.Т. Некоторые аспекты этнокультурных связей народов Южного Кавказа в эпоху античности (по материалам украшений) // Мадени Мұра. 2024 (105). 99-117 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.07>

Введение

История Южного Кавказа первой половины I тысячелетия до н.э. знаменуется мощными экономико-политическими процессами. Эта эпоха начала железа сыграла революционную роль в жизни человечества, в частности, в росте производительного труда и перепроизводстве товаров. В это время увеличилось число орудий труда, оружия, производимых средств защиты. С появлением железа кузнецы стали выковывать более совершенные инструменты, предназначенные в металлообработке (производили обработку металлов острыми стальными инструментами, чеканку, выбивку при помощи пунсонов). Все это способствовало прогрессу в жизнедеятельности людей, в том числе, в качественном исполнении изделий. Усилился процесс социальной дифференциации в обществе, появились классы, элита, высоко ценящая украшения из золота и серебра, драгоценные и полудрагоценные камни, геммы и тореветику.

Собственно, железные украшения в ходе раскопок встречались редко по двум причинам: во-первых, железо со временем ржавело и подвергалось эрозии, во-вторых, в случае с албанцами, орудия труда передавались, видимо, по наследству, и потому они не укладывали их в могильники. Так, археологи Азербайджана отмечают факт малочисленности железных, и, по известной причине, деревянных орудий труда в захоронениях (Халилов, 39; Османов, 160-163), но в целом они объясняют это явление с точки зрения особого отношения албанцев к труду (Самедова, 1917: 462). В одном из раннесредневековых могильников Албании был выявлен набор

инструментов ткача (Ваидов, 1961: 68). Анализируя памятники материальной культуры Грузии, этнограф Р.Эристави отмечает, что здесь имел место ритуал, когда умершим мастеровым в могильники ставили инструменты производства (Кесеменли, 1999: 105). Наблюдаемо, что в могильниках Грузии вышесказанный погребальный акт наблюдался гораздо чаще, чем в археологических раскопках Азербайджана.

Южный Кавказ издавна славился добычами в рудниках меди, железа и драгоценных металлов, вследствие чего сюда устремились народы из Малой Азии и Европы. Начались миграции народов, последовали войны Великих империй за Южный Кавказ и вытеснение Западом отсюда Востока, культура, которая зиждилась на мировых цивилизациях Египта, Месопотамии, Индии, Китая. Территориальная же близость этносов играла первостепенную роль в формировании и направлении той или иной индустрии и культуры.

Актуальность исследования обусловлена малой изученностью истории внутренних контактов между народами Южного Кавказа в древности. Издавна кавказский перешеек занимает стратегическое место в истории евроазиатского континента, являясь местом перекрещивания многих культур, что способствовало быстрому росту городов и их урбанизации, приобретению транзитного статуса торговых путей. В результате выгодного географического расположения южнокавказские народы оказывали действительное влияние на социальное, культурное и экономическое развитие народов всей Евразии. Безусловно, большую роль в этом процессе сыграл

Великий Шёлковый путь, тянувшийся от Китая до Европы. И сегодня этот регион является местом перекрещивания торговых путей благодаря прохождению трансконтинентального железнодорожного пути. Идея Нового Шёлкового пути («Один пояс – один путь») основывается на историческом примере древнего Великого шёлкового пути, берущего своё начало со II в. до н. э. и бывшего одним из важнейших торговых маршрутов в средние века. Как и в прошлом, значительная часть этого отрезка пути пролегает по территории Азии, включая Среднюю Азию и Казахстан (Байпаков, 2010). Изучение этих вопросов на основе бронзовых, золотых и серебряных украшений, драгоценных и полудрагоценных камней, предвидится важным решением с точки зрения поставленных задач и цели.

При изучении данной темы приоритетными являются следующие постулаты: каждое выявленное археологами украшение свидетельствует об уровне технических возможностей древних ювелиров, позволяет нам говорить о выработке у них определённых общностей в художественном выражении. Они оставили глубокий след на материальной и духовной культуре народов региона, и, прежде всего, их автохтонных представителей на рубеже двух эпох – бронзы и железа.

Вторым важным аспектом в представленной к вниманию темы является то, что издавна украшения служили своего рода ориентиром в определении социального уровня развития общества, показателем уровня экономического благосостояния и культурного наследия народа. Как и многие другие предметы материальной культуры, ювелирные изделия имеют

свою историю генезиса, начиная от добычи металлов и заканчивая получением из них лучших примеров мирового художественно-прикладного искусства.

В-третьих, актуальность изучения материальной культуры и быта в рамках конкретных периодов истории искусства верно с той точки зрения, что характерные черты стиля в искусстве, сформированные на каждом этапе истории его развития, оказывали должное влияние на архитектуру, художественно-прикладное искусство, костюм этноса и т. д.

Материалы и методология исследования

В изучении артефактов, а именно в детализации их форм и элементов, выявлении традиционных локальных черт исполнения, маршрутизации экспорта и импорта изделий, модификации художественных форм с учётом сохранения в них первичных элементов и, наоборот, при создании классических форм, появлении на них новых свободных импровизаций, в том числе стилизации, использовался метод сравнительного анализа данных археологии и письменных источников.

С точки зрения методологии исследования статья базируется на сравнительном анализе памятников. В ней исходно из определения предмета исследования затронуты культурные связи, имевшие место в приграничные периоды истории. В целом территориальные рамки включают южнокавказскую ойкумену рубежа двух первых тысячелетий, а при определении характера и масштаба соответствующих этнокультурных связей – территорию контактирующих групп населения внутри региона.

Исследование албанской культуры

отражает непосредственное влияние политических, исторических событий на производственные мощи страны. Так по количественному и качественному анализу артефактов становится ясно, что в это время происходила перегруппировка производства, в частности, угасание керамического производства в период римской экспансии на Албанию и Иберию, в связи с масштабами производства оружия происходил подъём металлообработки. В изучаемое время оружие и военную экипировку для элиты, как правило, кузнецы выковывали из железа. Возможно, некоторые ювелиры экстренно переклассифицировались в оружейников, а спрос на ювелирные изделия несколько уменьшился в связи с подготовкой населения к отражению надвигающейся экспансии.

Что нам объясняют сходные археологические материалы, нередко разделённые тысячами километров? Приведённые научные данные свидетельствуют о том, что группы населения, покинувшие свои прежние места проживания, либо имеют общее происхождение с новым местом их дислокации, либо сталкивались в результате миграционных процессов, либо вступали в торговые, экономические или любые другие контакты, имевшие место в истории практически любого народа в любой исторический период.

По всей территории региона происходили грандиозные перемещения, множество этнически разнородных племён и народов, находясь в поиске новых мест для проживания, вступали в те или иные политико-экономические отношения. Определить степень их контактности в целом возможно лишь только после детализации истории генезиса и

культуры каждого этноса, определяя, таким образом, ядро их традиционной культуры в прошлом. Осуществить это можно на основе индуктивных и дедуктивных способов исследования, сравнительного анализа артефактов аборигенного населения и аллохтонов, оставивших след в культуре первых. Безусловно, совместное их проживание обусловило взаимопроникновение материальной культуры и их элементов в каждом отдельном случае. Однако редко происходило полное растворение одной культуры в другой.

Под понятием «этнокультурные связи» подразумевается весь комплекс внешних связей того или иного народа, то есть торговые, дипломатические, брачные, политические, таможенные и другие отношения. Любые названные связи предполагают исторически сложившиеся объективные и субъективные причины и следствия, демографические трансформации в обществе. В этнокультурном же плане в это время происходил ещё процесс формирования общегосударственного и общенародного мышления.

В теоретическом и тематическом плане следует различать грань между понятиями «этнокультурные процессы» и «этнокультурные связи». Безусловно, это не взаимоисключающие парадигмы, а наоборот, взаимодополняющие аспекты. Этнические процессы предполагают существенные модификации в ходе исторического развития отдельных этнических элементов, частей этносов и этносов в целом, а также появление новых этнических общностей (<https://www.booksite.ru>). К этническим процессам относятся войны, насильственные переселения, политические миграции, к примеру, выдворение тех или иных

местных династов в другую страну. Так, в средневековье в результате стратегических целей Персии происходили политические миграции в соседнюю страну – в Кавказскую Албанию; сюда были мигрированы персоязычные народы, на протяжении последующих долгих веков здесь происходил процесс ассимиляции их в тюркских народах. Природа миграций многолика, происходили они по причине социально-политических всплесков в структуре общества: клановых эксцессов и преследований, чрезвычайных ситуаций в связи с военными действиями, революциями, природными катаклизмами, вооружёнными столкновениями внутри общества, политическими депортациями, борьбой династий за престол и т.п. Во все времена экономические миграции являлись следствием войн, низкого уровня жизни людей, стремлением заработать, найти достойную работу за пределами родины и места обитания и т.п.

Степень изученности темы

До сих пор исследуемая тема не рассматривалась на межрегиональном уровне. Безусловно, диапазон изысканий ювелирных изделий многогранен и требует дальнейших решений с точки зрения этнокультурных связей в регионе, имевших место в прошлом. Однако провести сравнительный анализ и найти общие черты в ювелирных изделиях для выявления уровня межрегиональных связей двух государств, в которых проживали самые многочисленные автохтонные народы Южного Кавказа – иберы и албанцы, приходится впервые.

Библиография по заданной теме основывается на плеяде авторов советского и постсоветского времени,

коснувшихся в своих изысканиях древних ювелирных изделий народов Южно-Кавказского региона. Однако структурно тема изучалась по различным аспектам металлообработки – добычи, производственного цикла по части обработки металла, художественного оформления изделия и т. д., но не с точки зрения этнокультурных связей.

Особое место в исследовании занимают труды грузинских учёных-антиковедов, куда входят следующие авторы: О.Д. Лордкипанидзе, А.А. Апакидзе, В.М. Джапаридзе, М.Л. Инадзе, В.А. Левинадзе и др. Среди азербайджанских учёных по изучению заданной темы следует выделить таких учёных, как Дж.А. Халилов, Ф.Л. Османов, И.А. Бабаев, Г.М. Асланов, М.Дж. Халилов, Б. Раджабли, А. Раджабова и др.

Анализ

На протяжении долгих веков украшения составляли важную часть материальной культуры того или иного сложившегося этноса. На каждом этапе эволюционного развития ювелирного искусства художники-ювелиры, сохраняя производственные традиции и испытанную веками технику исполнения в металлообработке, вносили новую лепту в его совершенствование, создавая тем самым определённые стилистические решения, позволяющие сочетать разнообразие видов прикладного искусства в едином направлении. Первые украшения люди научились создавать из костей и зубов диких животных, ракушек, глины, дерева, смолы, каменных минералов, затем в эпоху энеолита появляются металлические изделия из меди, в эпоху железа – железные, ещё гораздо ранее люди научились уже

использовать благородные металлы – золото и серебро. Позже появляются изделия со вставками из драгоценных и полудрагоценных камней, появляются инталии.

Бронза. Для исследования этнокультурных связей, имевших место в древности, на основе ювелирных изделий, на первое место в силу их массового производства и ношения выдвигаются бронзовые изделия, создаваемые из сплава меди и олова. Предположительно, последний металл импортировался в регион. Помимо ручных и ножных браслетов, немалое число бронзовых украшений составляют различные подвески, перстни, шейные наборы, пронизи и, в особенности, пряжки. Это с одной стороны, а с другой стороны – объектом исследования являются аналогичные материалы, найденные на памятниках других археологий (Самедова, 1917: 270).

По мнению ряда исследователей территория между Курой и Араксом являлась первоначальным местом сосредоточения медных рудников в Азербайджане, а также и базой для экспорта сырья, и местом, где научились выплавлять и доводить медь до готовности. С давних времён большие залежи меди и другие природные богатства содержатся в недрах Гядабейского, Балакянского, Дашкесанского районов, а также в Гарабаге (Раджабова, 2000: 70- 71).

В Азербайджане, как и на всём территориальном пространстве Южного Кавказа, первые предметы из меди были выявлены в Кюльтепе (Нахчыван) (4 тыс. до н.э.). Обнаруженные формы для литья, а также наличие медеплавильных печей в культурных слоях 3-нач. 2 тыс. до н.э. в Кюльтепе и Баба-Дервише служат подтверждением производственного

начала металлообработки в целом (Абибуллаев, 1982: 165). Со временем в местную медь стали добавлять олово, предположительно, привозное (Кашкай, 1993: 89, 33, 99). Ш. Садыхзаде отмечает: «На территории древнего Азербайджана залежали запасы меди, сурьмы, железной руды, но олово, видимо, привозилось из ближневосточных стран» (Садыхзаде, 1971: 3-20).

Медь, как известно, относится к типу цветных твёрдых металлов, даже при более высокой температуре она плавится медленно. Древние металлурги, получив бронзу из сплава меди и олова, наиболее прочного металла, начали из него создавать оружие, военные доспехи и многочисленные разнотипные орудия труда, украшения. Получив бронзу, люди начали создавать орудия для производства, различного рода ремесленные инструменты, в том числе, ювелирные. В Грузии был найден древний образец бронзового резца, используемый в гравировке металла (Куфтин, 1992: 20). Новым способом в металлообработке в это время являлось изготовление предметов из листового металла путём чеканки. Ранее таким способом были созданы бронзовые шлемы, обнаруженные в Хасанлу и Марлике (Южный Азербайджан) (Кашкай, 1993: 94). Бронзовые шлемы были обнаружены и в Албании в Ньюди, Габале (Самедова, 1917: 425; Османов, 190; Бабаев, 183-186).

Рассмотрим группу бронзовых украшений, их локальное преобладание по региону, приближённые их формы и элементы. Бронзовые украшения в этих культурах включают в себя, как уже говорилось, многообразные браслеты, височные подвески, овальные и круглые пластины, перстни-печатки, перстни с крупными вставками, шумящие и не

шумящие подвески, пронизы (предметы со сквозными отверстиями), гривны (шейные украшения в виде обручей), аксессуары одежды (пояса, пуговицы, пластники-нашивки, бляхи, пряжи). Исследовательской задачей является выявление среди древних украшений Грузии и Азербайджана сходств, а по ним рассмотреть имевшие место контакты, а также связи населения двух государств с культурой аллохтонов, изучить происшедшие трансформации в столкнувшихся культурах или обозначить их отсутствие.

Богатая материальная культура региона, включая украшения, позволяет раскрыть завесу над проблемой взаимодействия южнокавказских племён и народов на почве экономических и культурных связей. Так, по мнению А. Раджабли, бронзовые браслеты и ракушки каури служили предметами, эквивалентными деньгам, ими совершались товарные обмены. Потому среди съёмного материала по региону их было обнаружено много (Раджабли, 1997: 9).

Археологическими изысканиями в Азербайджане и Грузии были выявлены схожие украшения, подтверждающие имевшие место связи между албанцами, иберами и скифами. Здесь были обнаружены идентичные браслеты с несходящимися концами и чуть вогнутые в тыльной части, разнились браслеты лишь с зооморфными концами: в случае с албанской находкой концы браслетов имели змеиные головки, в случае же с иберийской наблюдались головки оводов. Следует отметить, что никакие политические события не могли изменить веками приобретённые эмпирические навыки в ремёслах. В целом при изучении погребального набора, в том числе ювелирных изделий,

исследователи во внешне схожих изделиях отмечают некоторые отличия их по формам и деталям, технике исполнения. Сходства прослеживаются в хозяйственном укладе, в погребальных обрядах, в материальной культуре, в том числе в типах производимых украшений. Сходный набор инвентаря, проникновение локальных элементов одной культуры в культуру другой географической среды, различного рода подражания в сфере ювелирного и керамического производства свидетельствуют об этнических контактах. Их схожесть объясняется вероятным этническим родством или территориальной близостью проживания групп населения. В условиях материального сближения создавалась тенденция усиления общностей этносов в сфере духовной культуры. Торговые контакты племён сопровождались и техническими обменами, связанными с тем или иным производством, в том числе и в области металлообработки. В результате в изделиях нередко менялись формы и орнаментальные мотивы. Однако обозначенные выше положения, большей частью, предполагают обмен готовых изделий, происходивший в результате торговых, брачных и других связей.

Вероятно, развивающиеся торговые связи населения Южного Кавказа затронули, прежде всего, ближайшие приграничные территории, далее – центральные области. Здесь нужно ещё раз подчеркнуть, что ядром каждой воспроизводящей культуры являлось аборигенное население. В частности, в Албании – культура албанцев, в Иберии – иберийцев и т.д.

Археология Южного Кавказа к I тыс. до н.э. характеризуется существованием здесь основных археологических культур

– албанской, колхской и иберийской. Съёмный материал и сравнительный анализ украшений из Южного Кавказа свидетельствуют о межрегиональных контактах, имевших место в результате обмена, купли-продажи изделий, брачных контактов, таким образом, передавались и изучались традиции их изготовления. Простые изделия, к примеру, бронзовые браслеты, ракушки каури, служили, предположительно, эквивалентом монет (Раджабли, 1997: 9-12). И потому они имели широкое распространение. Некоторые ювелиры допускали фантазийные коррективы в создании изделий, элементов, нередко практикуя полное копирование формы украшения. Но бывали случаи, когда изделие не имело аналогий в производстве как по форме, так и в орнаментации. Так на некоторые изделия наносились рисунки по эксклюзивной художественной штамповке. Проникновение подобного рода изделий в другую географическую среду, могло быть либо в результате торговых отношений, дарственным путём или в результате брачного союза. Итак, межэтнические контакты происходили в результате торговых, брачных связей, военных экспансий и имперских войн: захват пленных, трофеев.

Издавна народы Южного Кавказа поддерживали тесные отношения с азиатскими государствами, в особенности с ближневосточными странами. Безусловно, направляясь на Восток по караванным дорогам, кавказские купцы по пути контактировали с местными торговцами, своими ближайшими соседями, вследствие чего в их материальной культуре возникали некоторые общие черты, происходил процесс аккомодации и синтеза культур.

Вековая зависимость и вассальное положение народов нередко приводили к ассимиляции культур.

Подражание – это практически точное исполнение оригинала. Так в Азербайджане были выявлены клады с монетами-подражаниями Александра Македонского. Встречались и импровизированные украшения с присутствием местных элементов и орнаментации. Однако такого рода изделия могли отличаться по технике изготовления. Со временем пришлым населением со сложившейся своей традиционной унифицированной культурой приходилось обмениваться своими традициями изготовления тех или иных продукции с местными этносами. Известны случаи, когда пришлые элементы хранили свои тайны по части техники изготовления изделия и нанесения орнаментации, обладая локальными традиционными приёмами в их исполнении. Однако ручная орнаментация – рельефные и графические изображения, в этом плане, более уязвима, так как ювелир, наглядно восприняв орнамент оригинала, мог его перенять и модифицировать.

В пользу предположения об имевших место культурных контактах между самыми многочисленными аборигенными этносами Южного Кавказа – албанцами и иберами, говорит распространение на территории их обитания культур ряда схожих украшений, отдельно взятых их элементов и стилизаций. Как уже отмечалось, одной из причин идентичности инвентарного набора в отдалённых на большом расстоянии друг от друга могильниках, может быть, их общее родственное происхождение. К примеру, племя из одного рода переселилось в другое место, перенеся

свои локальные элементы культуры в новую обитель, сохраняя при этом свои традиции и не позволяя им утеряться во времени.

Встречались ювелирные изделия, свидетельствующие о развитых межэтнических отношениях албанцев, иберийцев и колхов между собой, а также с кочевниками. Так, несмыкающиеся браслеты прослежены у албанцев и иберов, только у албанцев на концах браслета имелись стилизованные головки змей, а у иберов – головки овов. Вогнутые во внутренней тыльной стороне стилизованные браслеты имеют скифское происхождение. Такие браслеты наблюдались и у албанцев, и у иберов, потому они могли бы быть ими приобретёнными или иметь статус – украшения-подражания. К тому же, на территориях Албании и Иберии, Колхиды, наблюдались следы скифской культуры. И это неслучайно. На древней земле Азербайджана возникло скифское царство, обитали скифы и в Иберии. Собранный съёмный материал по региону свидетельствует об общем происхождении некоторых албанских и иберийских, колхских ювелирных изделий со скифскими, но несколько в свободных стилевых импровизациях. На это также указывает идентичный состав погребального набора и присутствие на предметах материальной культуры пришлых элементов. Итак, этнокультурные отношения предполагают ещё и тему этнического родства, географической и территориальной близости, позволяющей взаимодействовать по указанным направлениям. В целом материалы свидетельствуют о близких контактах албанцев, иберийцев и колхов. К тому же, классик сообщает о территории совместного проживания

этих племён, то есть о контактных зонах (St., XI, IV,1).

В исследуемое время в регионе широкое распространение получил обмен готовыми изделиями, и это закономерно, так как по территории Южного Кавказа с Востока на Запад передвигались купцы с караванами навьюченные товарами. Кроме того, торговые, политические связи влекли за собой взаимопроникновение некоторых элементов культуры в духовную сферу жизни. Так, известно, что среди населения Албании и Иберии был распространён культ коня, два этих народа выставили большое число войск против Помпея. Со слов Страбона, «албанцы пользовались на войне покрытой броней лошадьми» (XI, IV, 5). В ходе археологических раскопок в Азербайджане, в античном пласте, были обнаружены металлические фигуры лошадей, в том числе, в стилизованном виде. Нередко встречались украшения – кони с цепями (Самедова, 1917: 191), характерные для степей, лесному же населению был присущ культ льва, вследствие контактов этих групп на памятниках обнаруживаются фигурки, пронизы льва (в фауне Южного Кавказа лев был не случайным явлением (редкие заходы и т.п.)), а органическим членом местной фауны. В голоцене лев на Кавказе был более обычен (шире распространён), нежели тигр (*Panthera tigris*), хотя вымер гораздо раньше – в X веке, в то время как тигр продержался в регионе вплоть до середины XX века (<https://crazy-zoologist.livejournal.com/612370.html/>), а на севере Азербайджана чаще находят фигуры и пронизки коней. Отдельным вопросом стоит духовные контакты, общая религия Зороастра, язычества, идолопоклонства, в целом религиозные культы, в особенности, тотемические и

астральные культы, нашедшие яркое воплощение и в украшениях.

Весомый вклад в формировании мировоззрения и эстетических взглядов мастеров-умельцев сыграла естественная основа мироздания, собственное созерцание человеком окружающего его мира. Ювелирное искусство Южного Кавказа изобилует природными мотивами. Историю естественно-географическая среда этого невероятно красивого уголка мира в каждом отдельном случае диктует свои уникальные композиции, орнаменты и стили, расширяет воображение местных художников-ювелиров, позволяя создавать им в этой сложной области искусства поистине шедевры культуры.

Примерами всестороннего изучения единого художественного стиля в искусстве Южного Кавказа являются украшения древних Албании, Колхиды и Иберии. Здесь мы в массовом количестве наблюдаем комплект готовых нательных украшений, в который входят браслеты, кольца, серьги, бусы, подвески. Создавались аксессуары для дома и одежды: зеркала, застёжки, пряжки, пуговицы, а также ювелирно инкрустировались кинжалы, наперстки, удила, рукоятки ножей.

В ранний античный период в Албании украшения в основном были представлены коллекцией бронзовых изделий. Как правило, ими являлись головные и нательные украшения. В целом среди ювелирных изделий, как и в керамике, наиболее типичными были украшения с резными геометрическими узорами и зооморфными мотивами и формами.

В 1966 году под руководством известного археолога-историка С.М. Казиева его коллеги Г.М. Асланова, Т.И. Голубкиной и Ш.Г. Садыгадзе

впервые составили каталог золотых и серебряных изделий из археологических раскопок Азербайджана (Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, изд.-во: АН Азерб.ССР, 1966). Коллекция экспонатов Государственного музея Азербайджана из фонда драгоценных металлов включает следующие группы ювелирных изделий из золота и серебра, хронологически относящихся к XI в. до н.э. – XVII в. н.э. Как мы видим, временной диапазон обширен, что требовало их классификации по периодам и назначению. Данный каталог отразил преемственность ювелирного дела с древнейших времён по сей день. Ценным в представленном к вниманию каталоге является не только датировка изделий, но и паспортные данные, отмечена проба золота и серебра, вес и технические приёмы изготовления и, что немаловажно, приведена библиография по изучению изделий. В античной Колхиде, Иберии и Албании функционировали города-полисы, куда вместе с торговцами прибывали греческие и римские ремесленники. В той же Парфии, как известно из источников, долгое время трудились греческие мастера, в том числе, чеканщики монет (Сейфядин, 2004: 47). Южнокавказская школа ювелирного искусства, сохраняя местные вековые навыки и опыт, переняла лучшие традиции рассматриваемого вида ремесла у греков, римлян, парфян, привнося, в свою очередь, свой неповторимый колорит в культурные традиции Востока и Запада.

Несмотря на сообщение Страбона о том, что албанцы «вместе с покойниками погребают всё их имущество» (XI, IV, 8), к сожалению, археологические находки

изделий из драгоценных металлов в Азербайджане не так часты, как, к примеру, в той же Грузии. И все же, можно сказать – локально золотые и серебряные изделия чаще встречались среди носителей грунтовых и срубных погребений Мингячевира и Шамахи (Халилов, 1985: 91-92).

В VI-IV вв. до н. э. бронза применялась главным образом для изготовления украшений (браслеты, гривны, фибулы, подвески, бляхи, перстни и др.), культовых и ритуальных предметов, среди которых часть представляет собой замечательные образцы художественного ремесла. Среди них серия миниатюрных статуэток VIII-VI вв. до н. э. из Уреки (Грузия): изображения припавших к земле кошачьих хищников, близкие к изделиям скифо-сибирского звериного стиля. Исполнены они были в геометрическом стиле, фигурки косули и быка со стилизованными загнутыми в кольцо рогами, имеются изображения птиц.

Колхида. Золото Вани. В целом золотые изделия, найденные в Вани и других местах Колхиды, чрезвычайно разнообразны (кроме названных выше, следует упомянуть также многочисленные подвески в виде миниатюрных фигурок птиц, теленка, баранов, черепах и т. д., а также весьма разнообразные бусы, геральдические изображения орлов и т. д.) и очень многочисленны. Тем не менее, почти все они характеризуются строгим художественно-стилистическим и техническим единством, что указывает на то, что они являются произведениями одной художественной школы (Лордкипанидзе, Наследие, 1959: 47). На их местное, т. е. колхидское, происхождение указывает оригинальность художественных форм,

характерных, большей частью, лишь для Колхиды. Кроме того, они генетически связаны с памятниками материальной культуры доантичной эпохи и, как правило, неизвестны за пределами Грузии. Таковы диадемы, серьги и височные кольца с «лучами» или сферическими подвесками и др., которые повторяются также в серебряных и бронзовых изделиях. Однако имели место сходства некоторых элементов за пределами их непосредственного производства. Так, колхидские золотые изделия V в. до н. э., как правило, обильно украшенные зернью в виде пирамид и треугольников, характерны были и для албанской ювелирной культуры. Этот стилистический приём в ювелирном производстве Колхиды наблюдался в VII-VI вв. до н. э. Примечательно, что грузинские учёные ранние образцы подобного рода украшений отмечают на территории древней Манны (IX в. до н. э.) – в Марлике и Зивие (Южный Азербайджан). В VII-V вв. до н. э. эти изделия широко распространялись по всему ахеменидскому миру и Средиземноморью, включая и Этрурию. Итак, данный художественный приём проник в Колхиду очень рано, в стране в этнокультурном отношении тесно связанной с культурой древней Манны, и её наследницы Атропатены. В Колхиде древние ювелиры эти приёмы органически сочетали с местными многовековыми художественными традициями колхидской бронзовой культуры. В итоге в античные времена здесь появился своеобразный стиль колхидского златокузнечества.

Артефакты подтверждают, что в Колхиде в V в. до н. э. (возможно, в первую очередь, в самом г. Вани) имелась высокохудожественная и оригинальная школа по обработке

золота, где применялись сложнейшие технические приёмыковки, чекана и тиснения, литья, накладывания зерни, филигрании.

В целом Грузия поражает обилием золотых изделий в богатых погребениях. Ювелиры Колхиды в первую очередь обслуживали колхидскую знать. Однако высшая знать страны наряду с местными предметами роскоши приобретали и привозные греческие предметы, среди которых встречаются и выдающиеся образцы аттической художественной бронзы и торевтики.

О том, что Грузия является одним из старейших центров добычи и обработки благородных металлов, свидетельствуют сохранившиеся письменные источники древних историков, а также греческие мифы. Здесь достаточно упомянуть миф о золотом руне, походе аргонавтов, а также об истории колхидской принцессы Медеи. Источники древности сообщают также о том, что золото добывали из речных отложений в виде мелких частиц (золотой песок), а также путём горных выработок. Греческий географ Страбон, живший в 1 в. до н.э., пишет: «Говорят, в их стране (Колхиде) золото увлекается с гор вниз с потоками воды, и варвары добывают его с помощью перфорированных лотков и шкур и отсюда происходит миф о Золотом Руне» (St, XI, II,19). Римский историк Аппиан (II в.) пишет: «потоки воды с гор Кавказа так хорошо прячут в себе пылинки золота, что оно почти невидимо. Местные жители опускают в воду овечьи шкуры и собирают эту пыль» (Аппиан, XIII, 103).

Следы скифских украшений в регионе. Во 2 тыс. до нашей эры на территории Грузии появляются коганы, то есть захоронения (Меликишвили, Очерки, т. 1, 1959). В Азии, да и в Европе,

в данном случае и в Азербайджане, часто встречались такие захоронения, называемые курганами (БСЭ, т. 14,1973). В таких захоронениях были погребены вожди племени. О культуре скифов нам известно из многочисленных античных источников в основном благодаря Геродоту, а также археологическим данным, в большей части, по содержанию так называемых курганов.

В курганах в большом количестве содержатся бронзовые украшения, каменные, янтарные и стеклянные бусы, круглые зеркала, изделия из золота и серебра, предметы роскоши и домашней утвари, изготовленные в греческих мастерских или греческими и отчасти римскими художниками, или туземного производства под греческим влиянием.

В украшениях скифов преобладал «звериный стиль» – изображения различных животных, чаще всего оленей и львов. Так же встречаются растительные орнаменты, рисунки цветов, птиц, особенно грифов и орлов, сцен из кочевого быта.

В ювелирном искусстве этих народов присутствует «звериный стиль» скифов, что говорит о тесных контактах и некоторой общности в культуре этих соседствующих народов. Об этом повествуют источники в связи с участием скифов в качестве вспомогательных сил в военных походах албанцев и иберов. Скифы создали на азербайджанских землях севернее Манны (Южный Азербайджан) могущественное Скифское царство. Имеется ещё один важный аспект в этом вопросе: грузинские и азербайджанские учёные говорят о заимствовании скифами «звериного стиля» у древних маннейцев (IX в. до н.э. имели процветающее царство) (Рзаев,82; Самедова,1917:582).

Маннейская культура была унаследована мидийцами, культура же последних впоследствии смешалась с культурой персов. Данное высказывание находит подтверждение античными источниками (St. XI, XIII, 9). Выше упоминался такой в ювелирном деле приём, как украшение изделий зернями, где отмечалось о заимствовании его колхами, иберами и другими народами у древних маннейцев. Зернями украшали изделия в эпоху античности на древней земле Азербайджана – в Албании и Атропатене.

Следующие богатые захоронения зафиксированы в с. Бори, близ Шорапани. Здесь близ Шорапани в течение многих лет находили отдельные предметы позднеантичного времени. Однако исследователи, выявили, что там был ещё один очаг богатых погребений разряда эриставских гробниц. Археологи Грузии отмечают, что предметы из Бори настолько похожи на армазисхевские, что иной раз их было трудно различить. Таковыми являются, например, изображение лошади с поднятой ногой перед алтарём на днище серебряной чаши, серебряные обкладки резных ножек ложа, серебряные винные кувшины, ложки и т. д. Вышеизложенное служит примером внутренних этнических связей в древней Грузии.

Торевтика – это восточное приобретение (Персия), вид искусства чеканной орнаментации по металлу, перенятый греками и римлянами в результате восточных походов. В научном аспекте – это один из богатых источников для изучения этнокультурных контактов кочевых и оседлых цивилизаций. В этом плане обращает на себя внимание борийская и клдеетская группа богатых погребений

позднеантичного времени, пополненная блестящими образцами торевтики данной эпохи, а также и инвентарь богатого погребения в Саргвешти, в котором выделяется серебряный кубок, украшенный четырьмя медальонами с изображениями вельмож Сасанидского царства. Предметы торевтики этого периода наблюдались и в Азербайджане. Примером служит серебряное блюдо с изображением сцены охоты албанского царя, предположительно, Джаваншира, это блюдо было исследовано известным азербайджанским археологом античности Дж. Халиловым (Халилов, 1985: 145). В создании этого шедевра искусства были применены золото и серебро.

Из золотых вещей Саргвешти сохранились три кольца, браслеты, бусы-подвески и большие кольца-подвески. В Саргвешти найдены также серебряные ложки, хорошо известные из находок в Бори, Мцхета, Армази и Багинети (Меликишвили, Очерки истории Грузии, т.1, 1959).

Очаг богатых погребений был открыт в 1941-1942 гг. в с.Клдеети (Зестафонский район). Золотыми украшениями, серебряными сосудами, стеклянными, бронзовыми и железными украшениями и предметами, железным оружием Клдеетский богатый могильник свободно можно поставить рядом с инвентарём эриставских и царских погребений Мцхета-Армази-Багинети. Интерес вызывает инкрустированная камнями и покрытая зернью золотая пряжка с портретной геммой, основная часть которой – золотая овальная пластина – имеет вокруг 13 равных и почти одинаковых выступов (Меликишвили, Очерки, т.1, 1959). Все тринадцать выступов украшены миндалевидными

альмандинами (Альмандин – самая твёрдая и самая распространённая разновидность красных или красно-фиолетовых гранатов. Цвет альмандинов может быть вишнёвым, малиновым, фиолетовым и буро-красным. Редко встречаются почти чёрные альмандины). Интенсивность оттенка зависит от количества соединений железа) (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Альмадин>). Оправы альмандинов и кромки выступов обведены зернью. Посередине, в большой оправе с высокими краями сидит «солнечный» камень – сердолик, на нем высечено портретное изображение «кдееетского эристава» средних лет с бородой и усами, мягким, разумным и волевым выражением, головной убор которого, напоминает западногрузинский башлык. Сердолик был самым распространённым камнем у албанцев. (Башлык – тюркское слово, часто встречается в эпосах тюркских народов, в том числе в «Книге моего Деде Коркуда» – авт.). Традиционным головным убором был башлык, по-абхазски “ахтарпа”. Абхазам известно много способов надевания башлыка. Например, на свадьбах и торжествах башлык оборачивался вокруг головы, на похоронах – распускался и накидывался на голову. Он защищал путешественников от холода, ветра и палящего солнца (<http://sputnik-abkhazia.ru>).

Таким образом, описанные богатые захоронения Грузии демонстрируют их принадлежность к элите и даже, возможно, царю. Так, царский облик «кдееетского эристава» наводит на мысль признать в нем одного из представителей верховной власти Эгриси. Об этом говорит золотой пояс и богатый погребальный инвентарь, который находит общее как с колхидским, так и

картлийским кругом златочеканного искусства (Меликишвили, Очерки, т.1, 1959). Таким образом, между этносами Картли и Колхиды имелись тесные контакты, возможны и династические связи между ними.

Результаты

Многочисленные исследования разнообразных ювелирных изделий отражают факт идентичности некоторых украшений, производимых друг от друга многими километрами в пределах региона. Сходства их по форме или деталям подсказывают об этнокультурных контактах аборигенных народов Южного Кавказа – азербайджанцев (Азербайджан, Дагестан), наследников албанской культуры, грузин, продолжателей традиций иберийцев, а также колхов, преемниками которых являются абхазцы. Набор нательных и головных украшений в могильниках, их некоторые формы, техника исполнения и стилизации, говорят о тесных контактах этих народов, территории которых лежали на стыке Азии и Европы и имели транзитный статус в связи с прохождением Шёлкового пути из Азии в Европу.

Выводы

В античные времена албанцы, иберы и кавказский причерноморский народ колхи добились больших успехов в деле добычи и металлообработки. Ими были созданы железные инструменты и атрибуты для производства ювелирных украшений. Если даже ювелирные украшения отличались по форме, то по стилю изготовления, элементам, технике изготовления имелись сходства, накопленные эмпирическими навыками этносов региона на протяжении многих

веков.

Особую роль в деле межэтнических связей в регионе сыграли скифы, обитавшие на землях древней Грузии и Азербайджана. О сказанном ярко иллюстрируют обнаруженные в могильниках бытовые предметы

кочевников, а также их богатая материальная культура, и, в частности, ювелирные изделия, ставшие поистине мировыми шедеврами, будоражащие воображения и фантазии современных любителей и профессионалов ювелирного дела.

Литература

1. Абибуллаев О.А., 1982. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Б., Элм.
2. Акишев К. А., 1959. Саки Семиречья (по материалам Илийской экспедиции 1954, 1957 гг.) // Археология. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР.
3. Борисов А., 1947. Надписи на серебряной чаше из Бори (Грузия), в сб.: Сообщения Гос. Эрмитажа. №4. Л.
4. Байпаков К. М., 2007. Великий Шёлковый путь на территории Казахстана. – Алматы: Адамар. 496 с.
5. Braund D., 1993. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 500 BC-AD 562. Oxford: Clarendon press. Pp. 212-215 (Иберия).
6. Vahidov P.M., 1961. Mingəcəvir III-VIII əsirlərdə (Arxeoloji qazıntı materialları əsasında). Azərbaycan Elmlər Nəşriyyatı. Bakı.
7. Gaşgay S.M., 1993. Manna dövləti. Bakı, Azərnəşr.
8. Джавахишвили, 1989. Тбилиси: Мецниереба. 435 с.
9. Кесеменли Г.П., 1999. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, Агридаг.
10. Куфтин Б.А., 1942. Археологические раскопки в Триалети (1936-1940 гг.), т. 1, Тб., 1941; Гос. пр. СССР.
11. Асланов Г.М., Садых-Заде Ш., Г., Голубкина Т.И., 1966. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку. Изд-во АН.
12. Лордкипанидзе О., 1989. Наследие древней Грузии. АН ГССР, Археол. комис., Центр. археол. исследов. Ин-та истории, археологии и этнографии им. И.А.
13. Меликишвили Г.А., 1959. К истории древней Грузии. Тбилиси.
14. Придик Е.М., 1914. Новые кавказские клады, в сб.: МАР. № 34.П.
15. Смирнов Я. И., 1909. Восточное серебро. СПб.
16. Советская энциклопедия, 1973. (Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров; 1969-1978). Т. 14.
17. Rəcəbova B.Ə., 2000. Azərbaycanda orta əsrlərdə qadın bəzəkləri (IV - XIII əsrlər). Bakı: Elm.
18. Раджабли А., 1997. Нумизматика Азербайджана. Б.: Элм ве Хаят. 232 с.
19. Самедова С.Т., 1917. Этнография древнего Азербайджана: Античный период (IV в. до н.э.-III в. н.э.). Баку. 732 с.
20. Садыхзаде Ш., 1971. Древние украшения Азербайджана. Ишыг, Б.
21. Seyfəddini M.A., Əliyeva R.Z., 2004. Parfiya dövləti. Bakı, Adiloğlu.
22. Халилов Дж. А., 1985. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до

н.э.- III в. н.э.). Баку, Элм.

23. Халилов М. Дж., Ахмедов С. А., 2011. Погребение воина-контофора из Рустовского могильника, (Северо-восточный Азербайджан). Российская Археология. №2. С.123-132.

24. Халилов Дж. А., 1976. Серебряное блюдо с позолотой из древней Шамахи. ВДИ. №3. С. 145-149.

References

1. Abibullaev O.A., 1982. Eneolit i bronza na territorii Nahchyvanskoj ASSR [Eneolite and bronze on the territory of the Nakhchivan ASSR]. B., Elm. [in Russian]

2. Akishev K. A., 1959. Saki Semirechya (po materialam Ilijskoj ekspedicii 1954, 1957 gg.) [Saki of Semirechye (based on the materials of the Ili expedition of 1954, 1957)] // Arheologiya. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazahskoj SSR. [in Russian]

3. Borisov A., 1947. Nadpisi na serebryanoj chashe iz Bori (Gruziya) [Inscriptions on a silver bowl from Bori (Georgia)]. Soobscheniya Gos. Ermitazha. №4. L. [in Russian]

4. Bajpakov K. M., 2007. Velikij SHelkovyj put na territorii Kazakhstana [The Great Silk Road on the territory of Kazakhstan]. Almaty: Adamar. 496 s. [in Russian]

5. Braund D., 1993. Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 500 BC-AD 562. Oxford: Clarendon press. Pp. 212-215.

6. Vahidov R.M., 1961. Mingəcəvir III-VIII əsirlərdə (Arxeoloji qazıntı materialları əsasında). Azərbaycan Elmlər Nəşriyyatı. Bakı. [in Azerbaijani]

7. Gaşgau S.M., 1993. Manna dövləti. Bakı, Azərnəşr. [in Azerbaijani]

8. Dzhavahishvili, 1989. Tbilisi: Mecniereba. 435 s. [in Azerbaijani]

9. Kesemenli G.P., 1999. Arheologicheskie pamyatniki epohi bronzy i rannego zheleza Dashkesanskogo rajona [Archaeological sites of the Bronze Age and Early Iron age of Dashkesan district]. Baku, Agridag. [in Russian]

10. Kuftin B.A., 1942. Arheologicheskie raskopki v Trialeti (1936-1940 gg.). [Archaeological excavations in Trialeti (1936-1940)]. T.1, Tbilisi. Gos. pr. SSSR. [in Russian]

11. Aslanov G.M., Sadyh-Zade SH., G., Golubkina T.I., 1966. Katalog zolotykh i serebryanykh predmetov iz arheologicheskikh raskopok Azerbajdzhana [Catalog of gold and silver objects from the archaeological excavations of Azerbaijan]. Baku. Izd-vo AN. [in Russian]

12. Lordkipanidze O., 1989. Nasledie drevnej Gruzii [The legacy of ancient Georgia]. AN GSSR, Arheol. komis., Centr. arheol. issledov. In-ta istorii, arheologii i etnografii im. I.A. [in Russian]

13. Melikishvili G.A., 1959. K istorii drevnej Gruzii [Towards the History of Ancient Georgia]. Tbilisi. [in Russian]

14. Pridik E.M., 1914. Novye kavkazskie klady [New Caucasian treasures]. MAP. № 34.P. [in Russian]

15. Smirnov YA. I., 1909. Vostochnoe srebro [Oriental Silver]. SPB. [in Russian]

16. Sovetskaya enciklopediya [Sovetskaya enciklopediya], 1973. (Bolshaya sovetskaya enciklopediya: [v 30 t.] / gl. red. A. M. Prohorov; 1969-1978). T. 14. [in Russian]

17. Rəcəbova B.Ə., 2000. Azərbaycanda orta əsrlərdə qadın bəzəkləri (IV - XIII əsrlər). Bakı: Elm. [in Azerbaijani]

18. Radzhabli A., 1997. Numizmatika Azerbajdzhana [Numismatics of Azerbaijan]. B.:

Elm ve Hayat. 232 s. [in Russian]

19. Samedova S.T., 1917. Etnografiya drevnego Azerbajdzhana: Antichnyj period (IV v. do n.e.-III v. n.e.) [Ethnography of ancient Azerbaijan: The Ancient period (IV century BC-III century AD)]. Baku. 732 s. [in Russian]

20. Sadyhzade SH., 1971. Drevnie ukrasheniya Azerbajdzhana [Ancient jewelry of Azerbaijan]. Ishyg, B. [in Russian]

21. Seyfəddini M.A., Əliyeva R.Z., 2004. Parfiya dövləti. Bakı, Adiloğlu. [in Azerbaijani]

22. Halilov Dzh. A., 1985. Materialnaya kultura Kavkazskoj Albanii (IV v. do n.e.- III v. n.e.) [The material culture of Caucasian Albania (IV century BC- III century AD)]. Baku, Elm. [in Russian]

23. Halilov M. Dzh., Ahmedov S.A., 2011. Pogrebenie voina-kontofora iz Rustovskogo mogilnika, (Severo-vostochnyj Azerbajdzhana) [Burial of a contophore warrior from the Rustovsky burial ground, (Northeast Azerbaijan)]. Rossijskaya Arheologiya. №2. S.123-132. [in Russian]

24. Halilov Dzh.A., 1976. Serebryanoe blyudo s pozolotoj iz drevnej SHamahi [A silver dish with gilding from ancient Shamakhi]. VDI. №3. Pp. 145-149. [in Russian]

Самедова С.Т.

А.А. Бақыханов атындағы тарих және этнология институты

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы

Баку, Әзірбайжан

e-mail: sevasamadova@mail.ru

ОҢТҮСТІК ХАЛЫҚТАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ЕЖЕЛГІ КЕЗЕҢДЕГІ КАВКАЗ (ЗЕРГЕРЛІК МАТЕРИАЛДАР НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Зерттеудің географиялық объектісі Оңтүстік Кавказ болып табылады. Бұл аймақты Кавказдағы ең көп автохтонды халықтар – албандар мен иберийлер мекендеген, Кавказ халықтары туралы ежелгі дәуір классиктері Страбон (XI, II, 19), Птолемей (11, 219) және Плутарх (Помпей, 34) атақты еңбектерінде баяндайды. Зерттеу тақырыбы - жергілікті халықтардың этномәдени байланыстарын көрсететін өлкенің ұқсас зергерлік жәдігерлер. Материалдық мәдениет объектілеріндегі тайпалар мен халықтардың этномәдени байланыстарын зерттеу өте күрделі мәселенің бірі.

Ежелгі кезеңдегі шеберлер өз бұйымдарын жасау үшін жергілікті табиғи ресурстарды пайдаланды, олардың дүниетанымы мен қиялдарынан жасалған туындылар жердің табиғи палитрасымен байланысты болды. Артефактілерді зерттеудің аналитикалық сипаты ежелгі дәуірде Албания мен Иберияның әшекейлерінде өзінің бастапқы ерекшеліктеріне қарамастан, жат пішіндер мен элементтердің болғанын көрсетеді. Бұл келесі негізгі себептерге байланысты болды: мәдениетаралық және сауда-экономикалық қатынастар, көші-қон және басқа да саяси оқиғалар.

Зерттеуде көшпелі этникалық топтардың мәдениет нысандары мен элементтері олардың мәдениетінің байырғы халықтардың дәстүрлеріне әсер ету концепциясы негізінде талданған.

Кілт сөздер: зергерлік бұйымдар, Кавказ Албаниясы, Колхида, Иберия, Скифтер.

Дәйексөз үшін: Самедова С.Т. Оңтүстік халықтардың этномәдени байланыстарының кейбір аспектілері ежелгі кезеңдегі Кавказ (зергерлік материалдар негізінде) // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 99-117 б. (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.07>

Samedova S.T.

Institute of History named after. A.A. Bakikhanov
National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan
e-mail: sevasamadova@mail.ru

SOME ASPECTS OF THE ETHNOCULTURAL TIES OF THE PEOPLES OF THE SOUTH CAUCASUS IN THE ERA OF ANTIQUITY (BASED ON JEWELRY MATERIALS)

Annotation: The geographical object of this study is the South Caucasus inhabited by the most numerous autochthonous peoples in the Caucasus - Albanians and Iberians in antiquity, as noted in their famous works by antique authors Strabo and Plutarch (1. 2). The subject is jewelry found within the region and indicating the ethnocultural ties of the local peoples. In general, the study of ethnocultural contacts of peoples in objects of material culture is a very difficult task.

Of course, in terms of content, jewelers used local natural resources to create products; their worldviews and fantasies were associated with the palettes of their native land. But there were also imported forms and components, skillfully imitated by local jewelers. A comparative analysis of artifacts reflects that in ancient times, the jewelry of Albania and Iberia, despite their locality, carried both differences and similar elements. This happened for the following reasons - intercultural and trade and economic relations, migrations and other political events.

Keywords: jewelry, Caucasian Albania, Colchis, Iberia, Scythians

For citation: Samedova S.T. Some aspects of the ethnocultural ties of the peoples of the south Caucasus in the era of antiquity (based on jewelry materials) // Madeni mura. 2024. №2 (105). 99-117 p. (rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.07>

Сведения об авторе:

Самедова Севда Тофик гызы, PhD по истории, доцент, ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии им. А.А. Бакиханова, Национальная Академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

Автор туралы мәлімет:

Самедова Севда Тофик қызы, тарих ғылымдарының PhD докторы, доцент, А.А. Бақыханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан.

Information about author:

Samedova Sevda Tofik gizi, PhD in History, associate professor, leading scientific collaborator, Institute of History named after. A.A. Bakikhanov, National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

FTAMP 17.71

Байбосынова Ұ.М.

Қазақ ұлттық өнер университеті

Астана, Қазақстан

*e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

СЫР ӨңІРІ ЖЫРАУЛЫҚ ӨНЕРІНДЕГІ ОҒЫЗДЫҚ ДӘСТҮР

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Сыр өңірі жыршылық өнерінің оғыздық дәстүрінің көріністері талданады. Автор Оғыз кезеңіндегі тарихи деректер мен мәдени өзгерістерге шолу жасай отырып, аталмыш кезеңнің рухани мұрасының жалғастығын ХІХ ғасырдағы Сыр өңірі жыршы-жыраулық мектебінен іздейді. Тұтас алғанда көмеймен жыр айту дәстүрінің қайнар көзі ретінде Х–ХІ ғасырлардағы Оғыз кезеңіндегі рухани құндылықтары қарастырылады. Мақаланың мақсаты: Сыр өңірі жыршы-жыраулық дәстүрінің бастауларын Оғыз кезеңімен сабақтастырып, оның таралу аймағының жалпы түркі халықтарының мәдениетінен іздеу, салыстырып талдау. Осы мақсатқа жету үшін автор Сыр өңірі жыршы-жыраулық дәстүріне және Оғыз дәуіріне жататын деректер мен материалдарға талдау жасап, түркі халықтарының ортақ материалдық емес мәдени мұрасы ретінде «Көроғлы» дастанын қарастырады.

ХІХ ғасырда дамып жетілген Сыр сүлейлерінің шығармаларындағы оғыздық дәстүрдің көріністері мен байланыстары анықталады. Сонымен қатар автор жыршылық өнердің оғыздық дәстүрінің үлгісі болып табылатын «Көроғлы» сияқты дастандардың сақталуының алғышарттарына тоқталып, оғыздық кезеңнің рухани мұрасына жататын көптеген шығармалардың бізге белгісіз тұстарының бар екеніне пайымдар жасайды. Сыр өңірі жыршылық өнеріндегі оғыздық дәстүрдің көріністері анықталып, оның ғасырлар бойы қалыптасқан сабақтастығы түркі халықтарының ортақ рухани мұрасы ретінде байланыстырады.

Кілт сөздер: Оғыз кезеңі, Сыр бойы жыршылық мектебі, жырау, «Көроғлы», түркі халықтары.

Дәйексөз үшін: Байбосынова Ұ.М. Сыр өңірі жыраулық өнеріндегі оғыздық дәстүр // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 118-126 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.08>

Кіріспе

Сыр өңірі жыршылық өнерінің қайнар көздері көне түркілік кезден бастау алып, Оғыз мемлекеті тұсында дамып жетілді. Мұны тарихи деректер мен жазба әдеби мұраларымыздан көріп отырмыз. Оғыздық кезеңдегі тарихи дастандар мен эпикалық шығармалар мәдениеттің тасымалдану тұсында қалыптасқан шығармалар болып табылады. Мысалы, Оғыз кезеңі Орталық Азия тарихында көптеген этностардың ортақ мәдениетін қалыптастырған кезең болып табылады. Бұл тарихи уақыт мәдениеттің әртүрлі үлгілері арқылы дәлелденіп ғылымға еніп отыр. Мысалы, археологиялық деректердегі материалдық мәдениет үлгілері оғыз кезеңіне салыстырмалы талдау жасайтын болса, «Оғызнама» сынды жазба деректер Оғыз мемлекетінің саяси тарихына көз жүгіртуге мүмкіндік береді. Сол сияқты «Көроғлы» сияқты басқа да шығармалар аталмыш кезеңнің рухани мұрасынан хабар береді. Алайда бұл деректер мен әдебиеттер кезеңнің тұтас мәдениетінен толық хабар зерделемейді. X-XI ғасырлардағы мәдени алмасулардың негізінде сақталған Сыр бойы жыршылық мектебінің дамуы сол Сыр, Арал, Каспий аймағының мәдени қайнарларының бастаулары болып басқа елдерге таралуына түрткі болды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақалада Сыр өңірі жыршылық өнеріндегі оғыздық дәстүрдің көріністері анықталады. Бұл рухани байланыстардың сабақтастығын зерделеу үшін әр түрлі материалдар мен әдістер қолданылды. Мақала тақырыбы әлі де болса толыққанды зерттелмеген мәселелердің бірі болып табылады. Мұны бірнеше материалдар арқылы көрсетуге болады. Біріншіден,

оғыздық мәдениет үлгілерінің басты материалдары археологиялық деректер болып табылады. Сонымен қатар жыр-дастандардың үлгілері, соның ішінде «Көроғлы» және «Оғызнама» шығармасы, «Қорқыт ата» кітабы сияқты деректер тақырыптың негізгі материалдық базасын құрайды. Сыр өңірінің жыршы-жыраулық мектебі өкілдері: Тұрмағамбет Ізтілеуов, Базар жырау, Шораяқтың Омары, Кете Шернияз және т.б. шығармалары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы басты деректер ретінде қарастырылады. Хронологиялық жағынан ұзақ мерзімді қамтитын бұл тақырыпты зерттеу үшін пәнаралық зерттеу әдістер қолданылады. Соның ішінде тарихи-салыстырмалы талдау, деректердің шынайылығын анықтау, сыртқы және ішкі сыннан өткізу әдістері қолданылды. Бұл тақырыптың объективті тұрғыда зерттелуіне мүмкіндік береді.

Талқылау

Бүгінгі қазақ топырағында әріден бастау алатын жыраулық дәстүрді сақтап, біздің заманымызға дейін жеткізген бірнеше тарихи-мәдени аймақ бар. Олар: Маңғыстау, Атырау алқабы, Сыр бойы және Жетісу өлкесі. Кең көлемде алғанда мұның үшеуі де оғыз тайпаларының орта ғасырлардағы мекені. Көне түркі дәуірінде Орхон-Енисей бойын мекендеген оғыздардың алғаш Жетісу, одан соң Сырдың ортаңғы ағысы мен Каспий жағына қарай қоныс аударғаны мәлім. Географиялық негізде мұны батыс, оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтар деп жіктесек, осылардың арасынан IX-X ғасырлардағы оғыз мәдениетінің ізі сақталған Сыр өлкесін айрықша атауға болады. Мұндағы жыраулық өнерге

тән негізгі ерекшелік – көмеймен жыр айту. Оғыз дәуірінен жеткен эпостық жырларды мақам-саз арқылы жырлау үрдісі күні бүгінгі күнге дейін сақталуы жыршылық-жыраулық дәстүрдің ежелгі сипатын айғақтай түседі.

Оғыз мәдениетінің түпкі бастаулары Сыр бойында дамығандығы жөнінде С.Г. Агаджановтың зерттеулерінде көрініс табады. Алайда автордың өзі оғыз тайпаларының түп мәдениеті мен рухани мұрасының әлсіз зерттелгендігін тілге тек етіп, тарихнамалық тұрғыдан күрделі мәселелер бар екенін көрсетеді. Автордың пікірінше қазіргі оғыз мәдениеті жөніндегі зерттеулер тек Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысы аумағында жүргізілген археологиялық деректерге ғана сүйенетіндігі айтылады. Алайда мәселе Сырдың орта ағысы мен батыс Жетісудың оғыздары жөніндегі деректер жоқтың қасы. Бұл оғыз мәдениетінің жан-жақты терең зерттеуге қиындық туғызады (Агаджанов, 1970: 179-192). Оғыз мәдениетінің генезисі Сыр бойында дамығаны жөнінде белігі түрік зерттеушісі Фарук Сүмердің де зерттеулерінде көрініс табады. Ол өз еңбегінде оғыздардың тарихына мәдениетіне, ортақ мұраларына және орналасқан аумағына қарай жіктеп көрсетеді (Sümer, 1972: 26-63). Сол сияқты С.П. Толстовтың «Города гузов» атты зерттеу мақаласы оғыздардың мәдениеті мен орналасу аймағына кеңірек тоқталады (Толстов, 1947: 55-103). Автор оғыздар жөніндегі алғашқы түрік, араб, парсы деректерін алғаш ғылыми айналымға ендіре отырып олардың Жанкент, Күйік кескен қала, Балық сияқты қалаларында жүргізілген зерттеу жұмыстарына тоқталады.

Нәтижелер

Жыршылық өнердегі оғыздық

дәстүрдің қалыптасуы тұтас мәдени ықпалдастықпен, мәдениеттің жетілуімен тығыз байланысты болды. Бұл ортағасырлардағы қалалардың дамуымен, мәдениеттің трансформациясымен сабақтасып жатты. Осы мәдени үрдістердің негізі Сыр бойында өтуі жергілікті халықтың жыршылық өнерінің қалыптасуына, оның жаңа формада дамуына негіз болды. Осы үрдістер негізінде қалыптасқан оғыздық жыршылық дәстүр Орталық Азияның басқа халықтарына тарай бастады. Тіпті ирандық мәдениеттің кейбір үлгілеріне де әсер етті. Уақыт өте келе бұл мәдени үрдіс «Көроғлы» сияқты дастандардың туындауына негіз болды. Мәселе, «Көроғлы» дастанындағы оқиғалар теке жәуміттерге қатысты болғанымен, оның дастан ретінде қалыптасуы бір кезеңді қамтымайды. «Көроғлының» алғы шарты ретінде қысқаша әуезді шығармалардың қаншама үлгісі болғандығын біз әлі білмейміз. Десек те, мәдени үрдіс жүйесіне қарай «Оғызнама», «Көроғлы» сияқты шығармалар оғыздық жыршылық дәстүрдің алғышарты емес, керісінше жетілген туындысы ретінде қарастырған жөн.

Жырау болу таңдаулы кісілердің несібесі. Көптеген түркі халықтарының бұл көне дәстүрі ата-баба және жебеуші рухтарға деген сеніммен көп байланысты болғаны. Қазақ халқында «жырау» тек керемет жырларды орындаушысы ғана болмай, сәуегейлік қабілет дарып, қандай да бір оқиғаның нәтижесін күні бұрын болжай білген. XV ғасырда Қазақ мемлекеттілігі қалыптасу кезеңінен бастап жырау қоғамда маңызды орын алды, олар хандар мен сұлтандардың кеңесшісі болып, саяси бағытты анықтап, халықтың тағдырын шешті. Шайқастан бұрын жырау жебеуші аруақтарына

сиынып, әскерді жеңіске бастады.

Жеке көшпелі тайпалардың халық болып бірігуінен қазақ мемлекеттілігінің гүлдену кезеңіне дейінгі тарихты сипаттаған эпос ендігі кезекте қазақ халқының рухани, әлеуметтік және материалдық өмірінің шынайы жылнамасына айналды. Қазақ халқының эпикалық дәстүрі бүгінде де белсенді қызмет етуде. Тереңге тамыр жайған тарихы бар көне мұраның заманауи мәдениет аясында үйлесімді дамуы жалғасуда. Мұндай ерекше құбылыс яғни эпостың қызмет ету және өзгеруінің заманауи кезеңін қарастыру мәселесін өзекті етеді.

Бүгінгі өмірдің құбылысы ретінде халықтың кәсіби өнері ауызша дәстүрдің тірі қайнар көзіне терең бойлауға және жыраулық философиясын, оның эстетикасын, орындау шеберлігін және өзге де «ішкі» заңдылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді.

Халық арасында жырауларға қойылатын талаптарға тоқталсақ, мінез ерекшеліктерінен кәсіби тұрғыда маңыздылары келесідей: табандылық, батылдық, ержүректілік, ұстамдылық. Халықтың түсінігінде әрбір жас жырау ұмтылуға тиіс бейне қалыптасқан. Жігерсіздік пен батылсыздық мүлдем болмауы тиіс. Бұрынғы жырау ру басшылар мен рухани көсемдер заманының жаңғырығына толы бұл талаптың бүгін орынды болуы кездейсоқ емес, себебі көпшілікке қадірлі болумен қатар жыршыға күрделі шығармашылық және өнегелік ауыртпалықтар жүктелген.

Жыршылық дәстүрді жалғастырудың ең оңтайлы ортасы болып отбасы саналады. Сондықтан жыршының шежіресіне үлкен мән беріледі. Жыршылыққа үйретудің ыңғайлы жас мөлшері 7–8 жас. Оқытудың алғашқы

машығы әрі ажырамас бөлігі домбыра үйрену. Балалар аспабын арнайы мақсатта жасамаған, себебі кейіннен қайта үйренбеу үшін басынан бастап ересектердің аспабында ойнауды үйренуді жөн санаған.

Танымал өнертанушы Берік Жүсіп: «Қазақ эпикалық дәстүрінің жазылмаған заңдарына сәйкес, жыршының қалыптасуы арнайы мектептерде емес, алдымен отбасында өтеді», - деп жазады (Жүсіпов, 2009). Мұның үлгісі ретінде Қызылорда облысынан шыққан жыраулар әулетін атауға болады. Олардың орындаушылық шеберлігі бірнеше ғасырлар бойы атадан балаға – Дүзбембет жыраудан бастап, кейінгі Жиенбай жыраудан Рүстембекке, Рүстембектен Көшеней мен Бидасқа, Көшенейден Арнұрға берілді.

Олардың ішінде Көшеней Рүстембеков (1946–1973) – қазақ мәдениетінде жұлдыздай жарқ етіп, қысқа ғана ғұмырында шығармашылыққа бет бұрып, өзінен кейін өшпес мұра қалдырды. Жиенбай Рүстембек жыраулар әулетінің жалғасы Көшеней Рүстембековтың музыкалық қабілеті, шеберлігі, кез-келген аудиторияны баурап алу қабілеті және ең бастысы – даусының ерекше тембрі жыраулар әулетінің лайықты жалғасы екендігін айқындады. Ертеректе Көшенейдің атасы Жиенбайдың көзін көргендер оның дауысы атасынан дарыған дейтін. Осылайша, 20 жасар Көшенейдің жыршылық өмірі басталды. Оның атағы кеңге жайылды: Алматыда өнер көрсетіп, пластинкаға бірнеше терме - толғаулар жаздырды. Шығармашылықпен қатар, ғылымға да қызығушылығы туындап, Мәскеудегі КСРО Ғылым академиясы Әлем әдебиеті институтының аспирантурасына оқуға түсті. Бірақ

Көшенейдің ғұмыры ұзақ болмады. Десе де, Рүстембековтердің әулетінің жыршылар династиясы тоқтамай, Көшенейдің інісі Бидас Рүстембеков (1951 ж. туған) отбасы дәстүрін абыроймен жалғастырып келеді. Бидас Қармақшы ауданының Ақжар ауылында дүниеге келген. Ұстамды, мінезінің зиялылығы, өзгелерді құрметтеуі оның рухани мәдениеті жоғары адам екенін көрсетеді. Алматы мен Мәскеуде Бидас 1980 ж. желтоқсанда өткен КСРО Композиторлар одағы Бүкілодақтық халық музыкалық шығармашылығы комиссиясының есеп беру концертінде қазақ халық өнері атынан өнер көрсетті. Бидастың орындауы Көшенейден өзгеше болды. Оның орындауы әкесінің мақамына жақынырақ. Тембрі қатты домбыраның сүйемелдеуімен төмен, обертондарға бай дауыс. Бидас Рүстембековтың орындаған туындылар арасынан келесідей жанрларды бөліп көрсетуге болады: ғибрат терме, өсиет, нақыл сөздер, философиялық – толғау, көңіл қос, арнау мен мадақтау, хат - жырлар. Ірі туындылар қисса-дастандар мен көлемді жырлар жыраудың жыр қорынан орын алған.

Бидастың айтуы бойынша: «жыршы – бәйге тұлпары, оған көпшіліктің қолдауы қажет». «Нағыз жырау, жыршы айқайламауы тиіс, артық айқайдың қажеті жоқ. Мақамның ізімен соқпақпен жүргендей жүру керек, мақамға мойынсұну керек. Іздерден жаңылуға, орынсыз басқаға ауысуға болмайды. Домбырада ойнау да орындаған жырға сай болуы тиіс, ішектерді тектен-тек шерте бермеу керек, ойнағанда ерекше тәсілмен, ұқыпты, әрі жұмсақ орындау қажет».

Вокал техникасына қатысты ауызша дәстүрде түсіндірме үлгісіндегі сипаттаманың жалпы жүйесі

қалыптасқан. Жиенбайдың даусы нағыз жырауға тән, бақсыға жақын дауыс болды. Рүстембектің даусынан «қоңырау» үні естілетін, қанша орындаса да, ол ешқашан жалықтырмайтын.

Жиенбай қарақалпақ, түрікмен мен өзбек қалаларында жиі болып, халық алдында күні-түні өнер көрсеткен. Сондай саяхаттардың бірінен «Көрұғлы» эпосын жазып алды. Келген соң бір аптаның ішінде бұл эпосты ұлы Рүстембекке үйреткен. Осылайша, жоғарыда аталған эпос ұрпақтан ұрпаққа мұра болып жалғасып келеді.

«Көрұғлы» эпосы басты кейіпкердің ғажап жолмен дүниеге келуінен басталады. Көрұғлының өлген анадан тууы оны жараланбайтын әрі жеңілмейтін ететін өлілер әлемімен байланысын көрсетеді. Ол жаңа ережелер мен жаңадан әділеттілік орнатады. Кейіпкердің қабірде немесе тау жартасында туу сарыны ежелгі скиф, грек, үнді және нарт (Солтүстік Кавказ) аңыздарында жиі кездеседі. Көрұғлы бейнесін көне аңыз архетиптерімен салыстыруға болады. Аңызда көптеген архаикалық бейнелер сақталған, мұнда ежелгі аңыздар мен мифтер тығыз байланысқан, мыстан, пері, жын, дәу секілді ертегі кейіпкерлері кездеседі.

Эпостың кейінгі дамуында Көрұғлы нағыз батырға айналады: ержүрек батыр, мерген атқыш, шебер шабандоз болды. Көрұғлы ерекше күшке ие, оны қасиетті шілтендер жебеп жүрді. Бозбала шағында Ғират тұлпар мен жебеушілері сыйлаған аспан металынан соғылған ғажайып қылыштың иесі атанды. Эпикалық кейіпкер ретінде Көрұғлының жойқын даусы, алыптай тәбеті, жорықтан келген кейін ештеме сезбейтіндей ұйқысы да болды.

«Көрұғлы» эпосы шығу тегі Х–ХІ ғғ. Оғыз хандығымен байланыстырылатын

түркі халқына ортақ алғашқы эпикалық шығармалар қатарына жатады. Бұл эпоста Оғыз мемлекеті құрамындағы 24 тайпаның тарихы туралы, соның ішінде ең мықтысы болған теке жәуміт тайпасының тарихы қозғалады. Эпостың қазақ нұсқасында Көрұғлы теке жәуміт тайпасынан деп беріледі. Түрлі жүзжылдықтарда орын алған парсылармен соғыстардың тарихи жазбалары да жоқ емес. Эпоста аңыздық кезеңнен XVI–XVII ғғ. нақты тарихи оқиғаларға дейінгі уақыт қатпары кездеседі. Әлемдік эпостарға тән адалдық пен адамгершілік үшін күрес «Көрұғлы» эпосының негізгі тақырыбы.

Жыр кие ұғымымен тығыз байланысты. Біріншіден, эпосты орындау үшін жыршы адалдық пен ұлтжандылықты жоғары бағалап, өзі де осы қасиеттерге ие болуы тиіс. Екіншіден, эпостың сюжеттік желісі – қиялдың жемісі емес, ол халықтың жадында сақталған тарихи шежіре.

Эпикалық туындыларды орындау мен оның маңызын тыңдаушыға ұғындыру жыршыға жүктелген үлкен жауапкершілік пен міндет.

Дәстүрдің кез-келген көрінісі қоғам дамуының тиісті сатысына сай жетіліп, түрленіп отырса керек. Көне түркі жазба мәдениеті болмаса, орта ғасырлардағы «Қорқыт ата кітабы» (Қорқыт ата кітабы, 1986:128 б.), «Құтты білік», «Диуани лұғат-ат түрк» жазба ескерткіштерінің тууы да екіталай (Қашқари, 1993: 192) болатын. Жыраулық дәстүрге де осы тұрғыдан қараған жөн. XVIII ғасырға

дейінгі жыраулық өнер болмаса, XIX–XX ғасырдағы жыршылық өнер де тұмақ емес.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Сыр өңірі жыршылық-жыраулық өнерінің бастаулары ерте түркі кезеңінде қалыптасып, Оғыз кезеңінде дамып жетілді. Нәтижесінде «Көроғлы» сияқты шығармалар дүниеге келді. Бұл қазақ халқының дәстүрлі жыршылық өнерінің түркі мәдениетінің басты құндылық екенін көрсетеді. Тарихи сабақтастыққа құрылған жыршылық өнердің жетілуі XIX ғасырдың екінші жартысында қайта жаңғырып сыр сүлейлерінің шығармаларында айқын көрініс тапты. Бұл қазіргі кезде Сыр бойы жыршылық өнерінің өз алдына мектеп ретінде қалыптасып дамуына негіз болды. Сыр өңірі жыршылық өнерінің бір орталықтан дамып, басқа да түркі халықтарына ықпал етуі мәдени шекараларды жақындастырып, туыс халықтардың ортақ мұраларын қалыптастырады. Оғыз кезеңінен сақталып қалған көмеймен жыр айту дәстүрінің дәл Сыр бойы аумағында сақталып қалуы мәдениеттің тасымалдануы немесе мәдени заңдылықтардың қайталануын көрсетеді. Мұны Орхон Енисей бойындағы тасқа жазылған Түркі ескерткіштеріндегі жырлардың Сыр бойында ауызша тараған жыршылық өнерімен байланыстыруға, соның үлгісі ретінде қарауға болатынын айғақтайды.

Әдебиеттер

1. Агаджанов С.Г. 1970. Огузские племена средней азии IX–XIII вв. (историко-этнографический очерк). Страны и народы Востока. – М., – С. 179-192.
2. Faruk Sümer. 1972. Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları. İkinci

baskı. Ankara, s. 26-63.

3. Жүсіпов Б. 2009. Жырдария. Алматы: Арна-б.

4. Қорқыт Ата кітабы, 1986. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос. Аударған Ә.Қоңыратбаев. Алматы: Жазушы. -128 б.

5. Қашқари Махмуд. 1993. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит түрк»). Алматы: Ана тілі. -192б.

6. Толстов С.П. 1947. Города гузов. Советская этнография. - №3. - с. 55-103.

References

1. Agadjanov S.G. 1970. Ogýzskіe plemena sredneі azіі IX—XIII vv. (istoriko-etnograficheski ocherk). Strany i narody Vostoka [The Oguz tribes of Central Asia of the IX—XIII centuries (historical and ethnographic essay). – M., s. 179-192 [in Russian].

2. Faruk Sümer. 1972. Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları [Oguzlar (Turkmens) dates-boy organization-epics.]. İkinci baskı. Ankara, s. 26-63 [in Turkich].

3. Júsipov B. 2009. Jyrdaria [Epics]. Almaty: Arna-b [In Kazakh].

4. Qorqyt Ata kitaby. 1986. Oğyzdardyn batyrlyq jyrlary: Epos. Aýdarǵan Á.Qońyratbaev [Korkyt Ata book: heroic songs of the Oghuz]. Almaty: Jazýshy. - 128 b [In Kazakh].

5. Qashqarı Mahmýd. Túbi bir túrki tili. 1993 («Dııanı lúǵat it túrk») [The bottom is one Turkic language ("Diwani lugat it Turk")]. Almaty: Ana tili. -192 b [In Kazakh].

6. Tolstov S.P. 1947. Goroda gýzov [Cities of Guzov]. Sovetskaia etnografia. – №3. – s. 55-103 [in Russian].

Байбосынова У. М.

Казахский национальный университет искусств

Астана, Казахстан

*e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

ОГУЗСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ИСКУССТВЕ ЖЫРАУ СЫРДАРЬИ

Аннотация. В статье анализируются проявления огузской традиции в искусстве жырау Сырдарьинского региона. Рассматривая исторические факты и культурные изменения огузского периода, автор прослеживает продолжение духовного наследия этого периода в традициях жыршы-жырау XIX века. В качестве источника традиции горлового пения рассматриваются духовные ценности огузского периода X–XI веков. Цель статьи – сравнить и проанализировать зачатки традиции жыршы-жырау в Сырдарьинском регионе, связывая их с огузским периодом в культуре тюркских народов и его ареала. Для достижения этой цели автор анализирует факты и материалы, относящиеся к традициям жыршы-жырау и огузской эпохе Сырдарьинского региона, и рассматривает сагу «Кероглы» как общее нематериальное культурное наследие тюркских народов. В результате выявляются проявления и связи огузской традиции

в произведениях жырау Сырдарьи, развивавшиеся в XIX веке. При этом автор акцентирует внимание на предпосылках сохранения саги «Кероглы», которая является образцом огузской традиции в искусстве жырау, и делает гипотезу, что многие произведения, относящиеся к духовному наследию огузского периода, имеют неизвестные нам аспекты. В заключении статьи выявлено проявление огузской традиции в искусстве жыршы Сырдарьи, а ее многовековая преемственность связывается с общим духовным наследием тюркских народов.

Ключевые слова: огузский период, школа жырау Сырдарьи, жырау, «Кероглы», тюркские народы.

Для цитирования: Байбосынова У.М. Огузская традиция в искусстве жырау Сырдарьи // Мадени мұра. 2024. №2 (105). 118-126 с. (каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.08>

Baibosynova U. M.

Kazakh National University of Arts

Astana, Kazakhstan

*e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

THE OGUZ TRADITION IN THE ART OF ZHYRAU SYR DARYA

Abstract. The article analyzes the manifestations of the Oguz tradition of the art of Syr Darya zhyrau. Considering the historical facts and cultural changes of the Oguz period, the author traces the continuation of the spiritual heritage of this period in the Zhyrshy-Zhyrau school of the XIX century. In general, the spiritual values of the Oguz period of the X-XI centuries are considered as the source of the tradition of throat singing. The purpose of the article is to compare and analyze the origins of the Zhyrshy-Zhyrau tradition in the Syr Darya region, linking them with the Oguz period in the culture of the Turkic peoples and its area. The author analyzes facts and materials related to the traditions of Zhyrshy-Zhyrau and the Oguz era of the Syr Darya region and considers the “Korogly” saga as a common intangible cultural heritage of the Turkic peoples. As a result, the manifestations and connections of the Oguz tradition in the works of the Syr Darya zhyrau, which developed in the XIX century, are revealed. In addition, the author refers to the prerequisites for the preservation of sagas such as “Korogly”, which are an example of the Oguz tradition of Zhyrau art, and pretends that many works related to the spiritual heritage of the Oguz period have aspects unknown to us. In conclusion, the article reveals the manifestations of the Oguz tradition in the art of Syr Darya zhyrshy, and connects its centuries-old continuity with the common spiritual heritage of the Turkic peoples.

Keywords: Oguz period, Syr Darya zhyrau school, zhyrau, “Korogly”,
Turkic peoples.

For citation: Baibosynova U.M. The Oguz Tradition in the art of Zhyrau Syr Darya // Madeni mura. 2024. №2(105). 118-126 p. (kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.08>

Автор туралы мәлімет:

Байбосынова Ұлжан Мәлікайдарқызы, филология ғылымдарының
кандидаты, Қазақ Ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Сведения об авторе

Байбосынова Улжан Маликайдаровна, кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Information about the author

Baibosynova Ulzhan Malikaidarovna, Candidate of Philology, the Kazakh National
University of Arts, Astana, Kazakhstan

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Тұлғалар/ Personality/ Персоналии<https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.09>**Сыдыков А.Ж.**Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан**ОН ОСТАЁТСЯ ВЕРНЫМ СВОЕМУ СЛОВУ,
СКАЗАННОМУ БОЛЕЕ 50-ТИ ЛЕТ ТОМУ НАЗАД..!**

Речь идет о главном научном сотруднике Национального музея РК, академике Национальной академии наук РК, докторе исторических наук РФ и РК, профессоре, ведущем археологе страны Таймагамбетове Жакене Кожахметовиче.

1968 год. «Прошу принять меня в ряды ВЛКСМ. Хочу быть таким, как Павка Корчагин...». Эти строки учащегося 8-го класса Смирновской средней школы Таймагамбетова Жакена из заявления в комсомольскую организацию Комсомольского, сегодня Карабалыкского района Костанайской области.

Быть похожим на Павку Корчагина, героя из книги Николая Островского, впоследствии Жакен подтверждает не только словами, но и своими делами. К примеру, «...За время работы показал себя добросовестным, дисциплинированным рабочим. Трудолюбив, дисциплинирован, участвует в социалистическом соревновании. Ежемесячно сменные задания выполняет с оценкой «отлично» и «хорошо», выполняя и перевыполняя норму на 100-120%. В короткий срок Таймагамбетов Ж. освоил несколько строительных профессий – бетонщика, каменщика, арматурщика. Активный и хороший общественник, товарищ, ответственный за спортивный сектор, член ДНД (добровольная народная дружина). Политически грамотен, морально устойчив, постоянно работает над повышением своего идейно-политического уровня. Пользуется

уважением всего коллектива бригады. Комсомолец...». Эти строки взяты из производственной и комсомольской характеристики, выданной рабочему СМУ-18 треста Алма-Атацентрстрой Таймагамбетову Жакену для поступления в вуз в 1974 году.

Студент 1 курса КазГУ. 1974 г.

Слова, данные в школе при приеме в комсомол, повторяются через шесть лет, когда он подает заявление для

поступления в вуз и пишет сочинение на свободную тему. Разница в том, что позади уже работа в школе, в рабочей бригаде и работа по комсомольской путевке, выданной КазГУ, в крупной строительной организации г. Алма-Аты по возведению учебных корпусов сегодняшнего КазНУ им. аль-Фараби, гостиницы «Медео», аэровокзала и других достопримечательностей столицы.

«...Хочу быть таким, как Павка Корчагин... С этих дорогих моему сердцу, неизгладимых в памяти слов начинается моя биография. Это начало моей жизни. Только начало. Еще только двадцатая ступень. А пройти таких лесенок-чудесенок еще немало впереди. Главное – как пройти, пробежаться по ним очертя голову, сшибая всех и все на своем пути, или же прошагать спокойно, уверенно, зажигая своим внутренним огнем ближнего, не давая упасть слабому, не столкнув в бездонную пропасть неуверенного. «Быть светлым лучом для других, как свеча, излучая свет, – вот высшее счастье для человека, какое только можно достигнуть...», – эти слова замечательного революционера Феликса Дзержинского должны быть направлением «главного удара» для меня и моих сверстников.

«Мой друг! Отчизне посвятим души прекрасные порывы!». С особым волнением произносишь эти слова, когда серьезно задумываешься о том, кто ОН такой. Это ведь и я, и мои товарищи, знакомые и незнакомые, далекие и близкие. Как разобраться в них, как найти ту основную нить, которая всех нас связывает, как найти то главное, что нас объединяет? И приходится довериться не жизненному опыту, он ведь у нас двадцатилетних, очень маленький, а книге – «источнику знаний», источнику

печали и радости, ненависти и любви.

Хочется быть таким, как Сергей Петров, героем из книги Владислава Титова «Всем смертям назло», отдать людям все, чем живешь, дышишь, без чего людям будет неуютно и неинтересно жить. Мой современник, ты удивляешься, восхищаешься, когда читаешь о таких, как Павка Корчагин? Да. И ты начинаешь смотреть на жизнь широко открытыми глазами. Тебе хочется распахнуть свое сердце настежь, отдать его людям. Ты начинаешь искать таких как Павка, в жизни. И вот ты находишь. И счастье переполняет тебя. Тебе многое хочется. Хочется иметь выдержку татарского поэта Мусы Джалиля – человека войны, моего спасителя, спасителя жизни на земле. Хочется говорить возвышенно, красиво, правдиво.

«Тебе фашист, не понять меня, песни мои для святого огня, чистого сердца, вольной души, грязный сапог не сможет убить! Солнцем вскормленные, тоской опоенные, вдохновленные правдой, песни мои! Вам доверяю всю мою волю, как говорится, всю соль Земли», – так ответил палачу солдат моей Отчизны, так ответил бы каждый, кому дорог Мир, Дружба – кому дороги цветы, а не камни.

Мой современник!

Разве тебе не хотелось бы иметь такого друга, как Володя Устименко, из трилогии Юрия Германа? А я очень хотел бы. С ним не пропадешь. Он тебя не подведет. Для меня Володя Устименко – идеал. Сильный, мужественный, не боящийся ничего на свете, уважающий в людях целенаправленность, принципиальность, утверждающий и сеющий на Земле только добро. Это истинный Строитель коммунизма. А это определение, по-моему, самое

ценное, потому что счастье в том, чтобы построить людям Храм Добра, Труда и Счастья. И я стараюсь быть хоть чуточку похожим на него. Я строил дома для людей и видел счастливые их лица при вручении ключей, радость детей. Я был счастлив вместе с ними, потому что люди вселялись в дома построенные моими руками и руками моих друзей-рабочих. Мне всегда хотелось бы видеть счастливые лица.

«Сейте разумное, доброе, вечное сейте! Спасибо вам скажет сердечное... народ». Некрасовский сеятель, ты близок своим духом моему современнику.

Мой друг, ты – строитель Комсомольска на Амуре, КамАЗа, КазГУ-града (я рабочим принимал участие в возведении будущего главного корпуса университета), ты защитник Родины, ты против американских прожигателей жизни, тебе не безразличны слезы и страдания детей. Ты живешь не только сегодняшним днем, но и горишь мечтой достигнуть будущего, своими делами приблизить светлое Завтра.

«Светить всегда, светить везде, до дней последних донца, светить – и никаких гвоздей. Вот лозунг мой и солнца...»

Мой современник!

Это в тебе главное, этим ты горд и счастлив, этим ты живешь, этим живу и я...». Это выдержки из сочинения абитуриента КазГУ Жакена Таймагамбетова. Естественно, он получает высшую оценку. Ведь и в школе у него по литературе и русскому языку были только одни пятерки.

Набрав на вступительных экзаменах 21,5 балла, Жакен Кожаметович был зачислен в число студентов КазГУ – самого престижного вуза республики. По количеству набранных баллов, он

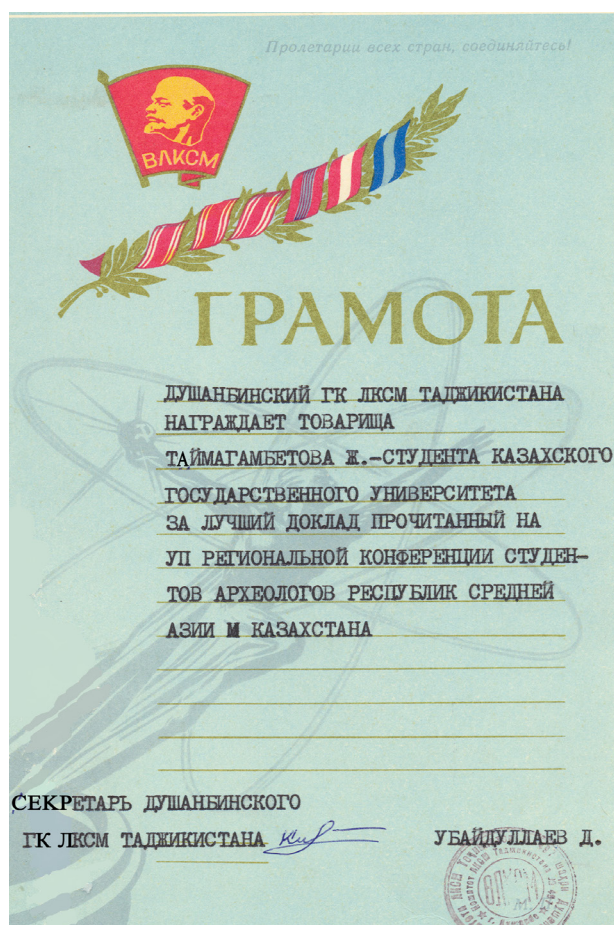
был в числе первой пятерки из числа 100 абитуриентов, зачисленных на 1 курс исторического факультета. Декан исторического факультета Дулатова Дина Исабаевна особо отметила, что Таймагамбетов Жакен единственный (!), кто работал по комсомольской путевке на строительстве КазГУ-града.

Через несколько дней после зачисления в вуз новоявленных студентов отправили на сельскохозяйственные работы для сбора табака в с. Тескенсу Алматинской области. На сельхозработах собирать листья табака деревенскому парню было легко. Дневную норму Жакен выполнял до обеда, за что сокурсники избрали его бригадиром. Он всегда помогал тем, кто не выполнял план по сбору табака и таким образом его бригада была всегда в передовых. Жакен Кожаметович был лидером. После прохождения сельхозработ, которые сблизили студентов, сокурсники избрали Жакена Кожаметовича комсоргом группы, а через некоторое время и председателем профсоюзного бюро факультета, далее председателем студенческого совета общежития, членом оперативно-комсомольской дружины (ОКД) факультета, а руководство факультета – членом Ученого совета факультета. И все это он совмещал с учебой. И уже на 1 курсе Жакена Кожаметовича знали студенты всего факультета, а их было 500 человек. Помимо учебы и активной общественной работы, Жакен Кожаметович принимал участие в спортивных секциях и соревнованиях, занимался некоторое время вольной борьбой, был комиссаром в студенческо-строительном отряде «Историк» и строил зернохранилища в Нарынкольском районе Алматинской области.

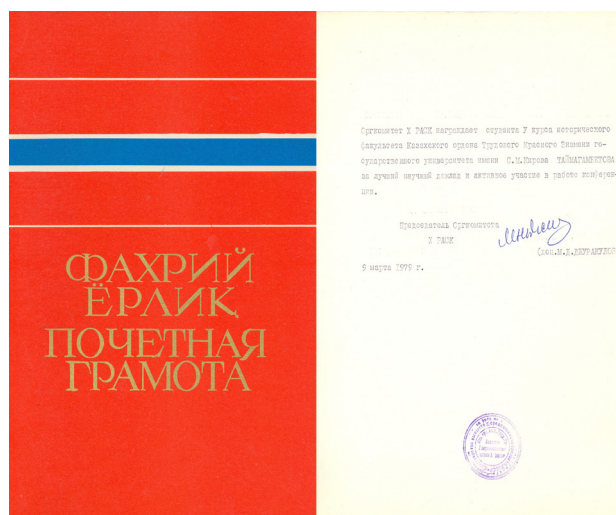
На протяжении нескольких лет принимал участие в археологических раскопках средневекового городища «Актобе» под руководством известного археолога А.М. Оразбаева, а уже с 3-го курса – в составе Шульбинской археологической экспедиции Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, работая на территории Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областей. Уже в те годы его тянуло к научной работе, был активным членом научного студенческого кружка «Археолог», а затем и ее председателем. Чтобы лучше понять минералогию и геологию, которые так важны в археологии, посещал лекции преподавателей в Казахском политехническом институте им. В.И. Ленина.

Полученные теоретические знания, подкрепленные практическими навыками, позволили ему продемонстрировать свои знания по археологии Казахстана, особенно по ее древнейшему периоду – палеолиту, на университетских, республиканских, межрегиональных и Всесоюзных научных студенческих конференциях в Алма-Ате, Душанбе, Самарканде, Ташкенте, Москве и т. д. Многократно занимал призовые места, награждался дипломами и Почетными грамотами администрации не только родного вуза, но и руководством вузов сопредельных республик. Во многом помогли знания, полученные на лекционных и практических занятиях известных, опытных педагогов и наставников из числа профессорско-преподавательского состава родного факультета.

В студенческие годы был награжден нагрудным знаком ЦК ВЛКСМ «За отличную учебу», дипломами и грамотами руководства факультета и

Грамота ГК ЛКСМ Таджикистана.1975 г.

Грамота СамГУ, Узбекистан.1979 г.

университета. Постоянная связь с археологами Института истории, археологии и

Удостоверение к студенческой награде ВЛКСМ За отличную учебу.

Значок За отличную учебу.

этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, а также участие в различных археологических экспедициях, конференциях надолго и на всю жизнь определили будущую тематику научной работы Жакена Таймагамбетова, связанную с каменным веком Казахстана.

Дипломная работа на тему «Палеолит Южного Казахстана» была написана досрочно, за год до окончания университета. Работа была защищена на «отлично» и рекомендована

Государственной комиссией в качестве темы для будущей кандидатской диссертации, а сам выпускник рекомендован для поступления в аспирантуру.

«...За время учебы проявил себя с положительной стороны. Занимался хорошо и отлично. Принимал самое активное участие в общественной жизни факультета и университета. Был избран комсоргом группы, председателем профбюро факультета. Данные поручения всегда выполнял добросовестно. Являлся комиссаром студенческого строительного отряда «Историк»...». Из характеристики на выпускника студента 5 курса русского отделения исторического факультета КазГУ Жакена Таймагамбетова.

По указанию ректора У.А. Джолдасбекова, за неимением ни одного специалиста-палеолитчика не только в отделе первобытной археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук КазССР, но и в Казахстане, был направлен на работу туда лаборантом.

Через три месяца активной работы в отделе первобытной археологии руководство Института в феврале 1980 года направило Жакена Таймагамбетова стажером-исследователем в Институт истории, филологии и философии СО АН СССР (Новосибирск) к знаменитому археологу, Герою Социалистического Труда, академику АН СССР А.П. Окладникову. У такого выдающегося мэтра археологической науки ему предстояло пройти 3-х годичную стажировку. Свой первый полевой археологический сезон в России Жакен провел в составе Северо-Азиатской комплексной археологической экспедиции на территории Горного

Алтая, где своей работой убедил других участников экспедиции, что из него может получиться хороший археолог. По настоянию самого А.П. Окладникова, пройдя только 3 месяца работы в поле, не говоря о 3-годовой стажировке (!), был рекомендован сразу в очную аспирантуру.

После успешной сдачи экзаменов по необходимым предметам на конкурсной основе (на одно место претендовали 3 человека) в декабре 1980 года Жакен Таймагамбетов был зачислен в аспирантуру Института истории, филологии и философии Сибирского отделения АН СССР, а научным руководителем назначен академик А.П. Окладников.

За время учебы в Новосибирске молодой аспирант познакомился не только со своими коллегами-аспирантами, но и с известными археологами Сибири, Дальнего Востока и многих зарубежных стран.

Несомненно, в первую очередь, здесь следует назвать старшего товарища, наставника, академика АН СССР и РАН Анатолия Пантелеевича Деревянко – выдающегося российского археолога, организатора и координатора крупнейших археологических раскопок памятников каменного века, эпохи палеометалла, средневековых племенных союзов и государственных образований на территории Дальнего Востока, ряда регионов Сибири, Центральной Азии, Кавказа и Казахстана, с которым и сейчас Жакен Кожахметович поддерживает тесные, научные и дружеские отношения.

В 1984 году в диссертационном Совете ИИФиФ СО АН СССР успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата исторических наук на тему: «Периодизация палеолита

Южного Казахстана» и возвратился в Казахстан в отдел первобытной археологии родного Института. С 1984 года работал младшим, а затем старшим научным сотрудником отдела археологии ИИАЭ АН КазССР, с 1989 года зав. группой по изучению памятников каменного века Казахстана.

В эти годы как специалист-археолог Жакен Таймагамбетов проводил самостоятельные изыскания на территории Джезказганской (Улытауской), Карагандинской, Мангышлакской (Мангистауской), Гурьевской (Атырауской), Жамбылской, Чимкентской (Туркестанской), Павлодарской, Алматинской, Семипалатинской (Абайской) и Восточно-Казахстанской областей, где им были выявлены и исследованы многочисленные памятники каменного века разного периода, которые получили сегодня мировую известность.

В конце 1989 года, по настоянию директора Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова М.К. Козыбаева, Жакен Кожахметович вновь был направлен в г. Новосибирск, но уже в 3-х годичную, очную докторантуру Института истории, филологии и философии Сибирского отделения Академии наук (ИИФиФ СО АН СССР).

По стечению обстоятельств, проучившись всего лишь 1 год, в начале 1991 года был отозван в Казахстан и назначен заместителем директора по научной работе, впервые созданного Института археологии им. А.Х. Маргулана Академии наук Казахстана. Самые трудные годы, период становления Института археологии, пришлось на развал Советского Союза. Жакену Кожахметовичу вместе с коллегами удалось сохранить основной

состав специалистов, проводить археологические экспедиции, в том числе и международные, наладить разрушенные научные связи и громко заявить о работе Института археологии им. А.Х. Маргулана, о чем свидетельствуют научные издания.

Несмотря на трудности, в ноябре 1993 года по совокупности работ в форме научного доклада Таймагамбетов Ж.К. защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора исторических наук в Институте археологии и этнографии СО РАН в г. Новосибирске на тему «Палеолит Казахстана. Основные проблемы». На основании решения диссертационного совета и тайного голосования ему единогласно была присуждена ученая степень доктора исторических наук по специальности «археология».

В 1990 году в издательстве «Наука» была издана его очередная монография «Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч. Валиханова». Сегодня он является автором и соавтором 53 монографий, учебников и более 550-ти научных статей (из них 23 статьи в индексируемых журналах с высоким импакт-фактором, индекс Хирша 9), Многие статьи изданы на английском, французском, корейском, китайском, японском, арабском языках в странах дальнего (США, Англия, Франция, Испания, Бельгия, Германия, Италия, Израиль, Япония, Южная Корея, Китай и т.д.) и ближнего зарубежья.

Научные интересы Таймагамбетова Жакена Кожахметовича: история древнейших культур Евразии, проблемы первоначального заселения территории Казахстана человеком, его материальная культура, древнейшие этнические связи и миграции. Проблемы, которые

пытаюсь решить, глобальные – древнейшие центры происхождения человека, или проблема заселения азиатского континента.

Он однажды, еще в студенческие годы, выбрал свою специальность и остался ей верен всю свою жизнь, вот уже на протяжении 50-ти лет!

На основе анализа выявленных разнообразных материалов стоянки, Ж.К. Таймагамбетовым разработана хронология и периодизация палеолитических памятников Южного Казахстана. Впервые предложенная схема периодизации аналогичных памятников представляет собой определенный этап исследований, направленных на корреляцию и синхронизацию открытых и закрытых комплексов Казахстана с идентичными памятниками каменного века сопредельных территорий.

В 1992 году при поддержке академика РАН А.П. Деревянко Ж.К. Таймагамбетовым была организована совместная Казахстанско-Российская комплексная археологическая экспедиция с целью детального исследования палеолита Казахстана и сопредельных территорий, которая работает и сегодня.

Ими открыты древнейшие палеолитические памятники на территории Казахстана – Кызылтау, Саяк, Шоктас, Кошкурган, Мугоджары, Эмба, Узень, Майбулак, Ушбулак, Туттыбулак, многочисленные пещерные стоянки и др., получившие мировую известность.

Вывод научных изысканий заключается в том, что территория Казахстана была заселена человеком около 1 миллиона лет тому назад. Впервые для палеолита Казахстана на основании исследования кошкургано-

шоктасского комплекса, ими получена абсолютная дата в 510 тысяч лет. Сегодня, помимо Казахстанско-Российской экспедиции, Жакен Кожаметович является соруководителем Международной Казахстанско-Германской, Казахстанско-Японской археологических экспедиций. Их многолетние работы дают возможность разрешать крупномасштабные проблемы культурной истории палеолита Евразии в целом.

Основной вывод исследований Ж.К. Таймагамбетова состоит в том, что территория Казахстана является переходной зоной, где в материалах индустриальных комплексов отражено влияние как Востока, так и Запада. Всестороннее и комплексное изучение исторического прошлого Казахстана охватывает огромный хронологический период, практически от раннего ашеля и до энеолита включительно. Такой масштабный диапазон исследований нашего юбилея не имеет аналогов в Казахстане и в Средней Азии. Его по весомости проблематики можно считать важной составной частью мировой науки

В 1997-2000 гг., 2006-2008 годах Ж.К. Таймагамбетов становился Государственным стипендиатом МОН РК как ученый внесший выдающийся вклад в развитие науки и техники.

В общей сложности за прошедшие годы Жакен Кожаметович провел 46 полевых сезонов, 78 археологических экспедиций, работая на территории Китая, Казахстана, России, Таджикистана, Туркменистана, Узбекистана, Кыргызстана.

Свидетельством признания научного рейтинга явилось приглашение от имени ЮНЕСКО

работать в составе Международной экспедиции на территории Китая (1990 г.), Туркменистана, Таджикистана, Узбекистана, Киргизии и Казахстана (1991 г.).

Международный научный проект «Великие переселения народов» стал глобальным проектом Казахстана под эгидой ЮНЕСКО, осуществляемым с 2008 года по инициативе Олжаса Сулейменова. С тех пор проведены 7 международных конференций в различных частях света. Жакену Кожаметовичу выпала честь выступать с научными докладами в Колумбийском университете (США, 2011), дважды в штаб-квартире ЮНЕСКО в Париже (Франция, 2008, 2016), Ханьянском университете в Сеуле (Южная Корея, 2013), университете Гранады (Испания, 2014), в Хадассе (Израиль, 2015), в Российском университете дружбы народов (Россия, 2019).

Кроме того, по приглашению зарубежных организаций, Таймагамбетов Ж.К. читал лекции в Льежском университете (Бельгия, 1997), Каирском университете (Египет, 2003, 2005), выступал перед 250-ю численной аудиторией, ассоциацией археологов в научно-исследовательском Институте Нара (Япония, 2012, 2018, 2024) и студентами Ханьянского университета (Южная Корея, 2012), Тюбингенском университете (Германия, 2019). Выступал с научными докладами в Исламабаде, Равалпинди (Пакистан, 1995), в Королевском Географическом обществе Британии (Англия, 2012), в Урумчи (Китай, 2012), в Институте культурного наследия Южной Кореи, Ханьянском университете (Сеул, 2012), САР Гонконг (2017, 2018), Швеции (2020), многократно в странах СНГ – России, Кыргызстане, Узбекистане, Туркменистане, Армении,

Азербайджане и Казахстане.

Особое место в его жизни занимает педагогическая работа. На историческом факультете КазНУ им. аль-Фараби с 1985 г. читал основные лекционные курсы по археологии Казахстана и зарубежной Азии, спецкурсы для бакалавров и магистрантов, одновременно занимаясь научной темой «Палеолит Казахстана: Периодизация и хронология». Сегодня он продолжил свои лекции в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева.

Не думал он, что когда-то рабочим воздвигая корпуса КазГУ-града, будет учиться и преподавать в престижном вузе и даже будет членом Ученого совета университета наряду с маститыми учеными-преподавателями.

С 2002 по 2014 годы, Ж.К. Таймагамбетов возглавил коллектив факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, став его деканом. Факультет стал одним из образцовых в подготовке и воспитании молодых кадров и отсутствии коррупции среди сотрудников!

Будучи в окружении ведущих преподавателей, молодых ученых – будущих исследователей истории Казахстана, Жакен Кожаметович всегда был открыт для диалога со студентами. Каждый из студентов исторического факультета знал, что в любое время кабинет декана открыт для него. Он потечески поддерживал студентов, знал каждого в лицо и по имени, всячески старался помогать не только в стенах университета, но и за его пределами. Мы запросто могли у него одолжить деньги. Он часто посещал общежитие факультета, чтобы быть уверенным в том, что все студенты обеспечены всем необходимым для комфортного

пребывания и обучения.

Таким же студентом исторического факультета был и я. Впервые я увидел и лично познакомился с Жакеном Кожаметовичем на первом курсе; он поздравил нас с поступлением в самый лучший университет Казахстана, с особым трепетом рассказывал о пути становления исторического факультета, его истории и выдающихся личностях, ставших легендами еще при жизни. Его открытость и безграничная любовь к истории и археологии зажгли огонь в наших сердцах, тогда еще «зеленых первашей», который мы несем до сих пор. Зная, как важен открытый диалог между людьми, я и в своей работе включил практику «открытых дверей», где любой сотрудник может спокойно рассказать о проблемах и трудностях, не скрывая их за семью замками.

При Жакене Кожаметовиче, факультет приобрел большие возможности по академической мобильности направлять в зарубежные вузы студентов, магистрантов, докторантов и ППС для прохождения стажировки и обучения. Кроме того, впервые на историческом факультете стали активно привлекать высококвалифицированных зарубежных специалистов для чтения лекции, проведения мастер-классов и руководства докторантами.

В конце 2000 года, по инициативе Жакена Кожаметовича был создан и открыт единственный и уникальный на территории СНГ «Музей палеолита Казахстана», на основе более 600 тысяч каменных артефактов обнаруженных им и его предшественниками-археологами со всех регионов Казахстана. Сейчас в КазНУ им. аль-Фараби находится самая большая коллекция каменных орудий Казахстана, равной которой нет

в Центральной Азии.

Дальнейшее исследование памятников каменного века способствовало Жакену Кожаметовичу открыть научно-исследовательскую Международную лабораторию «Геоархеология». Это единственная на территории Центральной Азии лаборатория, которая решает вопросы датировок археологических памятников.

В 2014 году Ж.К. Таймагамбетов был приглашен из г. Алматы в г. Астану на должность заместителя директора по научной работе, впервые открытого Национального музея РК, численностью 500 сотрудников, где проработал до конца 2018 года. В настоящее время, он является главным научным сотрудником отдела археологии и этнографии Научно-методической службы нашего музея.

Академик НАН РК Таймагамбетов Жакен
Кожаметович. 21.01.2020 г.

За короткое время в 2015 году ему удалось собрать вокруг себя единомышленников и при личном участии директора Национального музея Д.К. Мынбая, поддержке руководства Министерства культуры и спорта, открыть Научно-исследовательский Институт «Халық қазынасы», заключить несколько научных контрактов с зарубежными ведомствами о долгосрочном сотрудничестве, провести научные конференции международного масштаба.

К примеру, в 2015 году в Национальном музее состоялось расширенное заседание круглого стола «Казахстан: перекресток древних культур» с участием видного общественного деятеля, поэта и дипломата Олжаса Сулейменова, где были подведены итоги и обсуждение перспектив по реализации Глобального проекта «Великие переселения» в изучении истории и процессов расселения человечества по планете Земля; в укреплении диалога между цивилизациями, культурами и религиями; в изучении географического происхождения племен и народов, пришедших на территорию субконтинента в период его первоначального освоения человеком и т. д.

Сегодня Национальный музей РК на основе научных договоров с ведущими научными центрами Германии, Японии и России, проводит 3 крупные Международные археологические экспедиции по изучению памятников каменного века Казахстана, где академик Ж.К. Таймагамбетов является руководителем.

Под научным руководством профессора Ж.К. Таймагамбетова

защитились 5 доктор PhD, при его содействии и консультации – 3 зарубежных доктора PhD, 9 кандидатских диссертаций, подготовлены к защите еще 2 докторские диссертации PhD и 1 диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук соискателя из ближнего зарубежья. Сегодня его ученики работают не только в Казахстане, но и в ближнем и дальнем зарубежье.

За заслуги в развитии первобытной археологии Казахстана и России в 2004 г. был избран членом-корреспондентом Петровской академии наук и искусств РФ.

В 2013 г. на общем собрании Национальной академии наук РК Таймагамбетов Жакен Кожахметович избран членом-корреспондентом НАН РК, а в 2020 г. действительным членом-

академиком НАН РК.

За весомый вклад в развитие исторической науки не только Казахстана, но и в мировую науку, за подготовку высококвалифицированных специалистов, за активную общественную деятельность, он награждён многими республиканскими и зарубежными наградами, в том числе – Орденом РК «Парасат» и Орденом от имени Императора Японии «Восходящее солнце. Золотые лучи с шейной лентой», а также золотой медалью Сапармурада Туркменбаши.

Несмотря на возраст, в этом году Жакен Кожахметович уже с апреля месяца провел международные экспедиции в Мангистауской и Абайской областях, а впереди еще долгих 5 месяцев в археологической экспедиции в различных уголках Казахстана и ближнем зарубежье, и он

Награждение орденом от имени Императора Японии. 2019 г.

полон энергии на будущее.

Какую высокую и важную должность не занимал бы Жакен Кожаметович, он не перестает быть открытым и доступным для всех; как и в годы работы на историческом факультете, он знает каждого сотрудника музея в лицо, старается поддерживать, а при встрече всегда спрашивает о здоровье, о работе, о учебе молодых и может рассказать интересную историю из своей жизни, экспедиции, которая поднимет настроение окружающим.

Главным его достоинством является простота поведения, скромность, не возвеличивание себя, несмотря на свой высокий авторитет.

Жакена Кожаметовича можно охарактеризовать как человека исключительных личных качеств, его отличает внимательность к людям, готовность всегда прийти к ним на помощь, порядочность, теплота, добросердечность. Он – замечательный

человек, способный находить общий язык со всеми – профессорами, сотрудниками, студентами, магистрантами и докторантами, с простыми людьми. Все это у него хорошо сочетается с заботливым отношением к коллегам по музею и другим окружающим его людям.

Обращаясь к молодежи, Жакен Кожаметович всегда говорит: «берегите своих родителей, учителей и наставников, будьте целеустремленными и никогда не сворачивайте с намеченного пути. Не отчаивайтесь, если сразу что-то не получится, главное, не сдаваться и не опускать руки, стремитесь осуществить свои благородные мечты, быть профессионалом в своем деле, быть честным, порядочным Человеком и преданным своей Земле».

Он остается лидером в казахстанской науке и верным своему слову, сказанному более полувека назад «...хочу быть таким, как Павка Корчагин...».

P.S. Статью намеревался подготовить к его 70-летнему юбилею, но, как всегда, затянула работа и поэтому даю в печать с некоторым опозданием.

Сведения об авторе:

Сыдыков Айбек Жексеналыевич - PhD, и.о. директора Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан

Автор туралы мәлімет:

Сыдыков Айбек Жексеналыұлы - PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының м.а, Астана, Қазақстан

Information about the author:

Sydykov Aibek Zheksenalyevich - PhD, acting Director of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 03.41.91: (<http://grnti.ru/> сілтеме бойынша анықталады)

***Мұсырманқұл П.Б.¹**

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
Астана, Қазақстан

*e-mail: pmusilmankul@bk.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ СҮЙЕК КОНЬКИЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан территориясынан табылған қола дәуірінің сүйек конькилері туралы айтылады. Мұндай олжалар көбінесе қоныстық ескерткіштерде кездеседі. Коньки сияқты сүйектен жасалған бұйымдарды қолдану туралы әртүрлі пікірлер бар. Ол туралы О.А. Кривцова-Гракова, А.М. Оразбаева, М.Қ. Қадырбаева, С.А. Семенова, т.б. ғалымдардың қорытындыларында қарастырылады. Садчиков, Шағалалы, Мыржық, Бұғылы 2, Түрген 2 қоныстарынан табылған қола дәуірінің сүйек конькилерінің сипаты мен қолданылуы талданады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорындағы Мыржық қонысынан 1980 жылы табылған сүйек конькилер зерттеудің негізгі нысаны болып табылады.

Сонымен қатар қола дәуіріндегі сүйек конькилер мен этнографиялық кезеңге жататын сырғанауға арналған сүйек бұйымдарының арасындағы дәстүрлі сабақтастық мәселелері де қарастырылған... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: қола дәуірі, қоныстар, сүйектен жасалған құралдар, коньки, сойшаңғы... [8-10 сөз / сөз тіркестері]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтіні келесі құрылымдық элементтерді қамтуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар мен зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Алынған нәтижелер
- Қорытынды
- Әдебиет

Мақалаға қойылатын негізгі талаптармен журнал сайты арқылы таныса аласыздар. Журналға мақалалар <https://madenimura-journal.kz/> сайты арқылы қабылданады.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.41.91: (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***Мусырманкул П.Б.¹**

Национальный музей Республики Казахстан,
Астана, Казахстан

*e-mail: pmusilmankul@bk.ru

О КОСТЯНЫХ КОНЬКАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье говорится о костяных коньках эпохи бронзы, найденных на территории Казахстана. Подобные находки чаще всего обнаруживаются в поселенческих памятниках. Встречаются различные мнения о применении костяных изделий типа коньков. Среди них были рассмотрены выводы ученых О.А. Кривцовой-Граковой, А.М. Оразбаева, М.К. Кадырбаева, С.А. Семенова и др. Проанализированы характер и функции костяных коньков бронзового века из поселений Садчиков, Шагала, Мыржык, Бугулы 2, Тургень 2. Костяные коньки из фонда Национального музея РК, найденные в поселении Мыржык в 1980 году, являются основным объектом нашего исследования.

Также рассмотрены вопросы традиционной преемственности между костяными коньками бронзового века и костяными предметами для катания, относящимися к этнографическому периоду... [180-200 слов]

Ключевые слова: бронзовый век, поселения, костяные орудия, коньки, сойшангы... [8-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы
- Литература

С основными требованиями оформления статей вы можете ознакомиться на сайте. Статьи в журнал принимаются через сайт <https://madenimura-journal.kz/>.

SAMPLE FORMAT OF AN ARTICLE

MPHTI 03.41.91: (it is determined by the link: <http://grnti.ru/>)

***Musyrmankul P.B.¹**

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

*e-mail: pmusilmankul@bk.ru

ABOUT THE BONE SKATES OF THE BRONZE AGE OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article considers the bone skates of the Bronze Age, discovered on the territory of Kazakhstan. Such findings are most often found in the settlement sites. There are different opinions about the use of bone products such as skates. Among them, the conclusions of scientists O.A. Krivtsova-Grakova, A.M. Orazbayev, M.K. Kadyrbayev, S.A. Semenov and others were considered. The nature and functions of the bone skates of the Bronze Age from the settlements of Sadchikov, Shagalaly, Myrzyk, Buguly 2, and Turgen 2 have been analyzed. The bone skates from the fund of the National Museum of the RK, found in the Myrzyk settlement in 1980, are the main object of our research study. As well as the issues about the traditional continuity between the bone skates of the Bronze Age and bone skating items related to the ethnographic period have been considered.... [180-200 words]

Keywords: Bronze Age, settlements, bone tools, skates, soyshangy... [8-10 words/word combinations]

THE MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and methods of research
- The degree of study
- Analysis
- Results
- Conclusions
- References

You can find the basic requirements to articles on the website. Articles in the journal are accepted through the website <https://madenimura-journal.kz/>.

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Қуәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Сыдыков А.Ж.
Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Редакторлар – Оспанова А.К.,
Султанова А.К.,
Ақпанбекова Ғ.Р.,
Рубас А.,
Рахимова М.С.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

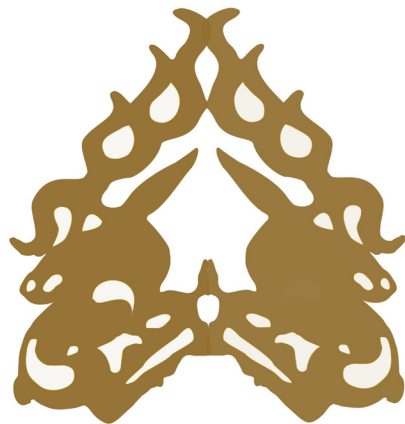
Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Басуға 18.06.2024 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.

Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Байсейітова к.,114/2
377-074, 87024848813.

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

